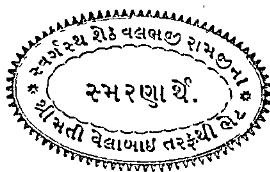

પ્રાચીન કાવ્યમાળા

ગ્રંથ ૨૬.

રોષદર્શિકાસત્યભામાખ્યાન.

સંશોધન કરી ટીકા સહિત મૂળ પ્રસિદ્ધ કરનાર

હરગોવિંદ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા

અને

નાથાશંકર પૂજાશંકર શાસ્ત્રી.

આવૃત્તિ ૨જી

પ્રકટ કર્તા,

મેસર્સ રમણ અને કંપની, વડોદરા.

સવત્ ૧૯૬૮ સન ૧૯૧૧

કિંમત ૦-૧૨-૦

પ્રસ્તાવના.

વડોદરા રાજ્યના ડાયરેક્ટર ઑફ વર્નાક્યુલર ઇન્સ્ટ્રક્શન રા. સા. (હાલ, રા. બ.) હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા અને વડોદરા નિવાસી શાસ્ત્રી નાથાશંકર પૂંજાશંકર એમણે ગુજરાતી પ્રાચીન કાવ્યો છૂટક છૂટક તથા પ્રાચીન કાવ્ય ત્રિમાસિકમાં પ્રસિદ્ધ કરવા માંડ્યાં અને "તે સારૂ ઘણાં સ્તુતિપાત્ર પ્રયત્નથી હસ્ત—લીખિત ગ્રંથનો સારો સંગ્રહ તેમણે કર્યો હતો" જે વખતે વડોદરા રાજ્યનું દેશી કેળવણી ખાતું દિવાન બહાદુર મણિભાઇ જશભાઇની દેખરેખ નીચે હતું, તે વખતે પ્રકાશકોએ પ્રાચીનકાવ્યના સંગ્રહ બાબત તેઓને હકીકત જણાવી, ને સરકારના ઉદાર આશ્રય વિના ખાનગી રીતે પ્રસિદ્ધ થઈ શકે તેમ નથી એવું જાહેર કર્યું. ત્યારે તેમણે તે બાબતની વિશેષ તજવીજ કરી, વિદ્યાવિલાસી શ્રીમંત સરકાર મહારાજા સાહેબને તા. ૮ મે ૧૮૮૯ ની એક સ્મરણી રજુ કરી, તે ઉપરથી શ્રીમંતે ઉદાર દિલથી રૂ. ૧૨૦૦૦) ની રકમ એ કામ માટે મંજુર કરી; અને પ્રથમ વડોદરા રાજ્યમાં થઇ ગયેલા કવિઓની અપ્રસિદ્ધ પ્રાચીન કવિતા સંભાળથી પ્રસિદ્ધિમાં લાવવાના હેતુથી નીચે પ્રમાણે કમિટી નીમવામાં આવી.

પ્રમુખ.

દિ. બ. મણિભાઇ જશભાઇ.

મેમ્બરો.

રા. બ અંબાલાલ સાકરલાલ એમ એ એલ. એલ બી.

ખા. બ જમશેદજી અરદેશર દલાલ.

રા. સા. [illegible]

રા સા. હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ.

દરેક ગ્રંથની બનતા સુધી અનેક પ્રતો મેળવી તેને શોધી અને ટીકા શબ્દાર્થ આપી વિશેષ ઉપયોગી કરવી વગેરે, સર્વ કામ રા સા. હરગોવિંદદાસની સંભાળ નીચે

શાસ્ત્રી નાથાશંકર પૂજાશંકર તથા કવિ છોટાલાલ નરભેરામ આદિ લાયક માણસનાથી ચલાવવાનો ઠરાવ થયો, અને ' પ્રાચીન કાવ્યમાળા ' એ નામથી પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવાની ગોઠવણ થઇ.

આ પ્રાચીન કાવ્ય માળાને કચ્છ, કાઠીઆવાડ અને ગૂજરાતના રાજ્યકર્ત્તાઓ તરફથી તથા બીજા ઘણા સદ્ગૃહસ્થો તરફથી પણ ઉદાર આશ્રય મળ્યો હતો.

પ્રાચીન કાવ્ય માળાના ઘણા અંકો પ્રકટ થયા પછી નામદાર ગાયકવાડ સરકારથી મળેલી રકમ ખૂટી પડી ત્યારે બીજી વાર ટીપ્પણ રજુ થતાં, શ્રીમંત સરકાર મહારાજા સાહેબ એમણે ફરીથી રૂ. ૬૦૦૦) ની રકમ ઊદારતાથી મંજુર કરી. એ રકમ ખૂટી પડતાં અને બીજા સંજોગો બનતાં, આ ઉપયોગી કાર્ય ૩૫ ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થયા પછી બંધ પડયુ.

સુભાગ્યે, મુંબઇની યુનિવર્સિટીએ એમ. એ. ની પરીક્ષામાં ગૂજરાતીનો વિષય દાખલ કર્યો તેથી પ્રાચીન કાવ્ય માળા માહેલા ઉત્તમ ગ્રંથો તે માટે ચૂંટી કાઢવામાં આવ્યા. વખત એવો આવ્યો કે બમણી, ત્રમણી કિંમત ખરચતાં પણ એ ગ્રંથો મળવા ન લાગ્યા, તેથી અભ્યાસીઓને ઘણી અડચણ પડવા લાગી અને યુનિવર્સિટીના રજીસ્ટ્રાર તરફથી રા. હરગોવિંદદાસને એ ગ્રંથો ફરીથી છપાવવા માટે પૂછાવામાં આવ્યું, પરંતુ એવા ગ્રંથોની જનસમૂહમાં ઘણી ખપત ન હોવાથી એ ગ્રંથો છાપવાનું જોખમ માથે લેવા કોઇ તૈયાર ન થયું. આખરે માગણી કરવાથી કમિટીએ અમને અમુક ગ્રંથો **અમુક સરતોએ** છપાવવાની પરવાનગી આપી, તે ઉપરથી પ્રથમ મહાકવિ પ્રેમાનંદનાં નાટકો છપાવવાની અમે શરૂઆત કરી છે અને બીજા સારા ગ્રંથો પણ પ્રજા તરફથી ઉદાર આશ્રય મળતાં પ્રકટ કરીશુ.

રમણ અને કંપની.

ग्रंथविवेचन

પ્રાચીનકાવ્યમાળામાં નાટકનો આ પહેલો ગ્રંથ છે; અને ગૂજરાતી ભાષામાં પણ જૂના કવિની શૈલી પ્રમાણે રચાયલો નાટકનો આ પહેલોજ ગ્રંથ છે એમ કહીશું તોપણ ચાલશે. વળી હિંદુસ્તાનની બીજી પ્રાકૃત ભાષાઓની અંદર પ્રાચીન નાટકના ગ્રંથો હોય એવું જાણવામાં આવેલું નથી, માટે પણ આ ગ્રંથને પહેલોજ ગ્રંથ કહીએ છીએ. દૃશ્ય અને શ્રવ્ય એવા કાવ્યના બે ભેદ કાવ્યશાસ્ત્રીઓ માને છે, તેમાંનાં શ્રવ્યકાવ્ય પ્રાચીન-કાવ્યમાળામાં આજ સુધીમાં ઘણાં પ્રકટ થઈ ગયાં છે; અને દૃશ્યકાવ્યમાંનો આ એક પ્રકટ થયેલો ગ્રંથ વાંચનાર જોશે. મહાકવિ પ્રેમાનંદે ગૂજરાતી ભાષાનું સાહિત્ય ખીલવવામાં જે જે યત્ન કરવો પડે તે કરવામાં બાકી રાખી નથી, તેનો આ એક પુરાવો છે. એ અવિશ્રાંત યત્ન કરનારા મહાકવિએ મહાભારતથી ત્રણું ગણું સ્વતંત્ર અને ભાષાંતરરૂપ કાવ્યો લખ્યાં છે, અને એ ઉપરાંત ઘણાંક નાટકો પણ લખ્યાં છે. જ્યારે આપણે એમ સાંભળીએ છીએ કે તેણે આશરે અગીઆર નાટકો લખ્યાં છે, ત્યારે તેના મહાન્ અને અવિરત (થાકના વગરના) પ્રયત્ન માટે તથા તેની અદ્ભુત કવિત્વશક્તિમાટે આપણને ભારે વિસ્મય પેદા થાય છે. સૃષ્ટિ કોઈ કોઈ વાર અસાધારણબુદ્ધિના ચમત્કારો બતાવે છે, તેમાંનો આ પણ એક ચમત્કાર ન માનીએ તો બીજું શું માનીએ વારૂ ? કદાચ કોઈ લખનાર બહુ લખે, અને તે મહાકવિ પ્રેમાનંદ કરતાં પણ વધારે લખે તોપણ તેના જેવું રસમય અને ચમત્કારવાળું લખે, એ બનવું કઠણ છે; અને આજ લગભગ બસો વરસ થયાં અને કવિની પૂર્વે સેંકડો વર્ષ પહેલાં પણ ગૂજરાતી ભાષામાં તેમ બન્યું નથી, એજ એ વાતની સાબીતી છે.

રોપદર્શિકાસત્યભામાખ્યાન, એ આખ્યાન શા માટે નહિ, અને શા માટે તેને નાટક કહેવું; એ તો જોતાંવારને બહિર્દૃષ્ટિથી પણ પ્રત્યક્ષ જણાય એવું છે. એમ છતાં જો શાસ્ત્રીયદૃષ્ટિથીજ તેને જોઇએ તોપણ તે હાલ નાટક નામથી ઓળખાતી શ્રીહર્ષદેવકૃત રત્નાવલી અને પ્રિયદર્શિકા જેવી એક નાટિકા છે, એમ આપણે એનું વિવેચન કરતાં જોઇ શકીશું. જો

એ શુદ્ધ નાટિકાજ છે તો એવા રચનાર કવિએ શા માટે એને નાટિકા નામ ન આપ્યુ અને શા માટે આખ્યાન જેવુ સાધારણ નામ રાખ્યુ એ પ્રશ્નનુ નિરાકરણ કવિએ પોતેજ નાટકની પ્રસ્તાવનામા કર્યું છે અને તે વિષે વિશેષ ખુલાસો ટીકામા પણ આપ્યો છે, તેથી અહીં હવે તે વિશે કાંઇ લખતા નથી. આ રીતે આ ગ્રથ નાટિકાનો—અને સામાન્ય ભાષામા બોલીએ તો નાટકનો છે, ત્યારે તેમા નાટકનાં કયા કયા લક્ષણો છે તે જોઇએ પણ તે પહેલા એ નાટકનુ વસ્તુ અથવા ઇતિવૃત્ત શુ છે, તે જાણવુ જરૂરનું છે, માટે તે કહીએ છીએ

સત્રાજીત્ કરીને દ્વારકાના યાદવ પાસે એક સૂર્યે આપેલો સ્યમતક નામે મણિ હતો, તે ચોરાયાનુ આળ કૃષ્ણને માથે આવવાથી કૃષ્ણે તેનો શોધ કરી તે આણી આપ્યો હતો તેમ છતા લોકોની કૃષ્ણ પરની શંકા દૂર થઇ નહોતી જો સત્રાજીત્ પોતાની દીકરી સત્યભામાને કૃષ્ણ સાથે પરણાવે તો આ શકા લોકોના મનમાથી ખસે, એવા વિચારથી તથા કુલવાન યાદવની કન્યા મળે તેથી કૃષ્ણની ઇચ્છા સત્યભામાને વરવાની હતી પણ સત્રાજિતનો વિચાર કોઇ બીજા સાથે સત્યભામાને પરણાવવાનો હતો કૃષ્ણના હાસ્યવિનોદના મિત્ર શ્રીદામાએ એક વાર કૃષ્ણના બાગમા સત્યભામા તથા કૃષ્ણનો મેળાપ કરી આપીને બન્નેનો પરસ્પર અનુરાગ ઉત્પન્ન કર્યો પણ એ વાત રૂક્મિણીના જાણવામા આવવાથી (શોક્ય આવે તે કોઇને ગમતું નથી તેથી) તેણે સત્રાજિતને આ વાતની ખબર કરી સત્રાજિત્ બાગમાથી સત્યભામાને ઘેર લેઇ ગયો અને તેને પોતાના ઘરમા કેદ કરી બીજે દિવસે એક મોટો મેળો હોવાથી સહુ બાગમા ગયા સત્યભામાને પણ પૂરતી ચોકી સાથે સત્રાજિતે જવા દીધી એવામા વાઘ આવ્યાની બૂમ ઉડવાથી સૌ કોઇ અસ્તોવ્યસ્ત થઇ ગયા અને સત્યભામા કૃષ્ણને આવી મળી. ત્યા તેમનો નારદે હસ્તમેળાપ કર્યો નાટકના ચાર અક અહીં સમાપ્ત થાય છે

પાચમા અકથી વળી નવો અને જુદોજ પ્રસગ હોય તેવુ વર્ણવ્યુંછે. નારદ એક ફૂલ કૃષ્ણને આપી જાય છે, તે ફૂલ કૃષ્ણ પાસેથી રૂક્મિણી લેઇ લે છે તે જાણીને સત્યભામા કૃષ્ણ સાથે લડે છે અને સ્વર્ગમાથી તે ફૂલનુ આખું ઝાડ અણાવવા હઠ લે છે એવામા ભૌમાસુર નામે દૈત્ય જેણે યજ્ઞ કરવા માટે સોળ હજાર રાજકન્યાઓ એકઠી કરી પૂરી રાખી હતી, તે દેવોને હરાવી ઇંદ્રને પદભ્રષ્ટ કરે છે આ સકટમાથી મુક્ત કરવાને તેઓ કૃષ્ણને નારદ મારફત પ્રાર્થના કરેછે, પણ કૃષ્ણ તે વાતની ઉપેક્ષા કરેછે એમ જોઇ તેમણે ' અદિ-

તિકુંડલાહરણ' નામે એક નાટક કૃષ્ણની પાસે ભજવી બતાવ્યું, અને તેમાં ભૌમાસુરે કરેલી દેવોની દુર્દશા બતાવી આપી. આ નાટક જોઇ સત્યભામા વગેરે સર્વ દેવોને દુઃખમાંથી મુક્ત કરવાને કૃષ્ણની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યાં. કૃષ્ણ ત્યાં જવા તૈયાર થાયછે તેની સાથે સત્યભામા પણ જાયછે. સત્યભામાની સમક્ષ કૃષ્ણ ભૌમાસુરનો વધ કરી સ્વર્ગમાં જઇ પારિજાતક લાવીને સત્યભામાને બારણે રોપી તેને ખુશ કરેછે. પાછલા ત્રણ અંકનું આ વસ્તુ છે.

" રોપદર્શિકાસત્યભામાખ્યાન " એ નામ ઉપરથી તો જાણે પાછલા ત્રણ અંકજ નાટકને માટે બસ છે; પણ તેમ થાય તો તે છેક નાનું થાય તથા નાટિકાનાં બધાં લક્ષણ તેટલામાં આવી શકે નહિ માટે સત્યભામાનો પરિણય એમાં પ્રથમ ઉમેરીને કવિએ આખુ નાટક ઘડયું હોય એમ લાગેછે.

સત્યભામાનો પરિણય, તેનો રોષ, અને તેના રોષની શાંતિ, એ ત્રણ મુખ્ય બાબતો આ વસ્તુમાં છે. હવે કવિએ એ વસ્તુનો વિસ્તાર કેવી રીતે કર્યો છે તથા તેની નાટકમાં કેવી રીતે સંકલના કરી છે, એ જોવું જોઇએ; કેમકે સ્થળ તથા કાળને સાચવીને ચમત્કારિક વાક્યોવડે રસમય વસ્તુસંકલના કરવી એમાંજ નાટકકારની ચતુરાઇ રહેલી છે. નાટકમાં કેવી રીતે વસ્તુસંકલના કરી હોય તો તે યથાયોગ્ય કહેવાય, તે જાણવા માટે આપણે પ્રથમ નાટ્યશાસ્ત્રનું સંક્ષિપ્ત અવલોકન કરીએ.

દૃશ્યકાવ્યને સંસ્કૃત ગ્રંથકારો **રૂપક** કહેછે, કેમકે એમાં રામાદિનાં રૂપ નટને વિષે આરોપણ કરવામાં આવેછે. રૂપકમાં જૂદા જૂદા પ્રકારનું **વસ્તુ** અથવા **ઇતિવૃત્ત** વર્ણાય છે; જૂદા જૂદા **રસ** વર્ણાય છે; તથા જૂદા જૂદા પ્રકારના **નાયક** હોયછે. આથી કરીને તે રૂપકના અનેક ભેદ થઇ જાયછે. **નાટક** એ ભેદમાંનો એક ભેદ છે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે વસ્તુ, નાયક અને રસ વડે રૂપકના જે પ્રકાર થાયછે, તેમાં નાટક પહેલો ભેદ છે. પ્રકરણ, ભાણ, પ્રહસન, ડિમ, વ્યાયોગ, સમવકાર, વીથી, અંક અને ઇહામૃગ, એવા બીજા નવ ભેદ સુદ્ધાં રૂપકના કુલ દશ ભેદ થાયછે. એ વગર બીજા પણ ઘણા ભેદ થાયછે. તે નાટ્યશાસ્ત્ર જોવાથી માલમ પડે.

રૂપકના બીજા ભેદથી નાટકનો એક જૂદો ભેદ પાડવાનું કારણ પાછળ કહ્યું તેમ વસ્તુ, નાયક તથા રસ છે; ત્યારે વસ્તુ વગેરે શું છે તે જોઇએ. જે

ઉપરથી રૂપકનું અંગ રચવામાં આવેછે તે કથા અથવા વૃત્તાંતને વસ્તુ કે ઇતિવૃત્ત કહેછે. આ ગ્રંથમાં સત્યભામાની કૃષ્ણને પ્રાપ્તિ થવી, ભૌમાસુરનો વધ થવો, તથા પારિજાતકનું પુષ્પ લાવવું, એ ઇતિવૃત્ત અથવા વસ્તુ છે.

એ વસ્તુમાં બે પ્રકાર હોયછે: એક તો મુખ્ય વસ્તુ જેને "આધિકારિક" કહેછે તે, અને બીજો, અંગભૂત વસ્તુ, જેને પ્રાસંગિક કહેછે તે. આ નાટકમાં સત્યભામાની પ્રાપ્તિ અને પારિજાતકનું આણવું એ મુખ્ય વસ્તુ છે; તથા ભૌમાસુરવધ, બાગમાં નગરલોકોની ઉજાણી, સોળ સહસ્ર રાજકન્યાઓ પરણી આણવી, એ **પ્રાસંગિક** વસ્તુ છે.

પ્રાસંગિકવસ્તુના બે ભેદ છે: **પતાકા** અને **પ્રકરી**. જે પ્રાસંગિક વસ્તુ નાટકમાં ઘણે લાંબે સુધી વર્ણાય હોય તેને પતાકા કહેછે; અને એકાદ જગોએ કાર્ય કરીને ફરી જોવામાં ન આવે તેને પ્રકરી કહેછે. આ ગ્રંથમાં રૂક્મિણીનો સત્યભામા સાથે શોક્યપણાનો વ્યવહાર એ પતાકારૂપ પ્રાસંગિક વસ્તુ છે અને બાગમાં ઉજાણી, હીમતીનો પ્રસંગ, વગેરે પ્રકરીરૂપ પ્રાસંગિક વસ્તુ છે.

ઉપર કહેલું વસ્તુ કાં તો ઇતિહાસમાંથી લીધેલું હોયછે, કાં તો કવિકલ્પિત હોયછે કે કાં તો થોડુંક ઐતિહાસિક અને થોડુંક કવિકલ્પિત એમ મિશ્ર હોયછે, અને તે ઉપરથી તે અનુક્રમે **પ્રખ્યાત**, **ઉત્પાદ્ય** કે **મિશ્ર** કહેવાય છે. આ નાટકનું વસ્તુ મિશ્ર છે: કેમકે શ્રીદામો, નાગરિકા, વગેરે પાત્રો તથા ઉજાણી વગેરે પ્રસંગ કવિકલ્પિત છે તથા મણિ ચોરવો, સત્યભામાની પ્રાપ્તિ, ભૌમવધ, પારિજાતહરણ વગેરે પ્રસંગ ઐતિહાસિક છે.

જે વસ્તુના આધારથી નાટકની રચના કરી હોય તે વસ્તુને **અર્થપ્રકૃતિ** કહે છે, કેમકે નાટકનો અર્થ તેમાથી ઉત્પન્ન થાય છે. એ અર્થપ્રકૃતિ પાચ પ્રકારની છે: **બીજ**, **બિંદુ**, **પતાકા**, **પ્રકરી** અને **કાર્ય**.

ઇતિવૃત્તના બીજરૂપ વૃત્તાંતને બીજ કહેછે. જેમ સત્યભામાનું લગ્ન થવામાં કૃષ્ણ અને સત્યભામાનો અનુરાગ એ બીજ છે.

મુખ્ય વસ્તુ કે પ્રાસંગિક વસ્તુ અટકી જાય ત્યારે જે બીજ આરોપણ કરીને તે વસ્તુ આગળ ચલાવવામાં આવે તેને બિંદુ કહેછે. જેમ કે સત્યભામાની પ્રાપ્તિ થવાથી મુખ્ય વસ્તુ અટકી જાય છે તેને રૂક્મિણીને ફૂલ આપવાથી સત્યભામાનો રોષ ઉત્પન્ન કરી ફરી આગળ ચલાવ્યું છે માટે સત્યભામાનો રોષ એ બિંદુ છે.

પતાકા તથા પ્રકરી વિષે પાછળ કહેવામાં આવ્યું છે. ઇતિવૃત્ત વડે જે ફળ ઉત્પન્ન કરવું તેને કાર્ય કહેછે. આ નાટકમાં સત્યભામાને પ્રસન્ન કરવી એ કાર્ય છે નાટ્યગ્રંથોમાં એમ લખેછે કે ધર્મ, અર્થ કે કામ, એ ત્રણમાંથી એક ફળ ઉત્પન્ન કરવું તેને કાર્ય કહેવું. એ રીતે જોતાં આ ફળનો કામમાં સમાવેશ થાય છે.

નાટકમાં બીજ, બિંદુ, પતાકા, પ્રકરી અને કાર્ય, એ પાંચ વાનાં વર્ણવ્ય છે તે બધાં અહીં વર્ણવ્યાં છે. પણ એ વસ્તુ વર્ણવવામાં કાંઇ ક્રમ છે કે નહિ, એવો પ્રશ્ન સહેજ ઊઠે છે. આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવા માટે તે ક્રમ પણ નાટ્યશાસ્ત્રમાં કહેલો હોય છે. એવી રીતે કે, પ્રત્યેક કાર્ય ઉત્પન્ન કરવામાં અનુક્રમે આ પાંચ અવસ્થાઓ વર્ણવવી; **આરંભ, યત્ન, પ્રાપ્ત્યાશા, નિયતાપ્તિ અને ફલાગમ.**

આરંભ—મોટા ફળના લાભને અર્થે જે ઉત્કંઠા વર્ણવવી તે. જેમ આ નાટકમાં મણિચોરનું આળ મટવાને તથા યાદવકન્યા પ્રાપ્ત થવાને સત્યભામાનો કૃષ્ણ સાથે અનુરાગ થવાનું પ્રથમ વર્ણવ્યું છે, તે આરંભ છે.

યત્ન—ફળ પ્રાપ્તિ માટે જે ત્વરાયુક્ત વ્યાપાર તે. જેમ કેદમાં પડેલી સત્યભામાએ કૃષ્ણનું ચિત્ર કાઢ્યું છે તથા તે યુક્તિથી શ્રીદામો મેળવીને કૃષ્ણને આપે છે, તેથી કૃષ્ણનો અનુરાગ પરિસીમાને પોહોચી જાયછે, તે યત્ન છે.

પ્રાપ્ત્યાશા—ફળલાભ થવામાં જે અડચણ આવવી તથા તે દૂર થવી, એવું વર્ણાય તે. સત્યભામાનાટકમાં કૃષ્ણસત્યભામાનો મેળાપ ન થવા દેવામાં રૂક્મિણીએ કરેલી બધી અડચણોનો આમાં સમાવેશ થાય છે.

નિયતાપ્તિ—નિશ્ચયપણે ફળની પ્રાપ્તિ. જે સાર્વજનિક મેળામાં સત્યભામાનું ગમન વર્ણવ્યું છે ત્યાં વાઘના ભયથી એનું રક્ષણ કરનારાઓનો ગભરાટ પણ વર્ણવ્યોછે. એ ગભરાટ વર્ણીને કવિ એમ સૂચવે છે કે રક્ષણ કરનારાઓ સત્યભામાને લાયક નથી માટે કૃષ્ણને જરૂર સત્યભામા મળશે, આ પ્રસંગ તે નિયતાપ્તિ છે.

ફલાગમ—સમગ્ર ફળની પ્રાપ્તિ. જેમ કૃષ્ણને સત્યભામા પ્રાપ્ત થઇ તે ફલાગમ છે. સત્યભામાને પારિજાતક આણીઆપવાથી તેનો રોષ મટ્યો એ પણ ફલાગમ છે.

પાછળ કહ્યું તેમ આ નાટક બે ભાગે લખાયલું હોવાથી કાર્યની પાંચ અવસ્થા પણ પહેલા ચાર અંકમાં જૂદી અને પાછલા ત્રણ અંકમાં

પણ જૂદી જૂદી માલમ પડશે, કેમકે પહેલામાં સત્યભામાની પ્રાપ્તિ એ કાર્ય છે અને બીજામાં સત્યભામાનો રોષ મટવો એ કાર્ય છે.

ઉપર કહેલી બીજ વગેરે પાંચ અર્થપ્રકૃતિ તથા આરંભ વગેરે પાંચ કાર્યની અવસ્થા એકજ ગ્રંથમાં વર્ણાય છે, અને તે એવી રીતે કે જ્યાં આરંભ વર્ણાતો હોય ત્યાં બીજ પણ વર્ણાતું હોય, જ્યાં યત્ન વર્ણાતો હોય ત્યાં બિંદુ પણ વર્ણાતું હોય; જ્યાં પ્રાપ્ત્યાશા વર્ણાતી હોય ત્યાં પતાકા પણ વર્ણાતી હોય; અને એમજ આગળ પણ. આમ થવાથી અર્થપ્રકૃતિ તથા કાર્યાવસ્થાનો યોગ કે સંધિ થાય છે તેને નાટકના પાંચ સંધિ કહેછે. **મુખ, પ્રતિમુખ, ગર્ભ, અવમર્શ** અને **ઉપસંહાર,** એવાં તે પાંચ સંધિનાં નામ છે.

જૂદા જૂદા પ્રયોજનવાળા કથાના ભાગોને મુખ્ય પ્રયોજન સાથે જોડી દેવા, તેનું નામ સંધિ, એવું સંધિનું લક્ષણ નાટ્યશાસ્ત્રમાં કરેલું છે. જૂદે જૂદે પ્રકારે રસની ઉત્પત્તિ કરવાને ક્યાં ક્યાં કેવું વર્ણન કરવું એ વાત સંધિ તથા તેનાં અંગ સમજવાથી જાણવામાં આવે છે. મુખસંધિના **ઉપક્ષેપ** વગેરે બાર અંગ છે. પ્રતિમુખસંધિનાં **વિલાસ** વગેરે તેર અંગ છે. ગર્ભસંધિનાં **અભૂતાહરણ** વગેરે બાર અંગછે. અવમર્શસંધિનાં **અપવાદ** વગેરે તેર અંગ છે. ઉપસંહાર (એનું બીજું નામ નિર્વહણસંધિ છે) સંધિનાં **સંધિ** વગેરે ચૌદ અંગ છે. મહાકવિ પ્રેમાનંદે એ અંગ સહિત પાંચે સંધિઓ ક્યાં ક્યાં વર્ણ્યા છે તે ટીકામાં બતાવ્યું છે, એટલે અમે અહીં વિસ્તાર કરતા નથી.

આ કવિએ મધુર, ઉચ્ચ પ્રકૃતિનો અને રસમય ભાગ ભજવી બતાવવાને ઠામે વર્ણવ્યો છે, પણ જે ભાગ રંગભૂમિ ઉપર ભજવી બતાવવાને લાયક નથી, તે ભાગ વિષ્કંભક વગેરેથી સૂચવ્યો છે. વસ્તુના સૂચ્ય અને દૃશ્ય એવા બે વિભાગ નાટ્યશાસ્ત્રકારોએ પાડેલા છે તે પ્રમાણેજ આ નાટકમાં જોવામાં આવે છે. ભૌમાસુરવધ રંગભૂમિ ઉપર બતાવવા જેવો નથી માટે તેને વિષ્કંભક દ્વારા કહી બતાવ્યો છે. **વિષ્કંભક, ચૂલિકા, અંકાસ્ય, અંકાવતાર** અને **પ્રવેશક,** એવા પાંચ ભાગમાં સૂચ્ય વસ્તુને નાટ્યશાસ્ત્રમાં વહેંચેલી છે; તથા દૃશ્યવસ્તુને પણ **નિયતશ્રાવ્ય, સર્વશ્રાવ્ય** અને **અશ્રાવ્ય** એવા ત્રણ ભાગમાં વહેંચેલી છે. આ વાતથી કવિ સારી પેઠે મહીત છે એમ તેના ગ્રંથમાંથી સ્પષ્ટ દેખાઇ આવે છે.

નાટકની વસ્તુ વિષે નાટ્યશાસ્ત્રમાં એટલું જાણવાનું હોય છે અને તે તે વિષય સમજાવવાને અમે ઉપર પ્રેમાનંદના આ પ્રસ્તુત ગ્રંથમાંથીજ ઉદાહરણ આપ્યાં છે તે ઉપરથી કવિના શાસ્ત્રીય જ્ઞાન વિષે બહુ ઉચ્ચમત બંધાય છે.

નાયક એ નાટકમાં વર્ણાતો બીજો વિષય છે. સામાન્યતઃ નાયક કેવો જોઇએ, તે વિષે સાહિત્યગ્રંથોમાં લખેછે કે તે વિનીત, મધુર, ત્યાગી, દક્ષ, પ્રિયંવદ, શુચિ, રક્તલોક, વાગ્મી (બોલી જાણનારો), રૂઢવંશ, સ્થિર, યુવા, બુદ્ધિમાન્, પ્રજ્ઞાવાન્, ઉત્સાહવાન્, સ્મૃતિમાન્, કલાવાન્, માની, શૂર, દૃઢ, તેજસ્વી, શાસ્ત્રચક્ષુ અને ધાર્મિક જોઇએ. નાટક વાંચવાથી માલમ પડશે કે આ ગ્રંથના નાયક કૃષ્ણમાં પ્રેમાનંદે ઘણાખરા ગુણો તો સ્પષ્ટ બતાવી આપ્યા છે. નારદાદિના મેળાપ વખતે તે વિનીત જણાય છે; સત્યભામાના મેળાપમાં તે સુંદર અથવા મધુર જણાય છે; બન્ને પત્નીઓનું સમાધાન રાખવામાં તે દક્ષ જણાય છે; રૂક્મિણી અને સત્યભામા સાથે વાતચિત કરવામાં તે પ્રિયંવદ જણાય છે; પત્નીઓ આગળ વાતચિતમાં તે બંધાતો નથી તેથી વાગ્મી જણાય છે; યદુકુળમાં ઉત્પત્તિથી રૂઢવંશ જણાય છે; સત્યભામા ઉપર પ્રેમ કરીને પછી પ્રચલિત થયો નથી માટે સ્થિર જણાય છે; શ્રીદામા સાથેની વાતચિતમાં તે ઉત્સાહવાન્ જણાય છે, રૂક્મિણીના અંબોડામાં ફૂલ ગુંથવામાં તે કલાવાન્ જણાયછે; ભૌમાસુરનો વધ કરવામાં તે શૂર જણાય છે; દેવો તેને પ્રણામ કરે છે તેથી તે તેજસ્વી જણાય છે; શાસ્ત્રનાં વચનો તે કહી બતાવે છે માટે તે શાસ્ત્રચક્ષુ જણાય છે; અને એજ પ્રમાણે યુવા, બુદ્ધિમાન્, પ્રજ્ઞાવાન્ વગેરે ગુણો જૂદી જૂદી જગોએ વર્ણીને કવિએ આ નાયકને નાટ્યશાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે વર્ણ્યો છે.

વળી ગ્રંથમાં કૃષ્ણને નિશ્ચિંત, કલાસક્ત, સુખી અને મૃદુ વર્ણીને તે **ધીરલલિત** નાયક છે એમ પણ બતાવી આપ્યું છે તથા તેમાં પણ અનેક સ્ત્રીઓ છતાં પ્રત્યેકમાં સમાન પ્રીતિવાળો વર્ણીને તેની ગણના **દક્ષિણ** નાયકમાં કરાવી છે. એમ છતાં કૃષ્ણના અપરાધ કોઇ કોઇ જગોએ પકડાઇ જતા વર્ણવ્યા છે અરે તેમાં કાંઇક ધૃષ્ટતા કે શઠતા જેવું માલમ પડે છે; પણ તેટલા ઉપરથી એ ધૃષ્ટ કે શઠ નાયક છે એમ સમજવું નહિ.

આ નાટકમાં નાયકનાયિકાના અંતઃપુરસાહાયમાં શ્રીદામાને વિદૂષક તરીકે ગણ્યો છે તે **શૃંગારસાહાય** છે અને નારદ **ધર્મસાહાય** તરીકે

વર્ણ્યા છે. સત્યભામાની સખી નાગરિકા, કૃષ્ણનો સખા શ્રીદામો, અને રૂકિમણીની સખી કનકમાલિકા, એ દૂતદૂતી તરિકે સહાયકારી વર્ણ્યાં છે.

હવે ગ્રંથની નાયિકા સત્યભામા તરફ જોઈએ. **સ્વીયા, પરકીયા** અને **સામાન્યા** એવા નાયિકાના મુખ્ય ત્રણ ભેદ છે. તેમાંથી આ સ્વીયા નાયિકા છે, એ તો વગર કહે પણ નાટક વાંચતાંજ જણાય એવું છે. સત્યભામાને આમાં મુગ્ધા વર્ણી છે. (જુઓ પૃષ્ઠ ૭૯ મું). ત્યાં લખેછે કેઃ—

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

આ જો નૂતન તું યુવા યુવતીની, કેવી જણાયે કહું,
આહા ! શો અતનુવિકાર ઉપજ્યો, ચક્ષુથી જોઇ રહું;
એ તો વામ હશે અપાર રતિમાં, માને મૃદુતા બહુ,
જો જો લક્ષણ લાજનું પ્રિય સખા, પંચે હું પૂરાં લહું.

૯૦ ૯૦ ૯૦ ૯૦

એમાં નવીન તારૂણ્યતા, નવીન કામવિકાર, રતિમાં વામા,-મૃદુકોપા, અને અધિક લજ્જા, એવાં મુગ્ધાનાં પાંચે લક્ષણ અનુક્રમે વર્ણ્યાં છે.

નાયિકાના સ્વાધીનપતિકા વગેરે આઠ અવસ્થાના યોગથી ભેદ થાય છે, તેમાંથી સત્યભામાને કવિએ આરંભમાં વિરહોત્કંઠિતા, પછી કલહાંતરિતા, અને છેવટે સ્વાધીનપતિકા વર્ણી છે, એ પણ સ્પષ્ટ છે.

આ નાટકમાં કવિએ ઠામ ઠામ નાયિકાના શોભા, કાંતિ, માધુર્ય વગેરે અયત્નજ અલંકારઃ ભાવ હાવ, વગેરે અંગજ અલંકારઃ અને લીલા, વિલાસ વિચ્છિત વગેરે સ્વાભાવિક અલંકાર ઘટિત પ્રસંગે વર્ણ્યા છે, તે ટીકા જેવાથી જણાશે.

આ કાવ્યમાં મુખ્ય રસ શૃંગાર છે, માટે ગીત, નૃત્ય, વિલાસ, કામભોગ, જેમાં આવે એવા વ્યાપાર વર્ણ્યો છે, અને તેથી યોગ્ય જગોએ નાટકમાં વર્ણાતી ચારમાંની **કૈશિકી વૃત્તિ** વર્ણાઈ છે. સાર્વજનિક ઉજાણી વખતે બાગમાં વાઘનો ભય ઉપજે છે ત્યાં **આરભટી વૃત્તિ** વર્ણાઇ છે. દેવ અને ઉચ્ચ પાત્રોની વાતચિત્તમાં તથા નાટકની શરૂઆતમાં સૂત્રધારનાં વચનો દ્વારા **ભારતી વૃત્તિ** વર્ણાઇ છે. કૈશિકી, સાત્વતી, આરભટી, અને ભારતી વૃત્તિઓના લક્ષણ નાટ્યગ્રંથોમા જેવાં કહેલાં છે તેવાંજ અહીં વર્ણ્યાં છે. એમ જણાવવાને તેનાં લક્ષણ આ નીચે આપ્યાં છે.

વૃત્તિ—નાયક વગેરેનો કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ રૂપ વ્યાપાર તે વૃત્તિ કહેવાય છે.

કૈશિકી વૃત્તિ—ગીત, નૃત્ય, વિલાસ, કામભોગ વગેરે સહિત સ્ત્રીયુક્ત મૃદુશૃંગારી કામફળયુક્ત વ્યાપાર તે. એના **નર્મ, નર્મસ્ફુર્જ નર્મસ્ફોટ** અને **નર્મગર્ભ** એવા ચાર ભેદ છે.

સાત્વતી વૃત્તિ—શોકહીન તથા સત્વ, શૌર્ય, દાન, દયા, હર્ષ, આર્જવ ઇત્યાદિથી યુક્ત, થોડા શૃંગાર અને અદ્દ્ભુત રસવાળો વ્યાપાર તે. એના પણ **સંલાપ, ઉત્થાપક સાંઘાત્ય** અને **પરિવર્તક** એવા ચાર ભેદ છે.

આરભટી વૃત્તિ—માયા, ઈંદ્રજાલ, સંગ્રામ, ક્રોધ, ઉદ્દભ્રાંતિ, પ્રસ્તાવ, પાત, ઠેકડા મારવા, છેદન અને વધબંધાદિકથી યુક્ત જે વ્યાપાર તે. **સંક્ષિપ્ત, સંફેટ, વસ્તૂત્થાપન** અને **અવપાત** એવા એના પણ ચાર ભેદ છે.

ભારતી વૃત્તિ—સંસ્કૃતમય વાણીનો વ્યવહાર તે ભારતી વૃત્તિ જાણવી.

નાટ્યશાસ્ત્રમાં નાટકનાં છત્રીશ લક્ષણ તથા તેત્રીશ અલંકાર વર્ણેલા છે. એ લક્ષણ અને અલંકાર નાટકને શોભાવે છે માટે તેની યોજના સારા કવિઓ બની શકે તેટલી કરેછે. આપણા મહાકવિએ પોતાના ગ્રંથમાં તેની યોજના એટલે છૂટે હાથે કરીછે કે તેનું એક પણ વાક્ય નાટ્યાલંકાર કે નાટ્યલક્ષણ વિનાનુ નથી, એમ કહીશું તોપણ ચાલશે. એ અલંકાર અને લક્ષણો ટીકામા ઠામઠામ ઉઘાડાં કરી આપવામાં આવ્યાં છે.

અત્યાર સુધી આપણે એક બાજુ પર નાટ્યશાસ્ત્ર અને બીજી બાજુ પર "સત્યભામાખ્યાન નાટિકા" મૂકીને તેનો સરખાવો કર્યો અને તેમાં આપણે જોયું કે નાટકના કે રૂપકના બધા ગુણો તેમાં છે, માટે એને નાટકના કે રૂપકના ગમે તે વર્ગમાં મૂકી શકાય. નાટક વગેરે રૂપકના દશ ભેદના તથા નાટિકા વગેરે અઢાર ઉપરૂપકના ભેદનાં લક્ષણો જોતાં આ ગ્રંથને નાટિકા કહેવી એ ઠીક બંધબેસતું છે. નાટિકાનું લક્ષણ નાટ્યશાસ્ત્રમા આ પ્રમાણે કરેલું છે:—

નાટિકામાં નાયિકા મુગ્ધા યોજવી તથા તે દિવ્યા અને અતિ મનોહરા યોજવી. આ નાટિકામાં સત્યભામા મુગ્ધાનાયિકા છે એ તો પાછળ કહી ગયા છીએ; હવે તે પૃથ્વીનો અવતાર હોવાથી દિવ્યા પણ છે અને કવિએ અપ્સરાઓના સંવાદદ્વારાએ તેનું દિવ્યાપણું પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. ભૌમાસુરનો વધ તેની માતા કહેવા વગર થાય નહિ, માટેજ કૃષ્ણ સત્યભામાને ભીમનો વધ કરવામાં સાથે લેઇ ગયા હતા. (જુઓ પૃષ્ઠ ૨૫૪):—

"**તિલોત્તમા**—શુ ત્યાર પછી ભૌમાસુર એકલોજ રહ્યો કે ? મુઆની કને વૈષ્ણવાસ્ત્ર હતુ એટલે એને બીજા કશાની ગરજ છે ? વારૂ એના પછી શુ થયુ તે તુ વેહેલી વેહેલી કહી દે.

રંભા—મૂઓ કામી તો હતોજ કની ? તે સત્રાજિત્સુતાને જોઇ મોહિત થયો અને એવામા બનવાકાળ કે સત્યભામાએ પોતાના પ્રિયતમને કટાક્ષીને કહ્યુ કે હવે આ એકલો રહ્યો તેને સત્વર મારી નાખો એટલે હુ નીરાંતે તમારી સાથે વાતો કરતી જ્યા જવુ છે ત્યા જઉ

એવી રાજવંશની નાયકા યોજવી: અહીં તેમજ છે **તેને વિષે નાયકનો પ્રેમ થતાં તેના મનમાં દેવીની બીક રહેવી જોઇએ** અહીં કૃષ્ણ અને રૂક્મિણીના સંબંધમાં તેમજ વર્ણ્યું છે. **એ દેવી જયેષ્ઠા, પ્રગલ્ભા અને રાજવંશની હોવી જોઇએ:** રૂક્મિણી તેવીજ છે. **તેને ડગલે ડગલે માનવંતી કરવી·** ગ્રંથમાં જુઓ: રૂક્મિણીનું માન પદે પદે જળવાયું છે **એમાં કૈશિકી વૃત્તિ આણવી:** તે આણી છે એમ પાછળ બતાવી ગયા છીએ **સંધિ આવે એટલા આણવા:** તે પણ કહી ગયા છીએ

ઉપર લક્ષણ અને લક્ષ્યનો મુકાબલો કરી બતાવ્યો છે તેથી નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમને જરૂર સમજીને તેણે આ નાટિકા લખી છે એમ ખુલ્લું જોવામાં આવશે અગરુ નાટિકા, એ ' નાટક ' તથા ' પ્રકરણ ' (નામે રૂપકનો ભેદ), એ બે મિશ્ર થવાથી થાય છે. એટલે ' કવિકલ્પિતઇતિવૃત્ત ' એ તેમાં પ્રકરણનો ભાગ આવે અને બીજી બધી બાબત નાટકની આવે, માટે ઇતિવૃત્તને બાદ કરતાં તેની તમામ રચના નાટક જેવી હોવી જોઇએ; માટે હવે એ ગ્રંથની રચનાને નાટક રૂપે તપાસીએ.

નાટકકાર આરંભમાં શિષ્ટસંપ્રદાય પ્રમાણે નાન્દી અથવા મંગળાચરણ કરે છે. નાન્દીમાં કવિએ કેટકેટલી ખુબી કરી છે તે ટીકામાં વિસ્તારથી બતાવી છે. તે કરતાં નાટ્યરચના તરફ જોતાં એમાં પતાકાસ્થાનકની રચના કરી છે એ વિશેષ છે. નાટકની રચનામાં કવિએ કોઇ કોઇ જગાએ પતાકાસ્થાન અને વીથીના અંગની યોજના કરવી એ નાટ્યશાસ્ત્રકર્તાઓની આજ્ઞા છે. ચાલતા પ્રકરણના ભાવિ અર્થનું સૂચન અન્યોક્તિ કે સમાસોક્તિથી કર્યું હોય ત્યારે ત્યાં પતાકાસ્થાન કહેવાય છે. નાટકમાં શું વર્ણશે તે નાન્દીમાં સમાસોક્તિથી કવિએ જણાવ્યું છે માટે એને પતાકાસ્થાન કહેવાને હરકત નથી નાન્દી થયા પછી સૂત્રધાર તથા નટનો સંવાદ વર્ણીને તે દ્વારા ભારતી વૃત્તિથી પ્રસ્તાવના કરી છે

આ પ્રસ્તાવનામાં તે ગૂજરાતી વાણીના સંદેશાની વાત આણે છે અને તેમાં જણાવે છે કે ગૂજરાતી ભાષામાં નાટકો રચાય તો બહુ સારૂં છે. કવિની ગૂજરાતી ભાષાની ઉન્નતિ કરવાના છલકાઇ જતા ઉત્સાહથી સ્વાભાવિકપણે લખાઇ ગયેલા આ લેખ જોઇને હમણાંનો કયો ગુર્જરવિદ્વાન આનંદસમુદ્રમાં નહિ ડૂબે ? તથા કોણ આ મહાકવિને ધન્યવાદ નહિ આપે? પ્રસ્તાવના થઇ રહ્યા પછી કોઇ ઋતુને આશરીને નટીએ ગાવું એમ નાટ્ય-

શાસ્ત્રની આજ્ઞા હોવાથી એક ચતુષ્પદિકાનું ગાયન મૂક્યું છે. ચતુષ્પદિકા વગેરે નાટકનાં ગાયનોના ગ્રંથો જોકે હમણા દુર્લભ થઇ પડ્યા છે તથાપિ આ કવિએ તેનું સારૂં જ્ઞાન મેળવ્યું હતું એમ તેની કૃતિ પરથી માલમ પડી આવે છે. ચતુષ્પદિકાની છેવટે " ધારી ધારી યુવાગણિ ચોરે " આવું વાક્ય નટી બોલે છે; તેજ વાકયનો જૂદો અર્થ ગ્રહણ કરીને રૂક્મિણી પ્રવેશ કરે છે. એવી રીતે પાત્રપ્રવેશ કરાવવો તેને કથોદ્ઘાત નામે પ્રસ્તાવનાનું અંગ કહે છે. ઘણા નાટક લખનારા જેમ કાંઇ પણ ચમત્કાર વિના એમજ પાત્રનો પ્રવેશ કરાવે છે તે પદ્ધતિ સંસ્કૃત નાટક લખનારાઓને માન્ય નથી. એટલા માટે કથોદ્ઘાત, પ્રવૃત્તક, પ્રયોગાતિશય અને વીથીનાં તેર અંગ, એમાંથી કોઇ પણ એક પ્રકારે પાત્રપ્રવેશ કરાવવો ઠીક છે અને આ કવિ તેને અનુસર્યા છે.

રૂક્મિણીને આદિથી અંત સુધી પ્રૌઢ, ગંભીર, મોટા મનવાળી, રાજનીતિમાં કુશળ અને સ્વામિપ્રતિ અત્યંત પ્રેમવાળી વર્ણી છે. કૃતવર્માને બોલાવી લાવવામાં અને બીજી ખટપટ કરવામાં તેની રાજકીય કુશળતા બતાવી આપી છે. સત્યભામા સાથેના વર્તનમાં તેની મહાશયતા, પ્રૌઢતા અને ગંભીરતા બતાવી આપી છે તથા કૃષ્ણના મેળાપમાં તેનો સ્વચ્છ પ્રેમ બતાવી આપ્યો છે અને વળી ફૂલ માટે સત્યભામા કૃષ્ણ સાથે કજિયો કરે છે એ વાતના પ્રસંગમાં રૂક્મિણીનો જે પ્રેમ કવિએ ચીતર્યો છે તે તો કોઇ અલૌકિકજ છે!

વિદૂષકનો શો ઉપયોગ છે તે આ નાટકમાં બરાબર બતાવી આપ્યું છે. સત્યભામા સાથે સમ કરવાથી મણિચોરનું આળ શુ સાફ જશે એમ કહી શ્રીદામો નાયક નાયિકા વચ્ચેનું અનુરાગબીજ અહીં રોપે છે. અહીં એક વાર કૃષ્ણ બોલે છે કેઃ—

" સખા, કરજ ને કન્યા—"

એટલામાં રૂકિમણી આવી ચઢે છે અને કૃષ્ણનો ઇશારો સમજી જઇ " કરગરે મળે નહિ " એમ કહી વાકય પૂરૂં કરેછે, પણ રૂકિમણીને માઠું ન લાગે માટે કૃષ્ણ એ વાકય જૂદીજ રીતે પૂરૂં કરી એક શ્લોક બોલે છે.

" દેવિ ! કરજને કન્યા, કલંકિત સદા ભણું;
યથાર્થ વદવુ મારે, ગમે તેમ તમે ગણ્યું ! "

(જુઓ પૃષ્ઠ ૩૮ મું.)

ગૂજરાતી ભાષાના નાટકગ્રંથોમાં આવા વાક્ચાતુરીના પ્રસંગ આપણને કોઇચિતજ માલમ પડે છે !

શ્રીદામો જાતનો આહીર હોવાથી કવિએ અહીં તેની આભીરી ભાષા યોગ્ય સ્થળે વાપરી છે, તે રમૂજ ઉપજાવે છે. સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયલાં નાટકોમાં સ્ત્રી, બાળક અને હલકાં પાત્રોની ભાષા પ્રાકૃત (માગધી વગેરે) રાખવામાં આવે છે. (કેમકે કયા પાત્રની કેવી ભાષા જોઈએ તે વિષે નાટ્યશાસ્ત્રમાં નિયમજ કરેલા હોય છે—જુઓ સાહિત્યદર્પણ). પણ ગૂજરાતી તો સ્વતઃ પ્રાકૃત ભાષાજ છે એટલે તેમાં તેવું શું બની શકે ? તોપણ આ વિનોદી કવિએ આભીર (આહીર) પાત્રની ભાષા એવી યોજી છે કે જાણે તે જૂની ગૂજરાતી હોય ! આ જોઇને કવિના જૂની ભાષાઓના જ્ઞાન વિષે પણ આપણને આશ્ચર્ય થયા વિના રહેતું નથી.

એની પછીના પ્રવેશમાં નાગરિકા નામે નવું પાત્ર પ્રવેશ કરે છે. એ સત્યભામાની દાસી છે. એ તથા શ્રીદામો બન્ને મળીને કૃષ્ણનો સત્યભામા સાથે મેળ બેસાડી આપે છે એમ આગળ વર્ણાશે એ પછીના પ્રવેશમાં સત્યભામા તથા કૃષ્ણનો મેળાપ ન થાય માટે રૂકિમણીની તથા તેની સખીઓની ખટપટ વર્ણાઇ છે. એવી રીતે પહેલો અંક પૂરો થાય છે.

બીજા અંકમાં સત્યભામા તથા કૃષ્ણનો સુવર્ણસરોજિકામાં મેળાપ થાયછે તથા રૂકિમણીની ખટપટથી તેમાં વિઘ્ન આવી પડે છે, એ વર્ણન છે. નારદના પ્રવેશથી આ અંક શરૂ થાય છે. દેવોને ભૌમાસુર દુઃખ દેછે એ વાત નારદ કહેવા આવે છે. આ બીજ અહીં મૂકયું છે તેનું ફરી

ફરી એક બે વાર વચમાં કથન કરીને છેવટે તેનું પરિણામ કવિ બતાવશે. એની સાંકળ એવી છે કે દેવોને ભૌમાસુર દુઃખ દેછે માટે તેને મારવાને કૃષ્ણની જરૂર છે; સત્યભામાની આજ્ઞા વિના તે મગાય નહિ માટે સત્યભામાની જરૂર; પારિજાતક લેવાના બહાના વિના સત્યભામાનું યુદ્ધમાં સાથે આવવું બને નહિ, માટે સત્યભામાની પારિજાતક માટે હઠ લેવાની જરૂર; અને તે કૃષ્ણની પત્ની ન હોય તો હઠ લઈ શકે નહિ, માટે પત્ની થવાની જરૂર; પરસ્પર અનુરાગ વગર દંપતી થવાય નહિ માટે અનુરાગ ઉત્પન્ન કરવાના સાધનોની જરૂર; અને વિઘ્ન વિના અનુરાગ દૃઢ થાય નહિ માટે રૂક્મિણીકૃત વિઘ્નની પણ જરૂર. એવી રીતે પરસ્પર કાર્યકારણભાવ કવિએ આ વૃત્તાંત એવા સાંકળ્યો છે કે અમુક ભાગ તેમાથી નકામો ગણીને આપણે બાદ કરવા ધારીએ તો તેમ બને એવું નથી. આ બીજા અંકમાં પહેલા અંક કરતાં અનુરાગબીજ સ્પષ્ટ વર્ણ્યું છે માટે રસ પણ વિશેષ છે. કવિની કવિતા તો આખા ગ્રંથમાં એવી મધુર છે કે જો તેમાથી નમુના માટે પસંદ કરવાની જરૂર પડે તો બધીજ કવિતાઓ પસંદ કરવાનું મન થાય; એમ છતાં સારી માઠી ન જોતાં એકાદ બે બીજા અંકમાથીજ આ નીચે આપી છે. કૃષ્ણ દૂર ઉભેલી સત્યભામાને જોઇને કહે છે કેઃ—

ગીતિ.

" આવી મુગ્ધા અંગુલિ, હલવી હલવી કહા મુને તેડ?
ચંદ્રી ચંદ્ર નિહાળે, ત્યાગે સવિતા યદા પડે કેડ. "

(સત્યભામાને) સખી સાથે વાત કરતા જોઇને કૃષ્ણ કહેછે કે—

" કેવી નીચી નમી છે, મદનસદનની કમાન શું રાજે?
નહિનહિ મદનશિલીમુખ, વાંકું સીધુ સદાય જે ભ્રાજે."

અહીં કવિએ ઉત્પ્રેક્ષા અને અપન્હુતિ નામે અર્થાલંકાર, કાંતિ નામે નાયિકાલંકાર અને બીજા વ્યંજનાદિ ગુણો યોજ્યા છે તે સ્પષ્ટ સમજાય એવાજ છે. ઇત્યાદિ

એજ અંકમા " ચંદ્રને બળદ ધાવે છે " એમ કહીને સત્યભામાને મળવાની યુકિત કવિએ વર્ણી છે તે પણ કવિની અદ્ભુત કલ્પનાના વખાણ કરાવે છે.

ત્રીજા અંકમા સત્રાજિત પોતાની પુત્રી સત્યભામાને કેદ કરી બીજા કોઇ સાથે પરણાવી દેવાનો નિશ્ચય કરે છે. તેને કેદમાં-નાગરિકા મળી

રાકે માટે શ્રીદામો જ્યોશીણુઆનો વેષ લેઇ સત્રાજિત્‌ની સ્ત્રીને ભોળવી કુંચી લેઇ આવી છે. નાગરિકા સત્યભામાને મળી તેની પાસેથી ચિત્રપાટી લાવે છે અને શ્રીદામાદ્વારા તે કૃષ્ણને પોહોચાડે છે. રૂક્મિણી પ્રપંચથી તે ચિત્ર છીનવી લેઇ બીજે વખતે મેળામાં સત્યભામા કૃષ્ણને ન મળે તેવી સાવધાની રાખે છે. સત્રાજિત્ અદઢ મનનો માણસ ચીતર્યો છે. તેની પત્નીને સાધારણ ભોળી બૈરી જેવી ચીતરી છે. શ્રીદામો જોશી થાય છે ત્યારે તેનો વિચિત્ર વેષ જોઇ છોકરાં તેને ખીજવે છે. કવિએ સ્ત્રીઓની અને છોકરાંની ભાષા યોજવામાં ઉત્તમ રમઝના દેખાડી છે ! એ પોતે સંસ્કૃતમય લખી શકતો હતો તે દેવપાત્રોની ભાષાથી સિદ્દિન કર્યું છે અને સ્ત્રીઓ છોકરાં તથા સાધારણ લોકોની ભાષા લખી શકતો હતો તે તેવાં તેવાં પાત્રની ભાષાદ્વારા બતાવ્યું છે. નીચ પાત્રની ભાષા હીમતી: વગેરેની ભાષાથી તથા કેળવાયલા ઉચ્ચ પાત્રોની ભાષા કૃષ્ણ વગેરેની ભાષાથી બતાવી આપી છે. ભાષાનું ખેડાણ એ તો પ્રેમાનંદની પ્રતિજ્ઞાજ હતી એટલે તે વિષે એનામાં કાંઇ કહેવા જેવું હોયજ શાનું ?

ચોથા અંકમાં પદ્મપરાગોદ્યાનના મેળાની વાત આવે છે. એ એક વાર્ષિક મહોત્સવ છે અને તેમાં સહુ જણે રાજાજ્ઞાથી જવું એવો ઠરાવ છે. સત્યભામા ત્યાં જવાની તો ખરી, પણ કૃષ્ણનો અને તેનો મેળાપ ન થવા દેવા રૂક્મિણી સજ્જડ યુક્તિ કરે છે. સત્યભામાના ઉમેદવારોને તે પાણી ચઢાવી મૂકે છે તથા પોતાની દાસીઓને પણ સાચવવા તૈયાર રાખે છે. એમ છતાં એક અજાયબ જેવી યુક્તિથી કૃષ્ણનો તેની સાથે મેળાપ થાય છે. વાઘ આવ્યાની બૂમ મેળામાં ઉડે છે અને તે ભેગી સત્યભામાને સાચવનારા શરવીરોની ફજેતી પણ ઉડે છે ! સત્યભામા કૃષ્ણને આવી મળે છે અને નારદ આવી તેમને પરણાવી દે છે. નારદે આ વખતે આવવાનું છે તે વિષે બીજા અંકમાંજ કવિએ આગમચથી શ્રીદામાને તેનું વરદાન નારદ પાસે અપાવી મૂક્યું હતું. આ અંકમાં કૃતવર્મા, શતધન્વા, બળરામ, સાત્યકિ, દેવકી વગેરે પાત્રોના સ્વરૂપ યથાવત્ ચીતર્યાં છે.

એક રીતે જોતાં અહીં ન ટિકા સમાપ્ત થાય છે કેમકે નાટિકામાં જોઇના ચાર અંક પુરા થાયછે તથા અનરાગબીજનું ફળ પણ મળી ચૂકેછે. વળી આટલામાંજ પાંચ સંધિઓ પણ વર્ણાઇ જાય છે એમ છતાં કાં તો તેને નાટકની પેઠે,સમાપ્તિ કરવાને, અથવા સત્યભામાનો રોષ ઉત્પન્ન કરી તે દેખાડવાને અથવા અનેક સ્ત્રીઓનું કેવું દુઃખ છે તે બતાવી આપવાને કે

ગમે તે કારણથી કવિએ વસ્તુને લંબાવી છે. એ લંબાવવાનો વિચાર કવિને પાછળથી નથી થયો પણ નાટક શરૂ કરતાં પહેલાંજ તેણે આવી એવડી રચના કરવાનું ધાર્યું છે, એમ તો બીજા અંકમાં નારદનો પ્રવેશ મૂકીનેજ બતાવ્યું છે.

પાંચમા અંકમાં એક " અદિતિકુંડલાહરણ " નામે ગર્ભાંક મૂકેલો છે. જો કવિને જરૂર લાગે તો નાટકના પાછલા અંકોમાં કવિ ગર્ભાંક મૂકી શકે, એવો નાટ્યશાસ્ત્રનો નિયમ છે. એ નિયમને અનુસરીનેજ ઉત્તરરામચરિત, અને પ્રિયદર્શિકા વગેરેમાં તે તે કવિઓએ ગર્ભાંક દાખલ કર્યો છે. આ ગર્ભાંકમાં કૃષ્ણદેવ, રૂક્મિણી, સત્યભામા વગેરે સભાસદો થાય છે અને તેમના આગળ દેવતાઓ આ નાટક ભજવી બતાવે છે. પ્રથમ સૂત્રધાર પ્રવેશ કરી નાટકકર્ત્તા બૃહસ્પતિનું નામ કથન કરીને કથોદ્ઘાત રૂપ પ્રસ્તાવનાનું ગાયન કરી બીજસ્થાપન રૂપ રંગપ્રશસ્તિ કરેછે, અને દિતિ તેને આકાશવાણી માનીને પ્રવેશ કરે છે. દિતિ પોતાની સપત્ની અદિતિ પાસે કુંડળ માગવા જાય છે, તે આપતી નથી તેથી દિતિ પોતાના અસુરપુત્ર ભૌમાસુરને બોલાવી બળાત્કારે કુંડળ લેઇ લે છે. આ જાણી અદિતિના પુત્રો ઇંદ્ર વગેરે દેવો યુદ્ધ કરવા આવે છે તેમને મારી કાઢી ભૌમાસુર દેવનું રાજ્ય જીતી લે છે અને દેવોને મહામહા પીડા કરે છે. આ નાટક જોઇ કરૂણરસથી આર્દ્ર માનસવાળાં સત્સભામા વગેરે દેવોને સાહાય કરવા કૃષ્ણની પ્રાર્થના કરેછે.

ગર્ભાંક પૂરો થઇ ગયા પછી રાધાનો સંદેશો કૃષ્ણ વાંચે છે. કવિએ આ પ્રવેશ મૂકી બતાવી આપ્યું છે કે કૃષ્ણ બહુ નાયિકાઓમાં સામાન પ્રીતિવાળા નાયક હતા કેમકે રાધાનું સ્મરણ થવાથી કૃષ્ણ કહે છે કે—

ગીતિ.

" અનુદિન અજયા ધારી, મારા ઉપર અખંડ આરાધી;
પદ્મિની સવિતા પ્રત્યે, નિઃસ્નેહી છે પ્રચંડ આ રાધી !"

(જુઓ પૃષ્ટ ૨૦૫).

આ પછી સત્યભામાના રોષનું બીજ રોપાય છે. નારદ એક પૂલ કૃષ્ણને આપી જાય છે અને તે સાથે લેઇ સત્યભામાને મંદિર જવા કૃષ્ણ નીકળે છે એટલામાં નારદે ખબર આપેલી હોવાથી રૂક્મિણી કૃષ્ણને પોતાને ઘેર તેડી જઇ યુક્તિપૂર્વક તે પૂલ કૃષ્ણ પાસે પોતાના ચોટલામાં ગુંથાવે છે. કવિએ અહીં પવિત્ર સ્ત્રીચરિત્રનો ઉત્તમ ચિતાર આપ્યો છે ! આ વાતની ખબર નારદ સત્યભામાને પણ આપે છે તેથી તે છાનીમાની જોઇ જાય છે

અને તેને રીસનું કારણ મળતાં ખીજવાઇ જઇ ઘેર જાય છે. સત્યભામાનો ખરેખરો રોષ અંહીથી આરંભાય છે.

છઠ્ઠા અંકમાં આ રોષને ખરેખરો પ્રગટ કર્યો છે. બે સ્ત્રીઓના ધણીનો દુ:ખકારક જન્મારો કવિએ અહીં એવો તો હુબેહુબ ચીતર્યો છે કે સંસારનું કોઇ સુંદર ચિત્ર જાણે તેણે અક્ષરદ્વારા ચીતર્યું હોય ! સ્ત્રીઓનાં રીસનાં વાક્યો, કૃષ્ણ જેવા નાયકનાં તેને સમજાવવાનાં બહાના અને શોક્યોની લડાઇ, એ પ્રસંગ વર્ણવીને તો તેણે હદ વાળી છે ! આટલું છતાં પણ કવિએ જે ઉચ્ચ પાત્રોના સંબંધમાં આ વર્ણવ્યું છે તેની ઉત્તમતાને લગાર પણ ખામી નથી આવવા દીધી એ તેની ચતુરાઇ છે ! આ જગોએ અમારાથી કહ્યા વિના રહેવાતું નથી કે જો કોઇને કવિ થવાની ઇચ્છા હોય તો તેણે પ્રેમાનંદના જેવી રસજ્ઞતા આણ્યા પછીજ તેવી ઇચ્છા કરવી; અન્યથા તે પોતાનાં કામમાં ગોથું ખાધા વિના રહેશે નહિ ! આ અંકમાં "રોષદર્શિકા" નામ અન્વર્થ કર્યું છે ! નારદની આ કામમાં ખટપટ વિશેષ વર્ણવીછે અને લોકોમાં જેને માટે નારદ પ્રખ્યાત છે તેનો અહીં કવિએ સારો ઉપયોગ કરી લીધોછે. આ પ્રસંગમાં સત્યભામા મુગ્ધા હોવાથી અને માનમાં મૃદુ હોવાથી કૃષ્ણના વાક્પ્રપંચમાં ફરીને છેતરાવાની અણી પર આવેછે. કૃષ્ણ તેને કહેછે, કે—

"પ્રિયા ! હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહુંછું કે નારદમહર્ષિએ મને બે પુષ્પ આપ્યાં'તાં, તેમાંનું એક મે એને આપ્યું અને બીજું તારે કાજે રાખી મુક્યું'તું. આવા ક્ષુલ્લક કુસુમને કાજે તે આવા ચંપકસુમન જેવા દેહને તારા વિના કોણ કરમાવી દે !"

"સત્યભામા—આર્યપુત્ર ! જોજો મને ઠગતા હો ! મેં એવું સાંભળ્યું'તું કે નારદમુનિએ એકજ પુષ્પ તમને આપ્યું'તું. 'મુઓ વર ને બળી જાન. પ્રભું ! મને તો મરવાજ દ્યો. મારે શા સુખ ઉપર જીવવું ? પણ હાં હાં જો તમારી કને ફૂલ હતું તો તમે મને આટલો કકાસ શા કાજે કરાવ્યો ! તમારી વાહાલીને તમે ખુશીથી આપો અને અમને આટલો કંકાસ કરાવો ! મહારાજ, મારે તો એ ફૂલ નથી જોઇતું."

આ કેવાં સુંદર ભાવવ્યંજનાવાળાં વાક્યો છે ! આ વાક્યો શું બતાવે છે ? 'જોજો મને ઠગતા હો' એથી એનું માનમાં મૃદુપણું અને મુગ્ધાપણું નથી વ્યજિત થતું ? 'પણ હાં હાં' ઇ૦ ઉપરથી સ્ત્રીઓના સાધારણ માનના પ્રસંગે કારણ ગોધવાની ટેવ શું વ્યજિત નથી થતી ?

આતો હજી રોષદર્શનનો આરંભ છે; તેની પરિસીમા તો ગ્રંથમાંજ જોઇ લેવી ! પછી પારિજાતકનું આખું વૃક્ષ આણી આપવાની કૃષ્ણની કબુલાત સાથે સત્યભામાના રોષદર્શનનો પ્રસંગ પૂરો થાયછે.

સાતમા અંકના આરંભમાં રંભાતિલોત્તમાના પ્રવેશનો વિષ્કંભક કરીને ભૌમાસુરવધની વાત કહી દીધી છે, કેમકે રંગભૂમિપર વધ, યુદ્ધ વગેરે દેખાડવાની નાટ્યશાસ્ત્રમાં મના છે. કૃષ્ણ સ્વર્ગમા જઇ પારિજાત લાવે છે અને સત્યભામાને પ્રસન્ન કરે છે એટલી વાત વર્ણવાની સાથે સાતમો અંક અને નાટક સંપૂર્ણ થાય છે.

આ નાટકનું અવલોકન આપણને શું જતાવી આપે છે ? તે આપણને કવિની અદ્‌ભુત કવિત્વશકિત, તેનું સંસ્કૃત સાહિત્યશાસ્ત્રનું ઉત્તમ પ્રકારનું જ્ઞાન, તેની ગૂજરાતી ભાષાને ખીલવવાની ઉત્કંઠા, તેનું નાટ્યશાસ્ત્રને અનુસરતાં ગાયનોનું જ્ઞાન, તેની સંસારવ્યવહારની ઊંડી માહિતી, તેનું ગૂજરાતી ભાષાનું બોહોળું શબ્દજ્ઞાન, ગૂજરાતી ભાષાના રૂઢ વાકયો અને ખૂબીઓનું સરસ જ્ઞાન. યુવા–બાળક–વૃદ્ધ–માતા–પુત્ર–પતિ–પત્ની વગેરેના સંબંધનું તથા સ્વભાવનું—અને ટુંકામાં જનસ્વભાવનુ તેનું સૂક્ષ્મ અવલોકન અને માનસિક ભાવોની વાણી દ્વારા વર્ણનછટા, એ વગેરે બતાવી આપે છે. પ્રેમાનંદ મહાકવિ ! તમને પ્રણામ છે !

નાટકની વસ્તુસંકળના તથા નાટકની રચના આપણે જોઇ અને પ્રસન્ન પણ થયા. બીજું હવે નાટકના સંબંધમાં શું જોવાનું છે ? "वस्तु नेता रसस्तेषा भेदकः" વસ્તુ નાયક અને રસ, એ નાટકોના જૂદા જૂદા ભેદ થવાનું કારણ છે." સારે અંગી રસ આમાં માનવિપ્રલંભશૃંગાર છે. પ્રથમ શ્રવણ પૂર્વરાગ, પછી દર્શન પૂર્વરાગ, પછી સંભોગશૃંગાર અને પછી માનવિપ્રલંભશૃંગાર આપણે એમા અનુક્રમે જોતા આવ્યા છીએ. એ વિષે બારીકીથી નિરીક્ષણ કરવા બેસતા વિસ્તાર થાય એમ છે માટે તે રસજ્ઞોને માટે રહેવા દેઇએ છીએ.

આ નાટકમાં હાલના નાટકની પેઠે શરૂઆતમાં બધાં પાત્ર ગણાવ્યાં નથી, પ્રવેશ જૂદા પાડયા નથી અને સ્થળ બતાવ્યાં નથી. પ્રવેશ જૂદા પાડવાની પદ્ધતિ અંગ્રેજી નાટકના ગ્રંથો ઉપરથી ચયેલી છે; સંસ્કૃત નાટકગ્રંથોમાં તેમ હોતું નથી તેથી આ કવિએ પણ તેજ ગ્રંથોને અનુસરીને

પ્રવેશ જૂદા પાડ્યા નથી. કવિના લખેલા ગ્રંથમાં ફેરફાર ન કરવાના હેતુથી તથા એ જાણવું સેહેલું છે એમ ધારી અમે પણ છે તેમજ છપાવ્યું છે. તથાપિ આ પ્રસંગને લેઇને એક બાબતનો વિચાર ઉત્પન્ન થઇ આવે છે, તે એ કે આ નાટકને રંગભૂમિ ઉપર ભજવી બતાવવું હોય તો આમને આમજ ભજવી બતાવાય કે એમાં કાંઇ ફેરફાર કરવો પડે? નાટકમાં તો અલબત, કાંઇ ફેરફાર નજ કરવો પડે પણ તેના પ્રવેશ મુકરર કરી સ્થળ અને દેખાવ નક્કી કરવા પડે. આ નાટકમાં પહેલા અંકમાં રસ્તો અને મહેલ એ રીતે અનુક્રમે પાંચ દેખાવ છે અને તેથી થોડી મહેનતે હરકોઇ નાટકવાળો તે દેખાવ આપી શકે. બીજા અંકોમાં પણ એ-પીજ રીતે છે. હાલના નાટકવાળા જે દેખાવ બતાવવા તજવીજ કરે છે, તે બધા થઇ શકે એવા હેતુથી તો નાટક લખનાર નાટક લખેજ નહિ તથાપિ ઉત્તમ નાટક લખનારાઓમાં તેટલી પણ ખામી આપણે જોતા નથી; અને તે પ્રમાણે પ્રેમાનંદ કવિએ આજથી લગભગ બસો વરસ પહેલાં લખેલા નાટકમાં આપણે જોઇએ છીએ ત્યારે આપણને ઘણું આશ્ચર્ય લાગે છે. શ્રી-હર્ષ જેવો કવિ જેણે નાગાનંદ, રત્નાવલિ અને પ્રિયદર્શિકા જેવાં પ્રસિદ્ધ નાટક લખ્યાં છે તેણે જે સાવધાની પોતાની પ્રિયદર્શિકાનાટિકામાં રાખી નથી, તે સાવધાની આ કવિએ રાખી છે એમ જાણીને આપણને પ્રેમાનં-દને અભિનંદન આપતાં હર્ષ થાય છે. પ્રિયદર્શિકામાં ચાર અંક છે અને લગભગ પ્રવેશ પણ તેટલાજ કે એકાદ વધારે હશે: એટલે આખો અંક તે એકજ પ્રવેશ ત્રીજા અંકમાં ગર્ભાંક છે ત્યાં એવી ગરબડ થઇ ગઇ છે કે એક પાત્ર પ્રથમ પ્રવેશ કરીને એકાદ ખૂણામાં ઊભું થઇ રહે અને કેટલીક વાર તેનો વારો આવે ત્યારે આગળ આવીને બોલવા લાગે! દેખાવ એવા આપ્યા છે કે બીજો અંક જે જગોએ પૂરો થાય, તેજ જગોએ ત્રીજો અંક શરૂ થાય એટલે મહાજવનિકા (Drop) ઉપડ્યા પછી પણ તેનો તેજ દેખાવ નજરે પડે! અર્થાત્ તેણે સ્થળસંકળના (Unity of place) ની દરકાર રાખી હોય તેમ જણાતુ નથી. પ્રેમાનંદે તે ભૂલ નથી કરી એ જોવાને નાટક પ્રત્યક્ષજ છે. કાળસંકળના (Unity of time) એ બીજી વાત કવિએ ધ્યાનમાં રાખવાની છે. અને આ કવિએ તે વાત કેવી ધ્યાનમાં રાખી છે તે આ નાટકના અંક કેવે પ્રકારે પૂરા થાય છે તે

જોવાથી ધ્યાનમાં આવશે. અમે વિસ્તારથી તે બતાવત પણ વિવેચન બહુ લાબું થઇ ગયું છે માટે અટકીએ છીએ.

આ નાટકનું વસ્તુ તો પાછળ કહ્યું છે તેમ બહુ ભાગે એ તિહાસિક (ભાગવત વગેરેમાંથી લીધેલું) છે તથાપિ તેમાં કેટલુંક કવિકલ્પિત પણ છે અને એજ કારણથી અમે તેને નાટિકા કહીછે; એમ છતાં પણ કવિએ તો તેને સાત અંકનું ઐતિહાસિક વસ્તુનું નાટકજ લખ્યું છે એમાં તો સંશય નથી. રત્નાવલિ, માલવિકાગ્નિમિત્ર અને પ્રિયદર્શિકાની સાથે આ નાટકની રચના મળતી આવ છે અને વિશેષે કરીને પહેલાં એની સાથે વિશેષ મળતી આવે છે. રત્નાવલિ તો જાણે માલવિકાગ્નિમિત્રને પગલે પગલે ચાલીને ન લખ્યું હોય તેવુંજ છે. બન્નેમાં રાજકન્યાઓ વગર ઓળખાણ આપ્યે રાજાના અંતઃપુરમાં રહે છે। બન્નેમાં રાજા તેમના ઉપર છાનો અનુરાગ કરે છે; બન્નેમાં મુખ્ય દેવીથી રાજા ભય પામે છે; બન્નેમાં ચિત્રપાટીના પ્રસંગથી વાત દેવીને જાહેર પડી જાય છે; બન્નેમાં વિદૂષકની ગફલતથી નાયકની જુક્તિ બદલાઇ જાય છે; બન્નેમાં નાયિકાને મુખ્ય દેવી કેદ કરેછે; બન્નેમાં ગભરાટના પ્રસંગથી તેને છોડવામાં આવે છે; બન્નેમાં તે મુખ્ય દેવીની સગીઓ નીકળે છે; બન્નેમાં તે નાયકને પ્રાપ્ત થાયછે. પ્રિયદર્શિકામાં ચિત્રપાટીનો પ્રસંગ નથી પણ તે ઠેકાણે ગર્ભાંકથી વાત જાહેરમાં આણી છે. આપણા નાટકમાં રાજકન્યા ઓળખાણવાળી છે અને તે અંતઃપુરમાં રહેતી નથી. છાનો અનુરાગ, મુખ્ય દેવીનો ભય, ચિત્રપાટીના પ્રસંગથી વાત પકડાઇ જવી, એ તો આમાં પણ છે. અહીં વિદૂષકની ગફલત વર્ણી નથી. પણ મુખ્ય દેવીની કેદમાં તો ઘોડીવાર નાયિકાને રાખી છે અને ગભરાટના પ્રસંગથી તેને છોડવી પણ છે. આમાં તે મુખ્ય દેવીની સગી નીકળતી નથી. સંસ્કૃત ત્રણ નાટકોની રચના સાથે આ નાટકનો મુકાબલો ઉપર કરી બતાવ્યો છે, તેમાં કવિએ કયા નાટકમાં વિશેષ ચમત્કૃતિ આણી છે તેનો નિર્ણય કરવાનું અમે રસજ્ઞ વાચક વર્ગને સ્વાધીન કરીએ છીએ.

છેવટ બે બોલ ભાષા સંબંધી અધિક કહેવાના બાકી રહે છે. ઉત્તમ ગૂજરાતી કયી તે વિષે વારેવારે વાદવિવાદ ચાલે છે. શબ્દની જોડણી અને તેના ઉચ્ચાર કેવા કરવા તે વિષે બહુ મતભેદ છે. જૂની કવિતાવડે ભાષાની રચના અને જોડણીનો નિર્ણય થઇ શકતો નથી કેમકે તેમાં એ વિષેના

નિયમ સચવાયલા હોતા નથી. વિદ્વાનથી લખાવેલા જૂના ગદ્યગ્રંથ ક્વચિત્જ હાથ લાગેછે. કવીશ્વર પ્રેમાનંદે નાટકો લખ્યાંછે તે વડે ભાષા ઉપર ઘણો પ્રકાશ પડી શકે એમછે. મધ્યપ્રદેશના શહેરોમાં વસતા ઉંચ વર્ણના અને ખાસ કરીને વિદ્વાન લોકો જે ભાષા વાપરે તે ઉત્તમ કહેવાય. સર્વરીતી વિદ્યાવર્ય પ્રેમાનંદની ભાષા ઉત્તમ ગણી શકાય. કૃષ્ણ જેવા સુપાત્રને મુખે જે ભાષા પ્રેમાનંદે બોલાવી છે, તે ઉંચી જાતની ગૂજરાતી છે. પ્રેમાનંદના વખતમાં ઉંચ વર્ણની ઘરગથુ અને હલકા વર્ણની ભાષા કેવી હશે તે આ નાટક બતાવી આપે છે. એથી એમ પણ જણાય છે કે તે વખતની ભાષા હાલ ચાલતી ગૂજરાતીને મળતી છે. પ્રેમાનંદને સ્વહસ્તે લખાએલી એક પણ પ્રત મળી શકતી નથી, એ બહુ ખેદકારક છે. એની પ્રત મળી હોત તો રચનાને જોડણીનું ભલી રીતે અનુકરણ કરી શકાત. એમ છતાં જે પ્રત ઉપરથી ઉતારો કરવામાં આવ્યો છે, તે પ્રેમાનંદના શિષ્ય વીરજીને હાથે લખાયેલી છે. પ્રેમાનંદની હયાતીમાંજ તેમના વિદ્વાન શિષ્યે પ્રત ઉતારી છે તેથી તે ઉપર પણ ઘણે દરજ્જે આધાર રાખી શકાય. જ્યાં અમને કેવળ અશુદ્ધતા લાગી ત્યાંજ ફેરફાર કર્યો છે એટલે બનતા સુધી અમે અસલને વળગી રહ્યા છીએ. વાતચિતમાં વપરાતી ભાષા ખાસ કરીને નાટક જેવા ગ્રંથ વડે માલમ પડી જાય છે. બસેં વર્ષની અંદર ગૂજરાતી ભાષામાં કાંઈ ફેર પડ્યો નથી, એ આશ્ચર્ય જેવું છે. એની પહેલાંનાં બસેં વર્ષની ભાષામાં જે મોટો અંતર જણાવવામાં આવે છે તે આથી શક પડતો લાગે છે. જૈન લોકોની લેખનપદ્ધતિ કે મારવાડી કિંવા જૂની ગૂજરાતી કિંવા પ્રાકૃતની છાયા વડે તે વખતમાં લખાયલાં પુસ્તકોની ભાષા ઘણી ફેરફવાળી થઇ હશે; પરંતુ તે વખતે લોકોમાં બોલાતી લખાતી ભાષા તો નહિ હશે એમ અનુમાન થાય છે.

કાંટાવાળાનાં પુસ્તકો.

૧ નાત સુધારો (મળતી નથી)	...	૦—૨—૦
૨ નીતિ અને લૌકિક (ધર્મ મળતી નથી)	...	૦—૨—૦
૩ નીતિ ધર્મ	...	૦—૩—૩
૪ પાણીપત અથવા કુરૂક્ષેત્ર	...	૦—૪—૦
૫ દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન ભાગ ૧	...	૦—૪—૦
ઐજન ભાગ ૨	...	૦—૬—૦
૭ મહીસુરની મુસાફરી...	...	૦—૪—૦
૮ ભૂતળ વિદ્યા	...	૦—૫—૦
૯ બે બ્હેનો	...	૦—૮—૦
૧૦ અંધેરી નગરીનો ગર્ધવસેન	...	૦-૧૨—૦
૧૧ સંસાર સુધારો	...	૨—૪—૦
૧૨ કેળવણીનું શાસ્ત્ર અને તેની કળા ભાગ ૧	...	૨—૦—૦
૧૩ ઐજન ભાગ ૨	...	૨—૦—૦

૧૪ લઘુ વ્યાકરણ
૧૫ મોટું વ્યાકરણ
૧૬ અંકગણિત ભાગ ૧
૧૭ અંકગણિત ભાગ ૨
} વડોદરાના કેળવણી ખાતાની માલકી.

૧૮ લેખ પદ્ધતિ
૧૯ નામાની પદ્ધતિ
} આ મેજી રાજ્યના કેળવણી ખાતા માટે લા. ઉ અને દ ઇ મળીને લખેલા.

૨૦ બાળજ્ઞાન-માળા પુસ્તક ૧
૨૧ „ પુસ્તક ૨
૨૨ „ પુસ્તક ૩
} વડોદરા કેળવણી ખાતાની માલકી.

૨૩ પ્રાચીન કાવ્યના છૂટા અંકો (ના. ૫ અને દ ઇ ટીકાસાથે પ્રસિદ્ધકર્તા)

૨૪ પ્રાચીન કાવ્ય ત્રિમાસિક (હાલ બંધ છે) ઐજન

૨૫ થી ૫૯ પ્રાચીન કાવ્ય માળાના ૩૫ અંકો ઐજન માલકી કમીટીના.

૬૦ રાણી રૂપસુંદરી પ્રસિદ્ધકર્તા ખુશાલદાસ ગોકળદાસ, અમદાવાદ

૬૧ સ્ત્રીજનના કર્તવ્ય વડોદરા કેળવણી ખાતા તરફથી.

૬૨ કન્યા વાચનમાળા ભાગ ૧
૬૩ ઐજન ભાગ ૨
૬૪ ઐજન ભાગ ૩
} મુબઇના કેળવણી ખાતાની માલકી.

૬૫ બાલબુદ્ધ ઉદ્ધૃત રામાયણ ગુ વ સોસાઈટી તરફથી.

ટીપ—પહેલા ૧૩ પુસ્તકો કર્તા તરફથી, અને એન એમ ત્રિપાઠીની કંપની કાલબાદેવી રોડ, મુબઈ તરફથી મળશે ભટ્ટ વિદ્યા વડોદરા તથા આ મેજી રાજ્યની શાળાઓમાં ચાલે છે

જાહેરખબર.

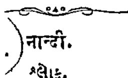
પ્રાચીનકાવ્યમાળાના ગ્રંથો મળતા નથી, તેથી તે બધા ફરીથી છપાવવાનો હક્ક ચોકસ સરતોએ અમે મેળવ્યો છે. તેમાંથી પ્રથમ રોષદર્શિકા નાટક કિંમત ઘટાડીને બહાર પાડ્યું છે. ત્યાર પછી બીજા અંકો પણ પ્રમાણમાં કિંમત ઘટાડીને બહાર પાડવામાં આવશે માટે, તેને આશ્રય આપવા વિનંતિ કરવામાં આવે છે. બીજાં નાટકો વેહેલાં પ્રસિદ્ધ થશે માટે નીચેને સરનામેથી મંગાવી લેવાં.

રમણ અને કંપની.
c/o વીરક્ષેત્ર પ્રેસ—**વડોદરા.**

श्रीजगदीश्वरायनमः ॥

महाकवि प्रेमानंदकृत

रोषदर्शिकासत्यभामाख्यान.

नान्दी.

श्लोक.

અંકે લેઈ શિવાને, શિર મુ ગનથી, મોહમગ્ને રહ્યા તા,
એવે ત્યા શભુહસ્તે, પ્રિય નર વિજયા, ભૂર્ગી અર્પ ગયા તા
તેમા ની અ૫ ભોગે, પ્રથમ શિર ધરી, પાર્વતીને કહ્યું લ્યો
ગગા પેહલી સતીથી, ગ્રહણ નન કરૂ, ભોગ યુ આ રચ્યું, ઘો ૧

સ્રગ્ધરા

પ્યા પ્રેમાનંદકેરી સરસ રસભરી ગૂઢ ગભીર વાણી
પ્યા અંગોપાગસંધિગ્રથિત ગણુવતી નાટ્યવસ્તુ અજાણી
તોએ શ્રીકૃષ્ણકેરી અપરિમિત કૃપાપાત્રતા પામી પામી,
વ્યાખ્યા તેની કરૂ છુ વિબુધ જનતણા ચર્ણમા શિર નામી ૧

ઈંદ્રવજ્રા

સ્વર્ગ લઢ્યા વાસવર્મ્યે સામા આવી મનાવી સખી સત્યભામા,
શ્રીકૃષ્ણજી શુભ નામનાઓ, સર્વેનીં પૂરે મનકામનાઓ. ૨

ગીતિ

જોઇ અનાદિ નાટક નટવરનો વેશ જેમણે ધાર્યો,
આદિ નાટકકર્તા ભરતમુનિને પ્રણામ છે મારો ૩

દોહરો

પ્રેમાન કવિકૃત રોષદર્શિકાખ્યાન.
નાટકરૂપે નિર્મ્યું કરૂ તેનુ વ્યાખ્યાન ૪

નધારૂઢ વને ગયાજ વિજયા લાવ્યા, કહે, શે દૂભુ ?
અર્પી સર્વ સતી સુખી શિવ કરે, તે પાદમા હુ લૂભુ ૨

૨ અપિચ—વળી સસ્કૃત નાટકોના ગ્રથોમા એક શ્લોક લખ્યા પછી બીજો શ્લોક લખતા પહેલા "અપિચ" એ પ્રમાણે લખવાનો સંપ્રદાય છે તે પ્રમાણે પ્રેમાનદે પણ સસ્કૃતમાજ લખ્યુ જણાય છે શ્લોક—શાર્દૂલવિક્રીડિત અષ્ટાગ ઇ૦—નાન્દીના પહેલા શ્લોકમા સતીની રીસ વર્ણવીને આ શ્લોકમા શકરે તેને મનાવવાનુ વર્ણન કર્યુ છે પોતે પ્રત્યક્ષ પ્રભુ (શિવ) સતીને અષ્ટાગે પ્રણમીને (સાષ્ટાગ નમસ્કાર કરીને) મનાવે છે, પણ સતી માનતી નથી અને કહે છે કે હે વિભુ! (સમર્થ પતિ!) ના ના ના, હુ કદાપિ વિજયા (ભાગ) નવ ગ્રહુ—નહિ લેઉ (નહિ લેવાનો દૃઢ નિશ્ચય બતાવવાને ત્રણ વાર 'ના' કહેલી છે) શુ મને ગગા જાણી કે? અર્થાત્ હુ ગગા કરતા શ્રેષ્ઠ છુ નદારૂઢ ઇ૦—શિવ નધારૂઢ (નદી ઉપર આરૂઢ) થયા—પોઠિયા ઉપર બેઠા, વનમા ગયા અને ત્યાથી નવી વિજયા લાવ્યા, પછી તે સતીને કહેવા લાગ્યા કે હવે હુ શે દૂભુ?—હવે તારે રીસાવાનુ કાઇ કારણ છે? એમ કરીને સર્વ વિજયા સતીને અર્પીને જે તેને સુખી કરે છે તે શિવના પાદમા હુ લુભુ છુ—લોભાઉ છુ અર્થાત્ તેને હુ પ્રણામ કરુ છુ અહીં શિવના પાદમા લોભાવા રૂપ નમસ્કાર કર્યો છે તે નાટકની નિર્વિઘ્નતાને અર્થે છે અથવા શકરના વર્ણનદ્વારા વસ્તુનિર્દેશ પણ છે તે વિષે ભરત કહેછે કે "आशीर्नमस्क्रियारूप" "આશીર્વાદ કે નમસ્કારાત્મક નાન્દી કરવી ભામહ પણ કહેછે કે "आशीर्नमस्क्रियावस्तु —' આશીર્વાદ નમસ્કાર કે વસ્તુનિર્દેશાત્મક નાન્દી કરવી નાન્દીના બન્ને શ્લોકમા કવિએ સઘળી રીતિ ઓમા ઉત્તમ એવી વૈદર્ભીરીતિની પણ રચના કરી છે વૈદર્ભી રીતિનુ લક્ષણ વામને કહ્યુ છે કે—

"अस्पृष्टा दोषमात्राभि समग्रगुणगुम्फिता ।
विपञ्चीस्वरसौभाग्या वैदर्भीरीतिरिष्यते ॥"

"જે કાવ્યરચનામા દોષ હોય નહિ તથા સઘળા પ્રકારના ગુણથી જે ગુથેલી હોય, તેમ જે વીણાના સ્વરમા સારી રીતે ઉતરી શકે, તેને વૈદર્ભીરીતિ કહેવી ઓજ, પ્રસાદ, શ્લેષ, સમતા સમાધિ, માધુર્ય, વગેરે ગુણો ચદ્રાલોકમા કહેલા છે તેમા કહે છે કે 'મોટા અર્થનો ટુકામા સમાવેશ કરવા રૂપ અર્થની પ્રૌઢીને ઓજ નામે ગુણ કહે છે અહીં સતી અને શિવના પ્રમગનુ ટુકામા કથન કર્યુ છે માટે **ઓજ** નામે ગુણ છે "સજાતીય શબ્દોના સુખાવહ બધને શ્લેષ કહે છે' અહીં પણ "શિવાને, શિવ, સુદ, મનથી મોહ મગ્ને, પ્રથમ પાર્વતી અર્પી વગેરે સજાતીય શબ્દોની રચના સુખાવહ છે માટે **શ્લેષ** ગુણ છે અલ્પ સમાસવાળા શબ્દોની રચનાને સમતા કહે છે તે અહીં છે, માટે **સમતા** ગુણ છે એજ પ્રમાણે બીજા પણ ગુણો આ કવિતામા છે

(નાન્દ્યન્તે)

સૂત્રધાર—(નેપથ્યાભિમુખ નિહાળી) અત્ર વિસ્તારનું પ્રયોજન શું ? મારિષ ! આ મગ આ [illegible] (અ)

તે તેના જાણનારને જાણીતું, અહીં વિસ્તારભયથી બધા ગુણોના લક્ષણ અને સમજન કર્યું નથી. આ અધ્યાય તથા શાર્દૂલવિક્રીડિત વૃત્ત રાગમાં ગાવાને અનુકૂળ પડે એવા છે માટે **વૈદર્ભીરીતિ** છે એમ જાણવું ' [illegible] પ્રત્યક્ષ, પોતે, પ્રભુ સર્વ, [illegible] સુખ,' ઈત્યાદિમાં એકજ સ્થાનના અક્ષરની પુનરાવૃત્તિ થઈ છે માટે **શ્રુત્યનુપ્રાસ** નામે શબ્દાલંકાર. વિશ્વનાથ કહે છે કે—

(હવે એટલુ) વિસ્તારનુ પ્રયોજન શું ? વધારે મોટી નાન્દી કરવાની શી જરૂર છે ? મારિષ—નટ. આ મગ—આ ગમ—આ તરફ નાન્દીનુ લક્ષણ પાછળ કહેવામા આવ્યુ છે ભરતકૃત નાટ્યશાસ્ત્રના પેહેના અ યાયમા લખેછે કે—

"पूर्वं कृता मयानान्दी आर्शीर्वचनसयुता ।
अष्टागपदसयुक्ता प्रशस्ता वेदसमता ॥"

" પ્રથમ મે આશીર્વચન સયુક્ત, પ્રશસ્ત અને વેદના પ્રમાણવાળી આઠ પદની નાન્દી કરી હતી ' વળી પાચમા અધ્યાયમા લખેછે કે,—

"सूत्रधार पठेन्नान्दीं मध्यम स्वरमाश्रित ।
नान्दींपदैर्द्वादशभि रष्टाभिर्वाप्यलकृताम् ॥"

" સૂત્રધારે મધ્યમસ્વરને આશ્રય કરીને નાન્દી બોલવી તે નાન્દી બાર કે આઠ પદવાળી જોઇએ તથા અલકારયુક્ત જોઇએ ' અહીં બાર પદ કહેલા છે તે ઉપરથી એમ સમજવુ કે ત્રણ તાલવાળી નાન્દી હોય તો ત્રણ પદવાળી, છ પદવાળી કે બાર પદવાળી કરવી, અને ચાર તાલવાળી હોય તો ચાર પદવાળી, આઠ પદવાળી કે સોળ પદવાળી કરવી શ્લોકના અવયવને, વિભક્ત્યત શબ્દને, શ્લોકના ચતુર્થાશને કે અવાતર વાક્યોને, પદ નામ આપેલુ છે એ વિષે નાટ્યપ્રદીપમા કહેછે કે—

"श्लोकपाद पद केचित् सुप्तिडतमथापरे ।
परेवातरवाक्यैकस्वरूप पदमूचिरे ॥"

અર્થ ઉપર કહ્યો તેજ છે શ્લોકના ચતુર્થાશને પદ કહેવુ, એ મતે આ અષ્ટપદા નાન્દી છે વળી સગ્ધરાવૃત્ત ગાયનના ચાર તાલથી ગવાય છે માટે ચાર પદવાળી, આઠ પદવાળી કે સોળ પ વાળી નાન્દી થવી જોઇએ માટે જો શ્લોકના મુખ્ય યતિ સુધી અવાતર વાક્ય ગણી તેને પદ કહીએ તો આ નાન્દી સોળ પદવાળી છે એ નાન્દીમા શુ વર્ણવવુ એ વિષે સગીત કલ્પતરૂમા કહેછે કે—' हरोत्तमागस्थितवस्तुवर्णने " "શકરના માથા ઉપર રહેલી વસ્તુઓ, જેવી કે ગગા, ચદ્ર, વગેરેનુ વર્ણન નાન્દીમા કરવુ " અહીં ગગાનુ વર્ણન છે સાહિત્યકાર કહેછે કે—"मगल्यशखचद्राब्जकाककैरवश-सिन" " મગળસૂચક દેવાદિકના નામ શખ, ચદ્ર, કમળ, ચક્રવાક, પોયણા, વગેરેનુ વર્ણન નાન્દીમા કરવુ હર ગગા, સતી, વગેરે દેવોના નામ આ નાન્દીમા છે માટે એ મગળસૂચક વર્ણનવાળી છે આ નાન્દી '**पत्रावलि**' નામની કહેવાયછે પત્રાવલિનાન્દીનુ લક્ષણ નાટ્યદર્પણમા કહ્યુ છે કે,—

" यस्या बाजस्य विन्यासो ह्यभिधेयस्य वस्तुन ।
श्लेषेण वा समासोक्त्या नान्दी पत्रावलीति सा ॥'

' જે નાન્દીમા અભિધેય વસ્તુનો અથવા બીજાનો ન્યાસ શ્લેષથી કે સમાસોક્તિથી કર્યો હોય તેને પત્રાવલિનાન્દી જાણવી આમા અભિધેય વસ્તુ નાયિકાનુ માન અને તેની શાતિ છે, તે બન્ને વાતાનો સમાવેશ સમાસોક્તિથી આ નાન્દીમા કર્યોછે માટે આ પત્રાવલિ નામે નાન્દી છે સમાસોક્તિ વિષે ચદ્રાલોકમા લખેછે કે—' समासोक्ति परस्फूर्त्ति प्रस्तुतऽप्रस्तुतस्य यत ॥" પ્રસ્તુતકથનમા અપ્રસ્તુતકથનની જે સ્ફૂર્તિ થઈ આવવી—જે વિષય વર્ણવવાનો છે તેમા નહિ વર્ણવવાનો વિષય સમજાઈ આવવો એવા વર્ણનને સમાસોક્તિ કહેછે અહીં સતીનુ માન અને તેની શાતિ એ પ્રસ્તુત વિષય છે પરતુ જરાક વિચાર કરવાથી સમજાય છે કે નાટકમા જે વસ્તુનુ વર્ણન છે તે પણ અહીં બરાબર લાગુ પડી શકેછે માટે એ **સમાસોક્તિ** અલકાર છે કેટલાક વિદ્વાનોનુ મત એમ છે કે નાન્દ્ય તે સૂત્રધાર એવુ જે લખેલુ હોયછે તેનો અર્થ આ પ્રમાણે કરવો કે નાન્દીની અંતે સૂત્રધાર પ્રવેશ કરેછે તેમનુ કહેવુ એમ છે કે સૂત્રધાર તો નાન્દી કરીને જતો રહે છે પણ પછી બીજો નટ જે સ્થાપક નટ કહેવાયછે તે પ્રવેશ કરેછે પણ એ વિચાર કરતા પહેલા સૂત્રધાર કોણ તે કહીએછીએ સગીત સર્વસ્વમા સૂત્રધાર નામ પડવાનુ કારણ બતાવ્યુ છે કે —

" वर्तनीयतया सूत्र प्रथम यन सूच्यत ।
रगभूमि समाक्रम्य सूत्रधार स उच्यत ॥ "

" રગભૂમિ ઉપર આવીને પ્રત્યેક નટે કેમ વર્તવુ એ વિષયનુ આજ્ઞારૂપ સૂત્ર જે બતાવે છે તે સૂત્રધાર કહેવાયછે " હાલના નાટકોમા નાટકનો મેનેજર સૂત્રધારનુ કામ કરેછે સૂત્રધાર કેવો જોઇએ તે વિષે માતૃગુપ્તાચાર્ય કહેછે કે —

" चतुरातोद्यनिष्णातोऽनकभूषासमावृत ।
नानाभाषणतत्त्वज्ञो नीतिशास्त्रार्थतत्त्ववित् ॥
वेषोपचारचतुर पौरपणविचक्षण ।
नाना गतिप्रचारज्ञो रसभावविशारद ॥
नाट्यप्रयोगनिपुणो नानाशिल्पकलान्वित ।
छन्दोविधानतत्त्वज्ञ सर्वशास्त्रविचक्षण ॥
तत्तद्गीतानुगलयकलातालावधारण ।
अवधार्य प्रयोक्ता च योक्तृणामुपदेशक ॥
एव गुणगणोपेत सूत्रधारोऽभिधीयते ॥ "

અર્થ—" જે પુરુ મૃદગ વગાડવામા કુશળ હોય અથવા ચતુર અને વાદ્ય વગાડવામા કુશળ હોય, જેણે અનેક પ્રકારના આભૂષણ પહેરેલાં હોય જે નાની નાની રીતે

ઓની જાણતો હોય, જે નીતિશાસ્ત્રના તત્વને જાણતો હોય જે અર્થશાસ્ત્રના તત્વને જાણતો હોય, જે જૂદી જૂદી જાતના વેષ કરાવવામા કુશળ હોય, જે નગરના લોકોની ઇચ્છાને (લોકની અભિરૂચિને) જાણવામા વિચક્ષણ હોય જે જૂદા જૂદા પ્રકારની ગતિ કેમ કરવી તે જાણતો હોય, જે કાવ્યના રસ અને ભાવ સારી રીતે સમજતો હોય જે નાટકના પ્રયોગ કરાવવામા કુશળ હોય, જે જૂદા જૂદા પ્રકારની શિલ્પકળાઓ કે કારીગરીઓ જાણતો હોય જે છંદ બનવવાની રીત જાણતો હોય જેનો સઘળા શાસ્ત્રોમા પ્રવેશ હોય જે જે ગાયન ગવાતુ હોય તે તે ગાયનને અનુસરતા લય, કલા અને તાલને ધ્યાનમા રાખી શકતો હોય અને તે ધ્યાનમા રાખીને તે પ્રમાણે ગવરાવી જાણતો હોય તેમજ ગાનાર વગાડનાર વગેરેને ભૂલચૂક પડયેથી કેમ સુધારી લેવુ તે સમજાવી શકતો હોય એવા ઘણા ગુણવાળો મનુષ્ય સૂત્રધાર કહેવાય છે સૂત્રધાર ગયા પછી સ્થાપક નટે રંગ ભૂમિ ઉપર પ્રવેશ કરીને શુ કરવુ તે વિષે દશરૂપકમા લખેછે કે—

' पूर्वरंग विधायादौ सूत्रधार विनिर्गते ।
तद्वनर प्रविश्यान्य काव्यमास्थापयन्नट ॥
दिव्यमर्त्येषु तद्रूपा मिश्रमन्यतरस्तयो ।
सूचयद्वस्तु बीज वा मुख पात्रमथापि वा ॥

પ્રથમ પૂર્વરંગ કરીને સૂત્રધારના ગયા પછી તેના જેવા બીજા સ્થાપક નટે આવીને નાટકની વસ્તુનુ સ્થાપન કરવુ જો દિવ્ય કે મનુષ્ય સબધી વસ્તુનો પ્રયોગ કરવો હોય તો તે નટે દિવ્ય કે મનુષ્ય જેવો વેષ લેઈને આવવુ જો બન્નેનો મિશ્ર પ્રયોગ હોય તો રૂપ પણ મિશ્ર લેવુ પછી નાટકની વસ્તુનુ બીજનુ કે કોઇ પાત્રનુ સૂચન કરવુ સૂત્રધાર પૂર્વરંગ કરીને જાય' એમ ઉપર કહ્યુ ત્યાગે પૂર્વરંગ તે શુ ? પૂર્વરંગ એટલે નાટ્યશાળા કે જેમા પૂર્વે મનુષ્યોને રજન કરવામા આવે છે એ નાટ્યશાળાના સબધથી ત્યા જે સૌથી પ્રથમ ઉત્થાપન વગેરે પ્રયોગ કરવામા છે તેને પણ પૂર્વરંગ કહે છે પૂર્વરંગના બાર અંગ છે તેમા ઉત્થાપન એ પેહેલુ અંગ છે અને નાન્દી એ છેલ્લુ અંગ છે પણ ખરેખર જોતા તો પ્રસ્તાવના સુધી પણ પૂર્વરંગજ કહેવાય કેમકે નાન્દીપછી પણ બીજા પ્રરોચના વગેરે દશ અંગ કહેલા છે અને એવી રીતે પૂર્વરંગના બાવીશ અંગ થાય છે તે વિષે ભાવપ્રકાશિકામા કહે છે કે—

" सभापति सभा सभ्या गायका वादका अपि ।
नटी नटश्च मोदन्त यत्रान्यो-यानुरजनात् ॥
अतो रग इति ज्ञय पूर्व यत्तत्प्रकल्प्यते ।

तस्मादयं पूर्वरंग इति विद्वद्भिरुच्यते ॥
तस्य द्वाविंशत्यंगानि चोत्थापनमुखानि च ॥"

" સભાપતિ, સભા, સભ્ય, ગાયકો, વગાડનારા, નટી, અને નટ, એ સર્વે પરસ્પર રંજન કરીને હર્ષ પામે છે માટે તે કાર્યને રંગ કહે છે, અને તે રંગમાંથી જે પ્રથમ કરવામાં આવે છે તેને વિદ્વાનો પૂર્વરંગ કહે છે એ પૂર્વરંગનાં ઉત્થાપન વગેરે બાવીશ અંગ છે." બીજા જ્ઞોએ પણ કહ્યું છે કે—

" यन्नाट्यवस्तुनः पूर्वं रंगविघ्नोपशान्तये ।
कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरंगः सउच्यते ॥
उत्थापनादिकान्यंगान्यस्य भूयांसि यद्यपि ।
तथाप्यवश्य कर्त्तव्या नान्दी विघ्नोपशांतये ॥"

" નાટકની વસ્તુનો પ્રયોગ કરતાં પહેલાં રંગમાં ભંગ ન થાય માટે નટલોકો જે કાંઇ કરે તેને પૂર્વરંગ કહે છે. એ પૂર્વરંગનાં ઉત્થાપન વગેરે ઘણાંક અંગ છે તથાપિ વિઘ્નનો નાશ થવા માટે નાન્દી તો અવશ્ય કરવી. " નેપથ્ય—પડદો. " नेपथ्य स्याज्जवनिका रंगभूमिः प्रसाधनम् " " પડદો, રંગભૂમિ, અને અલંકાર, એ સર્વેને નેપથ્ય કહેછે, " એમ અન્ત્ય નામે કોશમાં લખેલું છે. શ્રીહરિશ્ચંદ્ર પોતાના ' નાટક ' નામના પુસ્તકમાં લખે છે કે,—रंगस्थलके पश्चाद् भागमें जो एक गुप्तस्थान रहता है उसका नाम नेपथ्य है. अलंकारयिता इसी स्थानमें पात्रोंको वेशभूषणादिसे साजते हैं. जब रंगमें आकाशवाणी, दैववाणी, अथवा और कोई मानुषीवाणीका प्रयोजन होता है तो वह नेपथ्यहीमेंसे गाई या कही जाती है. "

નટ લોકો શરીર ઉપર રંગનો ભૂકો લગાવે છે તેને પણ નેપથ્ય કહે છે, કેમકે,—" नेपथ्य मर्पोवेषश्च " એમ પણ કોઇ ગ્રંથમાં લખેલું છે. વળી ભરતમુનિ કહે છે કે " रामादिर्व्यंजको वेपो नटे नेपथ्य इष्यते "—જેથી જોનારાને એમ જણાય કે નટે આ રામ વગેરેનું રૂપ લીધું છે, એવા વેષને પણ નેપથ્ય કહે છે. એ નેપથ્યનો રસ ઉપજાવવામાં ઉપયોગ છે, માટે તેની ગણના આહાર્ય નામે અભિનયમાં કરી છે માતૃગુપ્તાચાર્ય કહે છે કે,—

" रसास्तु त्रिविधा वाचिकनेपथ्यस्वभावजाः॥
रसानुरुपैरालापैः श्लोकैर्वाक्यैः पदैस्तथा ।
नानालंकारसंयुक्तैर्वाचिको रस उच्यते ॥

પારિપાર્શ્વક—(પ્રવેશ કરી) ભાવ ! આ એ, શી આજ્ઞા ? (આ)

कर्मरूपवयोजातिदेशकालानुवर्त्तिभि ।
माल्यभूषणवस्त्राद्यैर्नेपथ्यरस उच्यते ॥
रूपयौवनलावण्यधैर्यस्थैर्यादिभिर्गुणैः ।
रस स्वाभाविको ज्ञय. स च नाटय प्रशस्यते ॥"

"બધા રસો ત્રણ પ્રકારના છે વાચિક, નેપથ્ય અને સ્વભાવથી ઉપજેલા રસને અનુરૂપ એવા આલાપથી તથા નાના પ્રકારના અલકારવાળા શ્લોક, વાક્યો અને શબ્દો વડે, જે રસ ઉપજાવી શકાય તેને વાચિક રસ કહે છે દેશકાળને ઘટે તેવા કર્મ, રૂપ, વય, જાતિ, માળાઓ, ઘરેણા, વસ્ત્ર, વગેરેથી જે રસ ઉપજાવી શકાય તેને નેપથ્ય રસ કહે છે રૂપ, જુવાની, સૌંદર્ય, ધૈર્ય, સ્થિરતા, વગેરે ગુણોથી જે રસ ઉપજાવી શકાય તેને સ્વાભાવિક રસ કહે છે નાટકમા એ રસ વખાણાય છે " રગ ચોપડવા સબધી નાટ્ય લોચનમા કહ્યુ છે કે—

" सितौ नीलश्च पीतश्चचतर्थो रक्त एवच ।
एते स्वभावजा वर्णा यै कार्य त्वगवर्त्तनम् ॥
सयोगजा पुनश्चान्य उपवर्णा भवन्ति हि ।
सितनालसमायोगात्कपोत इति सज्ञित ॥ "

ધોળો, કાળો, પીળો અને રાતો એ સ્વાભાવિક રગ છે માટે તે રગ શરીરે ચોપડવા એ ચાર રગના યોગથી બીજા મિશ્ર રગ થાય છે જેમકે ધોળો અને કાળો રગ ભળવાથી ભુખરો રગ થાય છે, વગેરે " વળી એજ ગ્રથમા કહે છે કે, " રાજાઓનો રગ ગોરો કે શ્યામળો કરવો જે સુખીયા લોક હોય તેમનો રગ પણ ગોરો કરવો " " શુદ્ધ, વિચિત્ર અને મલિન એવો ત્રણ પ્રકારનો વેશ થાય છે દેવની પાસે જતા, મગળ કાર્યમા વ્રત આચરતાં, તથા જે લોકો નિયમવાળા હોય તેમનો વેશ શુદ્ધ (સફેદ) જોઇએ, દેવ, દાનવ, યક્ષ, ગધર્વ, સર્પ, રાક્ષસ, રાજાઓ અને કામીપુરુષો, એમનો વેશ વિચિત્ર જોઈએ, ગાડાઓનો, ઉન્મત્તનો, મુસાફરનો અને દુખીઓનો વેશ મલિન હોવો જોઇએ, વગેરે " મારિષ—સૂત્રધાર નટને ' મારિષ ' કહીને બોલાવવો એવો નાટ્યશાસ્ત્રનો નિયમ છે, માટે પ્રેમાનદે પણ તેજ નિયમનુ અનુસરણ કર્યું છે

(આ) પારિપાર્શ્વક—નટ, જેને સૂત્રધારે મારિષ કહીને બોલાવ્યો હતો તે ભાવ—નટ સૂત્રધારને બોલાવે ત્યારે તે તેને ' ભાવ ' કહીને બોલાવે, એ નાટ્યશાસ્ત્રનો નિયમ છે અને એજ પ્રમાણે બીજા પાત્રોના સંબોધનની પણ સજ્ઞાઓ નાટ્યશાસ્ત્રમા ઠરાવી

સૂત્રધાર—મારિષ ! આ સુહૃદ્જન, વિદ્વજ્જન, મહાજનાદિ બિરાજેલા છે એ સર્વની આગળ કૃષ્ણસુતનુ પ્રેમાનંદભટ્ટગ્રથિત ગોપદર્શી । સત્યભામા આખ્યાન ગુર્જરગિરામા ભજવવાનો મે નિર્ણય કર્યો છે જા તુ વાદ્ય નાદિ વાદિત્ર તૈયાર કરય (૬)

છે જેમ, રાજાને સ્વામી કે દેવ કહીને પરિજન બોલાવે વિદૂષક વયસ્ય કહીને બોલાવે અને ઋષિઓ રાજન્ કહીને બોલાવે રાજા વિદૂષકને વયસ્ય કહે, નટી સૂત્રધારને આર્ય કહે અને સૂત્રધાર નટીને આર્યા કહે પુત્રને વત્સ કે તાત કહે, ઈત્યાદિ ઘણા પ્રકાર છે

(૬) દશરૂપમા કહ્યુ છે કે—

" रग प्रसाद्य मधुरै श्लोकै काव्यार्थसूचकै ।
ऋतु कंचिदुपादाय भारतीं वृत्तिमाश्रयेत् ॥
भारती सस्कृतप्रायो वाग्व्यापारो नटाश्रय ।
भेदै प्ररोचनायुक्तैर्वीथीप्रहसनामुखै ॥

" મધુર અને કાવ્યના અર્થને સૂચવનારા શ્લોક વડે નાટ્યશાળાને પ્રસન્ન કરીને, પછી ભારતીવૃત્તિવડે કોઈ ઋતુ સબંધી બોલવુ જેમા ઘણા સસ્કૃત શબ્દો આવે એવી વાણી નટ લોકો નાટકમા બોલે તેને ભારતીવૃત્તિ કહે છે એ ભારતીવૃત્તિના પ્રરોચના, વીથી પ્રહસન અને આમુખ એવા ચાર અગ છે ' એવી રીતે નાટ્યશાસ્ત્રમા લખ્યુ છે, માટે પ્રેમાનદ કવિએ પ્રથમ મધુર તથા કાવ્યાર્થના સૂચક શ્લોકો વડે નાટ્યશાળાને પ્રસન્ન કરવા માટે નાન્દી લખીને હવે ભારતીવૃત્તિ વડે તેના પ્રરોચના નામે અગની યોજના કરી છે સૂત્રધાર ઇ૰ મારિષ !—નટનુ સંબોધન સુહૃદ્જન હિતચિંતક મિત્રો મહાજન—સભાવિત ગૃહસ્થો. ' મારિષ થી આરભીને ' પ્રસન્ન થશે ' ત્યા સુધી, અથવા પ્રસ્તાવના પૂરી થતા સુધી ભારતીવૃત્તિ છે એટલા સુધીની વાણી સસ્કૃતમય છે તે સહેજ સમજાય એવુ છે રસાર્ણવસુધાકર નામે ગ્રથમા લખ્યુ છે, કે " विस्तरा दुतसक्षेपाद्विदधीत प्ररोचनम् " " પ્રરોચના ગમે તો વિસ્તારથી કે ગમે તો સક્ષેપથી કરવી ' અહીંઆ કવિએ વિસ્તારથી પ્રરોચના અગ મૂક્યુ છે પ્રરોચનાનુ લક્ષણ દશરૂપમા લખ્યુ છે, કે—

" उन्मुखीकरण तत्र प्रशसात प्ररोचना । "

" સભાસદોની પ્રશસા કરીને તેમને ધ્યાન આપતા કરવા તેને પ્રરોચના નામે અગ કહે છે ' તેના ભેદ સુધાકરમા કહેલા છે, કે—

" प्रशंसा तु द्विधा ज्ञेया चेतनाचेतनाश्रया ।
चेतनास्तु कथानायककविसभ्यनटाः स्मृताः ॥
अचेतनौ देशकालौ कालो मधुशरन्मुख ॥

" પ્રરોચના અંગમાં કરવાની પ્રશંસા બે પ્રકારની છે ચેતનની અને અચેતનની કથાનો નાયક, કવિ, સભાસદો અને નટ, એ ચેતન જાણવા, અને દેશ તથા કાળ એ અચેતન જાણવા. વસંત, શરદ્, વગેરે કાળ જાણવો ' આ ઉપરથી નાયક, કવિ, સભાસદ વગેરેની તથા વસંત, શરદ્, વર્ષા, આદિ ઋતુની પ્રશંસા ભારતીવૃત્તિ વડે થાય તો પ્રરોચના અંગ વર્ણ્યું કહેવાય પ્રેમાનંદ અહીં સૂત્રધારના મુખથી સુહૃદ્જન, રસિકજન, ઇત્યાદિ વચનો બોલાવીને સભાસદની પ્રશંસા કરે છે, તથા ' કૃષ્ણસૂત પ્રેમાનંદ ' એમ પોતાનું નામ કહેવરાવીને કવિની પ્રશંસા કરે છે, તેમજ આગળ ઉપર પ્રાવૃષ (વર્ષાઋતુ) નું નામ ઉચ્ચારીને કાળની પ્રશંસા કરે છે, માટે કવિએ અહીં પ્રરોચના અંગ વર્ણ્યું છે એ સ્પષ્ટ સમજાય એવું છે નાટકમાં જે સભાસદની પ્રશંસા કરવામાં આવે છે તેમનું લક્ષણ આદિ ભરતે આ પ્રમાણે કહેલું છે —

" सभ्यास्तु विबुधैर्ज्ञेया ये दिदृक्षान्विता जनाः ।
मध्यस्थाः सावधानाश्च वाग्मिनो न्यायवेदिनः ॥
त्रुटितात्रुटिताभिज्ञा विनयानम्रकंधराः ।
अगर्वा रसभावज्ञा तौर्यत्रिककोविदाः ॥
असद्वादनिषेद्धारश्चतुरा मत्सरच्छिदः ।
अमन्दरसनिष्यन्दहृदया भूषणोज्ज्वलाः ॥
सुवेषा भोगिनो नानाभाषाविद्याविशारदाः ।
स्वस्वोचितस्थानसुस्थास्तत्प्रशंसापरायणः ॥ "

" જે લોકો નાટક જોવાની ઇચ્છાથી આવેલા હોય તેમને સભ્ય કે સભાસદ જાણવા તેઓ મધ્યસ્થ, સાવધાન (ધ્યાન આપનારા), બોલી જાણનારા, ન્યાય જાણનારા, તાલ વગેરે તૂટ્યો ન તૂટ્યો તે જાણનારા, વિનયથી નમેલી ગરદનવાળા, ગર્વ વિનાના, રસ અને ભાવને જાણનારા, ગીત, વાદિત્ર, અને નૃત્ય—જેને ' તૌર્યત્રિક ' કહે છે તેને સમજનારા, ખોટા વાદનો નિષેધ કરનારા, ચતુર, અદેખાઇ વિનાના, અતિશય રસિક, લૂગડાં ઘરેણાં વગેરેથી સારા દેખાવવાળા, સારા વેશવાળા, ભોગ ભોગવનારા, જૂદા જૂદા પ્રકારની ભાષાઓ અને વિદ્યાઓમાં માહિતગાર, પોતપોતાને ઘટે તેવા સ્થાનમાં બેસનારા તથા નાટકના વખાણ કરનારા, એવા જોઇએ " કવિ એવા સભ્યો વગેરેની પ્રશંસા

પારિપાર્શ્વક—ભાવ ! શું ઝાડળીક બળી જઈ ઢીંગેરે હીમ ધર્યું ! ઠીક, વારૂ સાંભળો; કાલિદાસ, ભવભૂતિ, બાણ, સોમિલ્લ, જયદેવાદિ કવીશ્વરોનાં નાટક છતાં, અને તે પણ દેવગિરામાં, તે પછે ગુણાદિથી હીન ગુર્જરગિરામાં, અને તે પણ નવીન નામધારી પ્રેમાનંદગ્રથિત વસ્તુનો પ્રયોગ કરવો એ કેવી હસારત ! ! (૬)

કરીને ' કૃષ્ણસૂનુ પ્રેમાનંદભટ્ટગ્રથિત રોપહરિશ્ચંદ્રસત્યભામાખ્યાન ' એમ કહે છે તે ઉપરથી તેણે નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે નાટકની પ્રશંસા કરી છે એમ જાણવું તે વિષે ભાવપ્રકાશિકામા કહે છે, કે—

" इत्थं रंगविधानस्य सर्वथादिप्रसिद्धये ।
गोत्रं नाम च बध्नीयात् पूजावाक्य समासदाम् ॥
वाञ्छाकलापः प्रथमं कलाविधिरनन्तरः ।
वाञ्छाशून्या न दृश्यन्ते व्यवहाराः कथचन ॥
वाञ्छाकलापस्तु कवेरभीष्टार्थप्रकाशनम् ।
स्वाभिधेयगतत्वेन सा द्विधा परिपठ्यते ॥
स्वगतं तु स्वगोत्रादिस्तोत्रकीर्ति प्रकाशनम् ।
अभिधेयगतंयत्तत्काव्यनाम्ना प्रकाशनम् ॥ "

" એ પ્રમાણે નાટ્યશાળામાં જે જે કરવાનું હોય તેનો સંબધ વગેરે માલમ પડવાને માટે કવિએ પોતાનું ગોત્ર અને નામ તથા સભાસદોની સ્તુતિનું વચન નાટકગ્રંથમાં લખવું પછી પ્રથમ પોતાને જે જાતનું રૂપક રચવાની ઇચ્છા હોય તે લખવું, અને પછી તે શી રીતે બનાવવું તે લખવું કેમકે આ જગત્માં ઇચ્છા વિના કોઇ પ્રકારનો વ્યવહાર બનતો જોવામાં આવતો નથી, કવિનો જે અર્થ અભીષ્ટ હોય તેને પ્રકાશ કરવો તેજ કવિની ઇચ્છા આ જગોએ સમજવી કવિની ઇચ્છા બે પ્રકારની: એક તો પોતાના વિષે અને બીજી નાટકની વસ્તુ વિષે. પોતાના વિષે ઇચ્છા પોતાનું ગોત્ર વગેરે અને પોતાની કીર્તિ વગેરે કહીને પ્રકટ કરવી; અને નાટકનું નામ કહીને નાટકની વસ્તુ વિષે ઇચ્છા પ્રકટ કરવી. પ્રેમાનંદે પોતાના પિતાનું નામ કહ્યું છે તેજ એનું ગોત્ર સમજવું, અને પોતાનું નામ કહ્યું છે તેજ એની કીર્તિ સમજવી કેમકે પ્રેમાનંદ જેવા અતિ પ્રસિદ્ધ કવિએ પોતાનું નામ માત્ર લખવું, એજ તેની પ્રશંસા છે. કવિએ કેટલાક સંસ્કૃત નાટકકારોની પેઠે મોટા આડંબરથી પોતાનાં વખાણ કર્યા નથી, એ તેનો વિનય છે. ગુર્જરગિરામાં—ગુજરાતી ભાષામાં. પાદિત્રાદિ—વાજાં વગેરે.

(૬) પારિપાર્શ્વક—નટ. ભાવ—નટે કરેલું સૂત્રધારનું સંબોધન. શું ઇ૦—અર્થાત્

સૂત્રધાર—મારિષ ! નવીનારંભ હોવાથી રસિક પ્રેક્ષકજન દોષદર્શી થશે નહિ. (ઉ)

પારિપાર્શ્વક—હા ! એ તો ઠીક, પણ તમે તો નાટક શબ્દને પણ નાતબહાર મૂક્યો છે ! આખ્યાન અને તે ભજનવું ! ! શિવ શિવ ! આ તો નથી સાંભળ્યું, નથી જોયું કે નથી જાણ્યું ! ગમે તેમ થાઓ, પરંતુ કહો કે તમે ઉત્તમ પાત્રની જે દેવગિરા, તેનો તો ત્યાગ કરી તેને ઠામે ગુર્જરગિરા વાપરશો પણ સામાન્યપાત્રની બાનભાષા વિષે શું ધાર્યો છો ? (ઊ)

સંસ્કૃત ભાષા અને કાલિદાસાદિ કવિઓએ કરેલા શાકુંતલાદિ નાટકો છતાં શામાટે આ ગૂજરાતી ભાષામાં અને તે પણ કોઇ નવીન પ્રેમાનંદ જેવા કવિએ અયિત (ગૂંથેલી) વસ્તુ (કથા) નો પ્રયોગ કરવો ? " શું ઝાડબીડ ઇ૦ લૌકિક કહેવતને અનુસરતો અર્થ છે, ' માટે **લોકોક્તિ** અલંકાર. સોમિલ્લ—એ નામનો સંસ્કૃત કવિ દેવગિરામાં—સંસ્કૃત વાણીમાં ગુણાદિથી હીન—સંધિસમાસ આદિ વ્યાકરણ સંબંધી ગુણો, શબ્દ બાહુલ્યાદિ કોશ સંબંધી ગુણો, અને માધુર્યાદિ કાવ્યરચનાના ગુણોથી હીન જોકે ગૂજરાતી ભાષામાં અશક્ત તો એ બધા ગુણો છે તથાપિ સમગ્ર નથી માટે તેને ગુણાદિથી હીન કહેલી છે ગુર્જરગિરા—ગૂજરાતી વાણી જેટલા પ્રદેશને ગૂજરાત કહે છે તે દેશના રહેવાસી જે અપભ્રષ્ટ ભાષા બોલે છે તેને ગૂજરાતી વાણી કહેવી નવીનનામધારી—જેણે કવિનું નામ નવું ધારણ કર્યું છે એવો પ્રેમાનંદ પોતાને કવિ કહેતા નહોતા માટે ' નવીન કવિનામધારી ' એમ લખ્યું નથીં પ્રયોગ કરવો—ભજવી બતાવવું કાલિદાસાદિ કૃત શાકુંતલાદિ સંસ્કૃત વાણીના નાટકો જેવું જ આ પ્રેમાનંદકૃત 'રોપદર્શીકાસત્યભામાખ્યાન' ગૂજરાતી વાણીમાં રચાયલું નાટક છે, એવો **ધ્વનિ** છે અને એ રીતે કવિ તથા કાવ્યની પ્રશંસા થવાથી **પ્રરોચના** નામે અંગ વર્ણવ્યું છે

(ઉ) નવીનારંભ—નવો આરંભ. પ્રેક્ષકજન—જોનારા મનુષ્ય દોષદર્શી—દોષ જોનારા ગૂજરાતી ભાષામાં નાટક રચીને તે ભજવી બતાવવું એ નવીન આરંભ છે, પ્રત્યેક નવીન આરંભમાં પ્રથમ ખામીઓ હોય છે તેમ આમાં પણ હોય, તેમ છતાં નવીનપણા બદલ છૂટ મૂકીને રસિક જોનાર ગુણ માત્રને ગ્રહણ કરશે, પણ દોષ સામી દૃષ્ટિ નહિ કરે અહીં સભ્યની સ્તુતિ હોવાથી **પ્રરોચના**

(ઊ) નાતબહાર મૂક્યો છે—તજી દીધો છે " રોપદર્શીકાસત્યભામા નાટક " એમ ન લખતા છેડે ' આખ્યાન ' એમ શા માટે લખ્યું તેનો ખુલાસો સભાસદને કરી બતાવવા માટે આ પ્રસંગ વર્ણવ્યો છે આખ્યાન અને તે ભજવવું ! !—અર્થાત્ એ બે વિરુદ્ધ વાતો જણાય છે (આખ્યાન શબ્દ શ્રવ્યકાવ્યને લાગુ પડતો હોવાથી) ઉત્તમ

સૂત્રધાર—(સરોષ) જેમાં જેનું કાર્ય નથી તેમાં તેણે બોલવું ઉચિત નથી નાટકને સ્થળે કોઈ પણ પ્રાકૃત ભાષામાં આખ્યાન શબ્દ યોજવો તથા સામાન્ય પાત્રની બાલભાષાનો ત્યાગ કરવો, એ મારા વચન પર પ્રતીતિ ન હોય તો મહાન્ હેમાચાર્યપ્રણીત " **પ્રાકૃત પ્રભાકર** ' નું પ ચાણુમું સૂત્ર જોઈ નિર્ણય કરી લેવો આ વિષય આ પ્રબંધ સાથે સમ્બન્ધ રાખતો ન છતાં વ્યર્થ કાલક્ષેપ કરો છો ! વારૂ જો, મેં નટીને સત્વર સિધારવા કહ્યું હતું, છતાં વાર કેમ થઈ ? (ऋ)

પાત્રની જે દેવગિરા ઇ૦—ઉત્તમપાત્રની સંસ્કૃતભાષા જોઇએ, એવો સંસ્કૃત નાટકકારોનો નિયમ છે એ વિષે સાહિત્ય દર્પણમાં લખે છે, કે—

" पुरुषाणामनीचानां सस्कृत स्यात्कृतात्मनाम् ॥
शौरसेना प्रयोक्तव्या तादृशीना च योषिताम् ॥
आसामेव तु गाथासु महाराष्ट्रीं प्रयोजयेत् ।
अत्रोक्ता मागधी भाषा राजात पुरचारिणाम् ॥ ६० "

" ઉત્તમ અને પુણ્યવાન્ પાત્રોની ભાષા સંસ્કૃત જોઇએ, તેવીજ પદ્મિની સ્ત્રીઓની ભાષા શૂરસેની યોજવી, એજ સ્ત્રીઓ ગાથાઓ ગાતી હોય ત્યારે તેમાં મરાઠી ભાષા યોજવી રાજાના અંત પુરના પરિજનની ભાષા માગધી યોજવી, વગેરે " શૂરસેની, માગધી, વગેરેને બાલભાષા કહે છે ગૂજરાતી સ્વતંત્ર બાલભાષા હોવા છતાં તેને જ્યારે ઉચ્ચ પાત્રોના મુખમાં આપવી પડે છે, ત્યારે જે પાત્રો બાલભાષા બોલવાને યોગ્ય છે તેમના મુખમાં કયી ભાષા આપવી, એવી નટ શંકા કરે છે

(ऋ) એ શંકાનું સમાધાન સૂત્રધાર આપે છે સરોષ—રીસ ચઢાવીને. નાટકનો પ્રયોગ કરવો છે તેમાં આ નાટકના સંબંધ વિનાનો વિવાદ કરવાથી સભાસદનો રસભંગ થાય છે, માટે સૂત્રધારને રીસ ઉપજવાનું કારણ છે જેમાં ઇ૦—અર્થાત્ અમુક રચનાને નાટક કહેવું કે આખ્યાન, તે નિર્ણય કરવાનું કામ સાહિત્ય વિદ્યા જાણનાર પંડિતોનું છે, અને રંગભૂમિ ઉપર વેષ ધારણ કરી અભિનય કરવા, એ કામ નટનું છે, માટે તારે આ વિદ્યાના વિષયમાં અઘટિત રીતે માથું મારવું ઉચિત નથી, એમ છતાં સભાસદની સમક્ષ શંકા ઉત્પન્ન થઈ તો તેનું નિરાકરણ કરવું જોઇએ, નહિ તો આ પ્રયોગને સભાસદો અશાસ્ત્રીય ધારીને તેનો અનાદર કરે એટલા માટે સૂત્રધાર શંકાનું સમાધાન આપે છે નાટકને ઇ૦—કોઇ પણ પ્રાકૃતભાષામાં લખાતા નાટકને નાટક ન કહેતાં આખ્યાન કહેવું અને બાલભાષા વાપરવી નહિ. ' બાલભાષા ' શબ્દથી શૂરસેની

પારિપાર્શ્વક—(નેપથ્યાભિમુખ નિહાળી) ભાવ ! જુઓ આ આવે. હું પણ આજ્ઞાનુસાર વર્તવા વિચરૂંછું. (એમ કહી ચાલ્યો જાય છે.) (ऋ)

નટી—(પ્રવેશ કરી) આર્યપુત્ર ! મારી સખી ગુર્જરગિરાનો આનંદમય સંદેશો સાંભળતાં વાર થઈ માટે ક્ષમા કરશો. પરિજનને શી આજ્ઞા છે ? (ऌ)

સૂત્રધાર—આર્યે ! જો બાધ ન હોય તો તમારી સખી ગુર્જરગિરાના સંદેશાથી મને વિદિત કરશો. (ॡ)

નટી—આર્યપુત્ર ! તેણે કહેલું ઘણું છે અને આપને સાંભળવાનો અવકાશ ઓછો છે; તોયે પૂછવાપરથી સાર માત્ર કહુંછું. મારી સખી આર્યપુત્રે આરંભેલા કામથી ઘણી ખુશી થઈ છે અને આપનાં વખાણ કરે છે ! (ए)

અને માગધી વગેરે સંસ્કૃત નાટકોમાં લખાયલી ભાષા સમજવી. પ્રતીતિ—વિશ્વાસ. પ્રાકૃતપ્રભાકર—એ નામનો ગ્રંથ. દંડી કવિ પણ લખે છે, કે अत्रैवातर्भविष्यन्ति-शेषाश्चाख्यानजातयः " જે પ્રબંધોનો સમાવેશ આ ગ્રંથમાં બતાવેલાં કાવ્ય, ખંડકાવ્ય, મહા કાવ્ય, નાટકાદિ રૂપકો અને ઉપરૂપકો, ચંપૂ, બિરુદ, કરંભક, કોષ, મજ્યા, ગદ્ય, મુક્તક, ચૂર્ણક, આખ્યાયિકા, કથા, વગેરેમાં થનો નથી એવા બાકીના પ્રબંધને આખ્યાન જાણીને તેમાં ગણી લેવા. પ્રબંધ—નાટક રૂપ. કાલક્ષેપ કરાવ્યો—સમય ગુમાવ્યો. સિધારવા—રંગભૂમિ ઉપર આવવા.

(ऋ) નેપથ્યાભિમુખ—જે જગ્યાએ નેપથ્યવિધાન થાય છે તે જગોના પડદાની સામે. આજ્ઞાનુસાર વર્તવા—(વાદિત્રાદિ સાહિત્ય તૈયાર કરવાને) વિચરૂંછું—જાઉંછું. (ભારતી વૃત્તિ હોવાથી સંસ્કૃતપ્રાય વાણી છે.)

(ऌ) ગુર્જરગિરા—ગુજરાતી ભાષા. પરિજનને—અર્થાત્ મને. દાસ, દાસી, સ્ત્રી, સેવક, વગેરે મુખ્ય માણસને આશરે રહેલાં ઘરનાં માણસોને પરિજન કહે છે.

(ॡ) આર્યે !—હે આર્યા ! (નટીનું સૂત્રધારે કરેલું સંબોધન). " वाच्यौ-नटीसूत्रधारावार्यनाम्नापरस्परम् "—" નટી અને સૂત્રધાર એક બીજાને અનુક્રમે આર્ય અને આર્યા કહીને બોલાવે " (સાહિત્યદર્પણ). બાધ—હરકત. વિદિત કરશો—જાણીતો કરશો અર્થાત્ કહેશો. '

(ए) આર્યપુત્ર !—નટીએ કરેલું સૂત્રધારનું સંબોધન. મારી સખી-ગુર્જરગિરા આરંભેલા કામથી—ગુજરાતી ભાષામાં નાટક ભજવવા રૂપ આરંભથી.

સૂત્રધાર—હાં ! ઠીકજ છે. પ્રિયે ! પ્રેક્ષકજનનાં ચિત્ત ગદ્યમાં ગુંચાઈ ગયાં છે, તો તેને પદ્ય વડે પ્રફુલ્લિત કરો ! (ऐ)

નટી—આર્યપુત્રને કયા વિષય પર પ્રીતિ છે ? (ओ)

સૂત્રધાર—આર્યે ! આર્યપુત્રની અભિરૂચિનો ઉપયોગ આ સ્થળે નથી, કિન્તુ પ્રેક્ષકજનના ચિત્તરૂપ પ્રાવૃષને ચાતક થઈ નિહાળવાનું છે, તથાપિ કૃષ્ણકથા અને તે કામ સંબંધિની કહો, જેણે કરી સર્વનાં મન પ્રસન્ન થશે. (औ)

નટી—ઠીક. (અભિનયપૂર્વક ગાય છે.) (क)

(ऐ) પ્રેક્ષકજન—જોનારા—સભાસદ ચિત્ત ઇ૦—ચિત્તરૂપી કમળ ગદ્ય રૂપી રાત્રિથી ગુંચાઇ ગયા છે (અર્થાત્ બીડાઇ ગયા છે) માટે તેને પદ્યરૂપી સૂર્યથી પ્રફુલ્લિત કરો. **રૂપક અલંકાર** અથવા ગુંચાયલાં ચિત્તને પદ્યવડે પ્રફુલ્લિત કરો, એમાં ચિત્ત કમળરૂપે પરિણામ પામીને ગુંચાય છે તેને પદ્ય સૂર્યરૂપે પરિણામ પામીને પ્રફુલ્લિત કરે છે, માટે **પરિણામાલંકાર**.

(ओ) આર્યપુત્રને—આપને (સૂત્રધારને).

(औ) અભિરૂચિ—પ્રીતિ—ઇચ્છા કિંતુ—પણ. પ્રાવૃષ—વર્ષાઋતુ ચાતક પક્ષી જેમ વર્ષાદની આતુરતાથી ઉપાસના કરે છે તેમ તમારે પણ પ્રેક્ષકજનના ચિત્તને રંજન કરવાનું છે. કૃષ્ણકથા—કૃષ્ણની કથા કલિયુગમાં પાપનાશક છે માટે તે સંબધી કહો—" कलौकेशवकीर्तनम् " " કલિયુગમાં કેશવનું કીર્તન પાપહારિ છે," એમ પુરાણમાં કહે છે. " કૃષ્ણકથામૃતપાન, કર તું, કૃષ્ણકથામૃતપાન " ઇત્યાદિ પ્રાકૃત હરિ ભક્તો પણ કહે છે. કામ સંબંધીની—કામના સંબંધવાળી. કૃષ્ણકથા છતાં પણ તે જો નીરસ હોય તો શ્રોતાને પ્રિયકર ન લાગે, માટે રસવાળી જોઈએ કૃષ્ણના સંબધમાં બીજા રસ કરતાં શૃંગાર વધારે સુઘટિત થઇ શકે એ પ્રસિદ્ધ છે આ નાટકમાં પણ પ્રધાનરસ વિપ્રલંભ શૃંગાર વર્ણવાશે, અને તેના નાયક કૃષ્ણ છે, એવું સૂચન કરવાને સૂત્રધારે નટીને આ વચન કહ્યુ છે

(क) અભિનય-કોઇની પણ અવસ્થાનું અનુકરણ કરવું તેને અભિનય કહે છે. સાહિત્યદર્પણમાં કહે છે કે,

" भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः ।
आंगिको वाचिकश्चैवमाहार्य्यः सात्विकस्तथा ॥ "

" નટ લોકો રંગભૂમિ ઉપર આવીને રામાદિકનું જે અનુકરણ કરે તેને અભિનય કહે છે. એ અભિનય ચાર પ્રકારના છે. આંગિક, વાચિક, આહાર્ય, અને સાત્વિક: કેવળ અંગને વાળવા કે હલાવવા ચલાવવા વડે જે અભિનય કરવામાં આવે છે તેને આંગિક અભિનય કહે છે કેવળ વાણી બોલીને જે અભિનય કરવો તે વાચિક અભિનય, વેષ,

ચતુષ્પદિકા.

નવનીત નવલ કિશોરે, ચોર્યું ચોર્યું ચપાચપ હેરે,
નવરીત નવલ નિચોરે, કાર્યે કાર્ય હદેરૂપ ફેરે,
નવભીત નવન ચિંમેરે, અંગોઅંગે કુચેષ્ટિત મોરે,
નવનીત નવન ચમેરે, ધારી ધારી યુવાગણિ ચોરે. ૬

ભૂષણ વગેરે ધારણ કરીને જે અનુકરણ કરવું તે આહાર્યાભિનય અને સ્તંભ સ્વેદ, રોમાંચ, આંખો મીંચવી, વગેરે જે સાત્વિક ભાવો છે તે બતાવીને અનુકરણ કરવું તે સાત્વિકાભિનય કહેવાય છે ' અહીં નદી ગાયન કરે છે માટે બહુધા તેણે આ નાટકની નાયિકા સત્યભામાનું અનુકરણ કર્યું હોવું જોઈએ

૩ ચતુષ્પદિકા—આ ત્રીશ માત્રાનો ચાર ચરણનો ચતુષ્પદી નામે લયનો ભેદ છે એ વિષે આદિ ભરત કહે છે કે –

" वक्ष्ये भगादिसंभिन्न नाट्यगानमतः परम् ।
मध्यमोत्तमपात्राणानाटक सिद्धिदायकम् ॥ "

" હવે હું ભગ વગેરે ભેદવાળું જે નાટ્યગાન મધ્યમ અને ઉત્તમ પાત્રોએ કરવાનું છે તે કહું છું, એ નાટ્યગાન નાટકની સિદ્ધિ આપનાર છે " ઇત્યાદિ શ્લોકવડે બાર ભગ, છ ઉપભગ અને ૪૨ લયના ભેદ કહેલા છે તેમાંનો આ ચતુષ્પદિકા નામનો એક લયભેદ છે ગીતિના પૂર્વાર્ધની છેલ્લી ચાર માત્રાઓ પૈકી પહેલાની એક માત્રા ઓછી કરીને તે, તેજ લીટીની ત્રીજી માત્રા સાથે મેળવીને એક ગુરૂ કર્યો છે એમ થવાથી ગીતિનો પ્રથમ વિરામ બારને ઠેકાણે તેર માત્રાનો થાય છે, અને બીજો વિરામ અઢારને બદલે સત્તર માત્રાનો થાય છે જો આ ચતુષ્પદિકા ગીતિ રૂપે વાચવી હોય તો દરેક લીટીનો ત્રીજે અક્ષર જે ગુરૂ છે તે હ્રસ્વ બોલવો, અને છેલ્લી ચાર માત્રા પહેલાં ' જ ' જેવો એકાદ લઘુ અક્ષર વધારવો નવનીત ઇ૦—નવલ કિશોરે (કિશોર અવસ્થામા નવા આવેલા કૃષ્ણે) નવનીત (માખણ) ચપાચપ (ઝટ ઝટ) ચોર્યું " कैशोरमापञ्चदशाद्यौवन तु सत परम् "—પંદર વરસ સુધીના વયને કિશોર અવસ્થા કહે છે અને તે પછીના વયને યૌવન કહેછે કૃષ્ણ કિશોર અવસ્થાથી અર્થાત્ નાનપણથીજ ચોર છે, માટે તેણે યુવાવસ્થામા મણિ પણ ચોર્યો હશે, એવો ધ્વનિ છે નવરીત ઇ૦—નવલનિચોરે (નિચોલ-આચ્છાદન વસ્ત્ર ર અને લ અલંકાર શાસ્ત્રમા એક ગણાય છે માટે નિચોલને બદલે નિચોર લખી શકાય) નવીન વસ્ત્ર પહેરનારામા આ એક નવ (નવીન) રીત છે, તે એ કે તે કાર્યે કાર્યે (પ્રસંગે પ્રસંગે) સામાના હૃદયમા પોતાનું રૂપ ફેરે છે—એને જે જુએ તે એના ઉપર આસક્ત થઇ જાય છે જૂદા જૂદા પ્રસંગથી આ નાટકના નાયક કૃષ્ણે

સત્યભામાના મનપર પોતાનો મોહ લગાડ્યો છે, એ વ્યગ્યાર્થ નવભીત ઇ૦—નવલ (કૃષ્ણ) નવ ભીત (ભીતિ વિના) ચિગારે (મેટેથી કહે છે) કે મોરે (મારે) અંગોઅંગ કુચેષ્ટિત છે' અથવા કૃષ્ણને આખો કુચેષ્ટિત મોરે છે—વીંટાય છે (મુડ્ વીંટાવુ), તથાપિ તે ચિકારે—સાહસિક મનુષ્યને (ચિકુર—બીજાને ઇજા થશે, એવી દરકાર રાખ્યા વિના વર્તનાર મનુષ્ય) ભીતિ નથી, એ નવલ (આશ્ચર્ય) છે' કૃષ્ણને માથે મણિયોરનુ તોહોમત આવ્યા છતા તે બેદરકાર છે એ આશ્ચર્ય છે, એ વ્યગ્ય નવનીત ઇ૦—આ નવ ચકોર—નવીન ચકોર રૂપ શ્રીકૃષ્ણ જે ધારી ધારીને (પસદ કરી કરીને) યુવામણિ—(જુવાન સ્ત્રીઓ રૂપી રત્ન) ને ચોરે છે, એ તેમનામા નીત (નીતિ) નન (નથી) એ કૃષ્ણ સત્યભામાને હાથી પરગી જાય છે એ એમની નીતિ પસદ કરવા જેવી નથી આ ચતુષ્પદિકાના બીજા પાદમા હૃદય પાષાણ રૂપે પરિણામ પામીને તેમા રૂપ કરાય છે માટે **પરિણામાલકાર** છે યુવાન સ્ત્રીઓને મણિરૂપે વર્ણી છે માટે **રૂપક** અને મણિરૂપે પરિણામ પામીને ચોરાય છે માટે **પરિણામ** ચતુષ્પદિકાના પ્રથમ અર્ધમા, નવ, નવલ, વગેરે શબ્દોની તથા અર્થની પુનરાવૃત્તિ છે માટે **લાટાનુપ્રાસ** તેનુ લક્ષણ સાહિત્યદર્પણકાર લખે છે કે " शब्दार्थयोः पौनरुक्त्यं भेदे तात्पर्यमात्रतः । लाटानुप्रास इत्युक्तः " અર્થ ઉપર કહ્યો તેજ છે આ ચતુષ્પદિકામાથી ચામરબધાદિ ચિત્રબન્ધ પણ નિર્માણ થઇ શકે છે

ભારતમુનિ આચાર્ય કહેછે કે " स्वैरेवाथ वीथ्यङ्गैः प्रकुर्यादामुखं बुधः "—" પ્રસ્તાવનાના અગ વડે અને વીથીના અગ વડે પ્રસ્તાવના કરવી' વળી ધનિક પણ કહેછે કે " वीथ्यङ्गान्यामुखाङ्गत्वादुच्यन्तेऽत्रैव तानि तु "—" વીથીના અગ એ પણ પ્રસ્તાવનાના અગ છે, માટે તે પ્રસ્તાવનામા દાખલ કરવા વીથીના અગ પણ તેજ આચાર્યે કહ્યા છે કે—

" उद्घात्यकावलगिते प्रपञ्चत्रिगते छलम् ।
वाक्केल्यधिबले गण्डमवस्यन्दितनालिके ॥
असत्प्रलापव्याहारमृदवानि त्रयोदश ।"

' ઉદ્ઘાત્યક, અવલગિત પ્રપચ, ત્રિગત છલ, વાકેલિ, અધિબલ, ગડ, અવસ્યદિત, નાલિક, અસત્પ્રલાપ, વ્યાહાર, મૃદવ, એના તેર અગ વીથીના છે અહીં કવિએ સૂત્રધાર અને નટના પ્રશ્નોત્તરદ્વારા ઉદ્ઘાત્યક અગ વર્ણ્યુ છે ઉદ્ઘાત્યકનુ લક્ષણ દશરૂપમા કહેછે :—

" गूढार्थपदपर्यायमाला प्रश्नोत्तरस्य वा ।
यत्रान्योन्यं समालापो द्विधोद्घात्यकं तु तत् ॥

(જવનિકાતર્ગત શબ્દ થાયછે કે) મારા પ્રિયતમને એવુ દૂષણ દેનાર કોણ ? (ख) :

સૂત્રધાર—(આમ તેમ જોઈ સભય) આર્યે ! અવગુ થયુ !

નટી—(ગભરામને વેશે) આર્યપુત્ર ! અનર્થ શું ?

સૂત્રધાર—કુળદેવીનું પૂજન કરી દેવી રૂકિમણી સખીસહ જાયછે, તેમને મણિચોરનો અર્થ સ્યમતક સબધે સમજાયો લાગેછે, માટે ચાલ જતા રહીએ (એમ કહી નાશી જાયછે) (ग)

" એકાદ ગૂઢ અર્થના શબ્દનુ વ્યાખ્યાન કરતા જે પ્રશ્નોત્તર થાય તે, તથા સામાન્ય રીતે પ્રશ્નોત્તરમાળા થાય તે, એવા બે પ્રકારના પ્રશ્નોત્તર વિષે બે જણ રંગભૂમિ ઉપર આવીને વાતચિત કરે તે ઉક્ત બે પ્રકારનુ ઉદ્ઘાત્યક અંગ જાણવુ નાટકને આખ્યાન કેમ કહ્યુ તે વિષે સૂત્રધાર નટનો સંવાદ એ ઉદ્ઘાત્યક છે.

(ख) જવનિકાતર્ગત—પડદામા (જવનિકા—પડદો) મારા ઇ૦—" ધારી ધારી યુવામણિ ચોરે " ચતુષ્પદિમાનુ ઉપલુ વચન સાભળી તેનો અર્થ એમ કર્યો કે જેણે બાલ્યાવસ્થામા માખણની ચોરી કરી હતી તે જ્યારે જુવાન થયો ત્યારે તે યુવા ધારી ધારીને (તકાસી તકાસીને) મણિ (સ્યમતક મણિ) ચોરે છે ! એવો અર્થ જાણવામા આવવાથી કૃષ્ણની પટરાણી રૂકિમણીને માઠુ લાગવાનો સભવ છે માટે આ પદ્ય દ્વારા રૂકિમણીનો પ્રવેશ કવિએ કરાવ્યો છે અર્થાત્ પડદામાથી જે અવાજ થાય છે તે રૂકિમણીનો છે, અને પ્રસ્તાવના થઇ રહ્યા પછીનો પેહેલો પ્રવેશ પણ તેનોજ છે, એમ સમજવુ

(ग) સ્યમતક સબધે ઇ૦—દ્વારકાના યાદવ સત્રાજિતને સૂર્ય પાસેથી સ્યમતક નામે મણિ મળેલો હતો ને મણિમાથી દરરોજ અમુક વજનમા સોનુ નીકળતુ હતુ, તેથી તે કોઇને આપતો નહોતો એ મણિ એક વાર કૃષ્ણે સત્રાજિત પાસે માગ્યો હતો પણ તે તેણે કૃષ્ણને આપ્યો નહોતો એકવાર એ મણિને કોટે બાધીને સત્રાજિતનો ભાઇ મૃગયા કરવા ગયો હતો તેને કોઇ રીંછે મારી નાખ્યો અને મણિ પોતાની બોડય-મા લેઇ ગયો કૃષ્ણે એક વાર મણિ માગ્યો હતો, તેથી ઉપરથી એ મણિ અર્થે કૃષ્ણે સત્રાજિતના ભાઇને મારી નાખ્યો, અને મણિ લેઈ લીધો એવો શક કૃષ્ણ ઉપર સર્વને આવવા લાગ્યો, આથી દોષશુદ્ધિ કરવાને કૃષ્ણ પોતે મણિની શોધમા ગયા અને તે રીંછની પાસેથી મણિ આણીને સત્રાજિતને આપ્યો એમ છતા પણ કૃષ્ણે મણિ ચોર્યો એવુ કલક ભૂસાયુ નહોતુ એ સ્યમતક મણિની ચોરી સબધે આ ગીત ગવાયછે એમ રૂકિમણીને સમજાયુ લાગેછે, માટે ચાલો આપણે જતા રહીએ, એમ કહી સૂત્રધાર તથા

(ધ્વનિ પ્રસ્તાવના) (ઘ)

નણી જાયછે પાત્રનો પ્રવેશ તથા નિર્ગમ નિમિત્ત વગર ન થવો જોઇએ એવો નાટ્યશાસ્ત્રનો નિયમ છે

(ઘ) ઇતિ—એ પ્રમાણે પ્રસ્તાવના—બીજા સામાન્ય ગ્રંથોમાં ગ્રંથકાર જે પ્રસ્તાવના લખે છે તે કરતાં નાટકની પ્રસ્તાવના કંઇ જૂદાજ પ્રકારની છે નાટકની વસ્તુને રંગભૂમિ ઉપર જે યુક્તિથી લાવવામાં આવેછે તેને પ્રસ્તાવના કહેવી એવું પ્રસ્તાવનાનું ઉપર લક્ષણ કહી શકાય પ્રસ્તાવનાનું લક્ષણ સુધાકર નામે ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે—

" विषयस्यैव सङ्कल्पो मुखतः प्रतिपद्यते
प्रधानस्य प्रबन्धस्य तदा प्रस्तावना मता "

" રંગભૂમિ ઉપર આરંભમાં જે વિધિ ચાલતો હોય તેની કોઇ એવી કલ્પના કરવામાં આવે કે તે મુખ્ય પ્રબંધ જે ભજવી બતાવવાનો છે તેના આરંભ રૂપ થઇ જાય ત્યારે તે કલ્પનાને પ્રસ્તાવના કહેવી " દશરૂપમાં પણ લખેછે કે—

" सूत्रधारो नटीं ब्रूते मार्षं वाथ विदूषकम् ।
स्वकार्यं प्रस्तुताक्षेपि चित्रोक्त्या यत्तदामुखम् ॥
प्रस्तावना वा तत्र स्युः कथोद्घातः प्रवृत्तकम्
प्रयोगातिशयश्चाथ वीथ्यङ्गानि त्रयोदश ॥ "

' જે મુખ્ય પ્રબંધ ભજવી બતાવવાનો હોય તેને પ્રસ્તુત કહેછે એ પ્રસ્તુતને રંગભૂમિ ઉપર દાખલ કરે એવી રીતનું પોતાનું કાર્ય સૂત્રધાર નટીને, મારિષને, વિદૂષકને વિચિત્ર વાણીથી કહે તેને આમુખ પ્રસ્તાવના કહેછે એ પ્રસ્તાવના ગમે તો કથોદ્ઘાતથી કરવી, ગમે તો પ્રવૃત્તથી કરવી, ગમે તો પ્રયોગાતિશયથી કરવી કે ગમે તો વીથી નામે રૂપકનો જે એક પ્રકાર છે તેનાં તેર અંગથી કરવી કથોદ્ઘાત પ્રવૃત્તક, પ્રયોગાતિશય અને વીથી, એ ચાર પ્રસ્તાવનાના ભેદ હોવાં છે ' આ નાટકમાં પ્રેમ નટે કથોદ્ઘાતથી પ્રસ્તાવના કરીછે. કથોદ્ઘાતનું લક્ષણ દશરૂપકમાં લખેછે કે,—

" स्वेतिवृत्तसमं वाक्यमर्थं वा यत्र सूत्रिणः ।
गृहीत्वा प्रविशेत् पात्रं कथोद्घातो द्विधैव सः ॥ "

' નાટકમાં જે ઇતિહાસ ભજવી બતાવવામાં આવવાનું છે તેને મળતું વાક્ય કે મતનો અર્થ સૂત્રધાર વગેરેના મુખથી સાંભળીને પાત્ર પ્રવેશ કરે તેને કથોદ્ઘાત કહેછે, એ બે પ્રકારનો છે "

અહીંઆ નટી ગાયન કરેછે તેમા છેવટે તે બોલેછે કે,

" ધારી ધારી સુનામણિ ચોરે "

એ વાક્ય આખુ ગ્રહણ કરીને અને તેનો અર્થ " કોઇ સુવા (જુવાન પુરૂષ) ધારી ધારીને મણિ ચોરે છે " એવો કરીને પાત્રનો પ્રવેશ થાય છે અને નાટકની વસ્તુ ની શરૂઆત થાયછે

આવી રીતે નાટકની શરૂઆત કરીને સૂત્રધાર વગેરે પાત્રો જતા રહેછે તે વિષે ધનિક કહેછે કે,—

" एवामन्यतमेनार्थं पात्र वाक्षिप्य सूत्रभृत् ।
प्रस्तावनाते निर्गच्छेत्ततो वस्तु प्रपचयत् ॥ "

" ઉપર જે પ્રસ્તાવનાના અગ કહ્યા તેમાના ગમે તે એકવડે નાટકના અર્થનો કે પાત્રનો ઉપક્ષેપ કરીને પ્રસ્તાવના પૂરી થયે સૂત્રધાર રગભૂમિ ઉપરથી જતો રહેછે અને પછી નાટકની વસ્તુ ભજવી બતાવવામા આવેછે ' વસ્તુ એટલે નાટકની કથા. વસ્તુ કેમ ભજવી બતાવવી એ વિષે વધારે વર્ણન તેજ ગ્રથમા કરેલુ છે જેમ—

" आद्यतमेव निखिल पचधा प्रविभज्यच ।
खडश सधिसज्ञाश्च भागानपि च खडयेत् ।
चतुष्षष्टि श्च तानि स्युरगानि ॥ "

" ભજવી બતાવવાની કથા અહીંથી શરૂ કરવી છે અને અહીં આગળ પૂરી કરવી છે, એમ તેનો આદિ અને અત નક્કી કરીને પછી તે કથાના પાચ વિભાગ કરવા. તથા કથાના જે સધિ નામના ભાગ કરવામા આવે છે તેના પણ વિભાગ કરવા તથા એવી રીતે બધા મળીને ચોસઠ અગ થશે' એ વસ્તુના વિભાગ કેવા કરવા તે વિષે કહે છે, કે

" अवस्था पच कार्यस्य प्रारब्धस्य फलार्थिभि.
आरभयत्नप्राप्त्याशानियताप्तिफलागमा
बीजबिंदुपताकाख्यप्रकरीकार्यलक्षणा
अर्थप्रकृतय पच पचावस्थासमन्विता ।
यथासख्येन जायते मुखाद्या पचसधय ॥
मुख प्रतिमुख गर्भ सावमर्शोपसहृति ॥ "

" ફળની ઇચ્છાવાળા પુરૂષો જે જે કાર્યનો આરભ કરે છે તેની પાચ અવસ્થાઓ હોયછે આરભ, યત્ન, પ્રાપ્ત્યાશા, નિયતાપ્તિ અને ફળાગમ. અર્થાત્ કાર્યનો આરભ

થાયછે, પછી યત્ન કરાય છે, પછી તે પ્રાપ્ત થવાની આશા બધાય છે, પછી તે નક્કી પ્રાપ્ત થશે એમ લાગે છે, અને છેવટે તે પ્રાપ્ત થાય છે જે અર્થ પ્રાપ્ત થવાનો હોય છે તે પાચ જાતનો હોયછે કોઇ અર્થ બીજરૂપ હોયછે, કોઇ બિંદુરૂપ હોયછે, કોઈ પતાકારૂપ હોયછે, કોઇ પ્રકરીરૂપ હોયછે, અને કોઇ કાર્યરૂપ હોયછે (બીજ, બિંદુ, પતાકા, પ્રકરી અને કાર્ય, વગેરે અર્થ પ્રકૃતિઓ ગ્રથમા જે જે ઠામે યોજવામા આવશે ત્યા ત્યા તેના લક્ષણ કહીશુ.) ઉપર કહેલી પાચ કાર્યની અવસ્થાઓ અને પાચ અર્થની પ્રકૃતિઓનો અનુક્રમે સમાગમ થવાથી મુખ વગેરે પાચ સધિ ઉત્પન્ન થાયછે જેમ કાર્યની આરભ અવસ્થામા બીજ વર્ણાય તે મુખસધિ કહેવાય વગેરે મુખ, પ્રતિમુખ, ગર્ભ, અવમર્શ અને ઉપસહાર, એવા તે પાચ સધિના નામ છે " આ ગ્રંથમા પહેલા અકમા વસ્તુનો આરભ અને બીજરૂપ અર્થ વર્ણાશે માટે તે મુખસધિ છે મુખસધિનુ લક્ષણ તેજ ગ્રથમા કહ્યુ છે કે—

" मुखं बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससंश्रया "

" વસ્તુના આરભમાં જૂદા જૂદા પ્રકારના અર્થ અને રસનો આશ્રય કરીને જે બીજની ઉત્પત્તિ વર્ણાય છે તેને મુખસંધિ કહેછે " એ બીજ અને આરભ નામે કાર્યની અવસ્થાના યોગથી મુખસંધિ બાર પ્રકારે વર્ણાઈ શકેછે એ પ્રત્યેક પ્રકારને મુખસંધિનું અંગ કહેછે ઉપન્યાસ, પરિકર, પરિન્યાસ, વિલોભન, યુક્તિ, પ્રાપ્તિ, સમાધાન, વિધાન, પરિભાવના, ઉદ્ભેદ, ભેદ અને કરણ, એવા તે બાર અગના નામ છે. આરભ અને બીજના લક્ષણ આદિ ભરતે કહેલા છે કે—

" औत्सुक्यमात्रबंधस्तु यो बीजस्य निबध्यते ।
महत. फलयोगस्य स खल्वारंभ इष्यते ॥ "

" अल्पमात्रं समुद्दिष्टं बहुधा यत्प्रसर्पति ।
फलावसानं यच्चैव बीजं तदभिधीयते ॥ "

"જેનું પરિણામે મોટુ ફળ થવાનુ હોય એવા કોઈ બીજની ઉત્સુકતા માત્રનુ વર્ણન કરવું તેને આરભ કહેછે " ' જે વર્ણન પ્રથમ ઘણુ સૂક્ષ્મ હોયછે તથા તે પછીથી ઘણે પ્રકારે વિસ્તાર પામેછે, તેમજ જેના પરિણામમા કોઈ જાણવા જેવું કાર્યરૂપ ફળ થાયછે, તેને બીજ કહેછે " બીજ સબધે માતૃગુપ્ત આચાર્ય વિશેષ કહેછે કે—

"क्वचित् कारणमात्रं तु क्वचिच्च फलदर्शनम् ।
क्वचिदारंभमात्रं तु फलयुक्ता क्रिया क्वचित् ॥
न्यासार्थ विशेषोक्तः क्वचिद्वा फलसाधक ।

અંક ૧ લો. (૮)

बहुधा रूपकेऽत्र च बीजरूपेण दृश्यते ॥
फलं यस्य हि संहारं फलबीजं तु तद्भवेत् ।
वस्तुबीजं कथा ज्ञेया अर्थबीजं तु नायक ॥ ”

“ કોઇ જગોએ કારણ માત્ર બતાવવા રૂપે બીજ વર્ણવવામાં આવે છે, કોઇ જગોએ તે ફળ દેખાડવા રૂપે વર્ણાય છે, કોઇ જગોએ આરંભ માત્રથી બીજ વર્ણાય છે, કોઇ જગોએ ફળ કહીને ક્રિયા માત્ર વર્ણવવાથી બીજ વર્ણાય છે અને કોઇ જગોએ ફળ સાધક અમુક વ્યાપાર રૂપે બીજ વર્ણાય છે એવી રીતે રૂપકોમાં બીજ ઘણા પ્રકારે મૂકવામાં આવે છે જેનો પરિણામ ફળરૂપે આવે છે તેને ફળબીજ કહે છે, કથાને વસ્તુ બીજ કહે છે, અને નાયક કે નાયિકાને અર્થબીજ કહે છે ’

(૯) અંક—અંક શબ્દનો અર્થ ખોળો થાય છે નાટકની વસ્તુ રસ તથા ભાવ સહિત અભિનય વડે સભાસદોના ખોળામાં અપાતી હોય તેમ તેમના મનમાં આરોપણ કરવામાં આવે છે માટે નાટકના એ ભાગને અંક કહે છે એમ અંક શબ્દ નાટકમાં જે અંક કહેવાય છે તે અર્થમાં રૂઢ થયેલો જાણવો. પ્રસ્તાવના કર્યા પછી શું કરવું તે વિષે દશરૂપકમાં લખે છે કે—

“ आदौ विष्कम्भकं कुर्यादंकं वा कार्ययुक्तितः ”

“ કાર્યની યુક્તિ પ્રમાણે પ્રથમ વિષ્કંભક કરવો અથવા અંક કરવો ’ (વિષ્કંભક વિષે પ્રસંગે કહેવામાં આવશે) પ્રથમથી અંક ક્યારે કરવો તે વિષે કહે છે કે—

“ यदा तु सरसं वस्तु मूलादेव प्रवर्तते
आदावेव तदांकः स्यादामुखाक्षेपसंश्रयः ॥ ”

“ જ્યારે આરંભથીજ રસમય વસ્તુ વર્ણાતી હોય ત્યારે પ્રસ્તાવનાવડે પાત્રપ્રવેશ કરાવીને આરંભથીજ અંક કરવો ’ આ નાટકમાં પ્રેમાનંદે એમજ કર્યું છે અંકનું લક્ષણ તેજ ગ્રંથમાં લખે છે કે—

“ प्रत्यक्षनेतृचरितो बिंदुव्याप्तिपुरस्कृतः ।
अंको नानाप्रकारार्थसंविधानरसाश्रयः ॥

“ રંગભૂમિ ઉપર પ્રત્યક્ષ નાયકનો વ્યાપાર જેમાં બતાવવામાં આવે છે તથા અવાંતર કથાના બીજરૂપ બિંદુ વડે જેમાં નાના પ્રકારના અર્થ ભરેલી બતાવવામાં આવતા હોય તથા જેમાં રસભાવ ઉત્પન્ન કરાતા હોય તેને અંક કહેવો તે અંકમાં અનુભાવ, વિભાવ સ્થાયિ ભાવ વ્યભિચારી ભાવ એ સઘળા ભાવો વડે મુખ્ય રસનું પોષણ કરવું

(સરોપા રૂક્મિણી તથા તેની બે સખિઓ પ્રવેશ કરે છે) (च)

વસ્તુયોજના એવી ન કરવી કે જેથી રસથી તે દૂર જતી રહે તેમ વસ્તુનો પ્રયોગ, અલંકાર વગેરેની એવી યોજના ન કરવી કે જેથી રસ અંતર્ધાન થઇ જાય નાટકમા મુખ્ય રસ શૃંગાર કે વીર કરવો અને બીજા રસને અંગભૂત કરવા નિર્વહણસંધિમા અદ્ભુતરસ કરવો અંકમા શું શું પ્રત્યક્ષ ન દેખાડવુ તે વિષે કહે છે કે—

" दूराध्वान वध युद्ध राज्यदेशादिविप्लवम् ।
सराध भाजन स्नान सुरत चानलपनम् ।
अवरग्रहणादानि प्रत्यक्षाणिननिर्दिशत् ॥ "

' દૂર પથ વધ, યુદ્ધ, રાજ્યભ્રંશ । ઘેરો, ભોજન સ્નાન સુરત અનુલેપન વસ્ત્ર ધારણ વગેરે દેખાવ રંગભૂમિ ઉપર પ્રત્યક્ષ ન દેખાડવા અર્થાત્ પ્રવેશક વગેરે કરાવીને તે વાત કહેવરાવીને કથાનો સબંધ જોડવો

(च) સરોપા—ગીસમા અહીંથી નાટકની વસ્તુનો આરંભ થાય છે નાટકની વસ્તુ વિષે ધનિક કહે છે કે—

" वस्तुनेताग्सस्तषा भदका वस्तु च द्विधा ।
तत्राधिकारिक मुख्यमंग प्रासगिक विदु ॥
अधिकार फलस्वाम्यमधिकारी च तत्प्रभु ।
तन्निवर्शमभिव्यापि वृत्त स्यादाधिकारिकम् ॥
प्रासगिक परार्थस्य स्वार्थो यस्य प्रसगत ।
सानुबध पताकाख्य प्रकरी च प्रदेशभाक् ॥ "

રૂક્મિણી—અનિ મ્નકમાનિકે ! મારા પ્રિયતમને મણિયેગ મ્હેનર કોણ ? પકડી લાવ્ય તેને (छ)

કનકમાલિકા—દેવિ ! મારા તો તે જોવામાજ આવ્યા નદિ પણ પદ્મપ્રભા તમારૂ કાપવેણુ સાભળી દોડી ગઇ તી તે ઉતાવળે આવતી જ્ણાય છે

રૂક્મિણી—(પદ્મપ્રભાને િકટ નિરખી) પદ્મપ્રભે ! શોધ લાગ્યો કે ? (ज)

પદ્મપ્રભા—(સખેદ) અંધારૂ હોવાથી .. કને જઇ પહોની છતા ઓળખી શકી નદિ

રૂક્મિણી—(સક્રોધ) પણ તેને મારી કને ક્યમ ન લાવી ?

પદ્મપ્રભા—(હસ્ત જોડી સભય) તે ઘણા અને .. એની માટે (झ)

જ્યાગે વર્ણાઇને પ ૧ આખી કથામા તેનો કાઇ સબવ ન આવતો હોય તો તેને પ્રકરી કહે છે (જેમ રામાય ામા રામને લગતી કથા એ આધિકારિક વસ્તુ સુગ્રીવની કથા એ પતાકા નામની પ્રાસગિક વસ્તુ અને શ્રવણની કથા એ પ્રકરી નામની પ્રાસંગિક વસ્તુ છે)

(छ) રૂક્મિ ી—આ કથાના નાય કૃષ્ ની પત્ની ી પ્રિયતમને—અતિ વાહાલા સ્વામી કૃષ્ ને કૃષ્ ને સાથે નદ્ ની ચારી અ ી હતી એ વાત પાછળ ટીકામા બતાવી છે મ્નકમાનિ —રૂક્મિ ીની દાસી કનકમાનિકાનુ સંબોધન દાસીનુ નામ રાખવા વિષે સાહિત્યદર્પણકાર લખે છે કે—

" दत्ता सिद्धा च सेना च वश्याना नाम दर्शयत् ।
दत्तप्रायाणि वणिजा चटचव्योस्तथा पुन ॥
वसताद्विषु वर्ण्यस्य वस्तुनो नाम यद्भवत् "

' વેશ્યાના નામ જેને છેડે દત્તા, સિદ્ધા કે સેના આવે એવા રાખવા જેમ વસત સેના વગેરે વેપારીના નામ જેને છેડે દત્ત વગેરે આવે એવા રાખવા જેમ સોમદત્ત વગેરે દાસ અને દાસીના નામ બહુધા વસત વગેરે ઋતુમા જે પદાર્થનુ વર્ણન કરવામા આવે છે તેવા રાખવા જેમ કલહસ મદારિકા કનકમાનિકા પદ્મપ્રભા વગેરે આમાના છેલ્લા બે નામ નેમાનાં આ નાટકમા દાસીઓને માટે યોજેલા છે મ્નકમાલિકા અને પદ્મપ્રભા એ બે વિશેષ લક્ષ્મીને લગતા છે માટે એ નામ એમ પણ સૂચવે છે કે તે દાસીઓ લક્ષ્મીસ્વરૂપ રુક્મિણીની ટોળી જોઇએ

(ज) નિકટ—પાસે (झ) સભય—બીકીની બીકીની

રૂક્મિણી—(સખેદ) ખાતર ખોદતા જણાયલો ચોર ઝલાયો નહિ ! કનકમાલિકે ! ચાલો આ બનાવથી દેવને જાણીતા કરીએ; આ તો ઘણું ખોટું ! (એમ કહી ચાલ્યા જાયછે) (ચ)

(રંગમહાલમા સુખાસનપર બિરાજેલા કૃષ્ણદેવ શ્રીદામા સહ પ્રવેશ કરેછે)

કૃષ્ણદેવ—શ્રીદામા ! સ્યમંતક મણિએ તો મને બાલ્યાવસ્થા પ્રાપ્ત કરાવી અને કાંચનપુરીને વેલીવાડુ વ્રજ બનાવ્યું ! દૈવગતિ બલવત્તર છે ! ! સખા ! કરેલો શ્રમ પણ સિદ્ધિપ્રદ થયો નહિ ! (ટ)

(ચ) ખાતર ઇ૦—અર્થાત્ હાથમા આવેલો મુદ્દો જતો રહ્યો ' ઉદાહરણ નામે નાટ્યલક્ષણ દેવને—શ્રીકૃષ્ણને કૃષ્ણ યદ્યપિ રાજા નથી પણ રાજા જેવા અધિકારવાળા છે તથા દિવ્યાદિવ્ય પાત્ર છે માટે તેને દેવ નામ આપ્યુ છે સાહિત્યદર્પણકાર લખેછે કે—

" राजा स्वामीति देवति भृत्यैर्भट्टेति चाधमैः । "

" રાજાને તેના પોષ્ય વર્ગે સ્વામી કે દેવ કહીને બોલાવવો અને અધમ પાત્રોએ ભટ્ટા (ભર્ત્તા) કહેવુ " અહીં રૂક્મિણી અને તેની દાસીઓનો પ્રથમ પ્રવેશ પૂરો થાયછે તેમના ગયા પછી કૃષ્ણ તથા તેના સખાનો પ્રવેશ છે આધુનિક કેટલાક નાટક લખનારા અંગ્રેજી પદ્ધતિને અનુસારે પ્રવેશ ૧ લો, પ્રવેશ ૨ જો, એમ લખેછે પણ સંસ્કૃત નાટકકારોએ એમ લખવાની જરૂર જોઇ નથી, કેમકે એક અંકના પ્રવેશ નિર્ગમના કાળમાનનો કાંઇ નિયમ થઇ શકતો નથી આ જગોએ રૂક્મિણી વગેરે ગયા પછી કૃષ્ણ વગેરેએ રંગભૂમિ ઉપર આવવુ એ ઠીક નથી, પણ રૂક્મિણીના નિર્ગમનની સાથેજ પડદો ઉપાડવાથી કૃષ્ણ તથા શ્રીદામો નજરે પડે એમ થવુ અવશ્યનુ છે યદ્યપિ કવિએ આ વાત લખી નથી, તથાપિ " સુખાસન પર બિરાજેલા " ઈત્યાદિ શબ્દોથી જણાય છે કે તેમનો પ્રવેશ પડદો ઉપાડવાથીજ બને તેવો છે અને તેથી કેટલાક જે એમ કહે છે કે પૂર્વે પડદાની ગોઠવણ નાટકમા નહોતી તે વાત નિર્મૂળ માલમ પડેછે વળી " રંગમહાલમા " એ શબ્દોથી એમ પણ માલમ પડેછે કે બેઠેલા કૃષ્ણની પછવાડે ચિત્રપટ પણ હોવો જોઇએ, તેથી પૂર્વે ચિત્રપટ ટાંગવાનુ અનુમાન થાયછે જો એમ ન માનીએ તો, પ્રથમા લખેલા કૌંસમાના શબ્દો નાટક ભજવતી વખતે શ્રોતાને કાને પડવાના નહિ હોવાથી કૃષ્ણ ઘરમા છે કે વાડીમા છે તે સૂચવનારૂ વાક્ય કવિએ કહેવુ જોઇએ, પણ તે કહ્યુ નથી તે એમજ જાણીને કે કૌંસમા લખેલી સૂચના જે વસ્તુન નટ લોકોએ કેમ અભિનય વગેરે કરવા, તે સંબંધી હોયછે, તે સમજીને નટ લોકો રંગમહાલનો ચિત્રપટ સભાસદોને દેખાડશે અને તેથી તે ન્યૂનતા પૂરાશે.

(ટ) બાલ્યાવસ્થા ઇ૦—કેમકે કૃષ્ણ બાળપણામા માખણ ચોરી ખાતો હતો તેથી

શ્રીદામો—વ્રજને તમે વિસારો પણ વ્રજ તમને કેમ વિસારે ? વ્રજવનિતાના નિસાસા ન નડે એવો નર વિધિ નિર્માણ કરવાને શક્તિમાન કેમ થાય ! કરો એવુ પામો અને વાવો એવુ લણો ! શુદ્ધ થવાને શ્રમ તો કરવોજ પડે, પણ જગત તો ઝવેરી છે ! (ઠ)

કૃષ્ણદેવ—શું અત્યા તું પણ એમજ માને છે કે ?

શ્રીદામો—જાણે તે વિચાર કેવો આવે ? પડતીમા તો પડતીજ !

કૃષ્ણદેવ—તારા જેવા જેના સખા છે તેને પડતી કેવી ? ચઢતીમા ચઢતીજ થવી જોઈએ

શ્રીદામો—ત્યારે ચઢતીમા ચઢતી

કૃષ્ણદેવ—અ યા એમ કેમ ?

શ્રીદામો—સમ તકની ચૌરિકા રૂપ નદી વ્રજવનિતાના અશ્રુપ્રભાવે ચઢતીમાં ચઢતી જેવી જણાય છે અને તેમા શ્રીકૃષ્ણદેવ યત્ન કર્યા છતા પણ તણાય છે (ઢ)

કૃષ્ણદેવ—અત્યા પડતીમા પડતી શુ ?

તે વખતે મારૂ નામ ચોર પડ્યુ હતુ તે નામ પાછુ આજ સ્યમતક મણિને લીધે પ્રાપ્ત થયુ છે, તેથી જાણે હુ પાછો બાલ્યાવસ્થામા ગયો હોઉ એમ લાગે છે કાચન પુરી—દ્વારકા વ્રજ—કેમકે જેવી રીતે મને ત્યારે વ્રજના લોક ચોર કહેતા હતા તેવી રીતે આજ અહીંના લોક ચોર કહે છે સિધ્ધિપ્રદ—સિધ્ધિ આપનારો વનમા ફરીને મણિચોરને શોધી કાઢીને મણિ પાછો આણી આપવા રૂપ જે શ્રમ કર્યો તે

(ઠ) શ્રીદામો—કૃષ્ણનો બાળસખા એક ગોપ (કવિએ એનો વિદૂષક તરિકે ઉપયોગ કર્યો છે) વિધિ—બ્રહ્મદેવ નિર્માણ કરવાને—ઉત્પન્ન કરવાને કરો ઈ૦—તમે વ્રજવનિતાના નિસાસા લીધા ત્યારે તેના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ આ કલંક તમારે માથે ચોટ્યુ ! પણ ઇ૦—શ્રીદામાનુ આ વાક્ય ઉભયથા લાગુ પડે એવુ છે એટલે શુદ્ધ થવાને તમારે કષ્ટ વેઠવુ પડ્યુ, એ તો દુનિઆનો રિવાજ છે, માટે તેમા કાઇ અડચણ નથી, પણ જગત્ તો જાણેજ છે કે તમે મણિચોર નથી. બીજી રીતે—જે ચોર હોય તે પણ પોતાની શાહુકાર બતાવવાને શ્રમ તો કરે, પણ જગત્ તો મનમા જાણે કે ચોરજ છે !

(ઢ) ચૌરિકા—ચોરી આ વાક્યમા એવો ધ્વનિ છે કે જેમ માખણની ચોરી વ્રજવનિતાને પ્રસન્ન કરવાથી મટતી હતી તેમ આ પણ તેવાજ કોઇ ઉપાયથી મટે એવી છે સત્યભામા સાથે કૃષ્ણના પરિણયરૂપ કાર્યનુ અહીં સુક્ષ્મતર બીજ છે

રૂક્મિણી—(સરોષ) અરે ! આ ગોપપુત્ર શ્રીદામો શુ સમજાવે છે ! અને દેવ પણ તેને મળતા થાયછે ! ખરેખાત, જાતિસ્વભાવ એ જીવતાસુધી નથીજ જતો ! વારૂ આગળ શુ થાયછે ? (ય)

શ્રીદામો—મહારાજ, કૃપાકટાક્ષથી મુક્તતા મળે એવુ મારા વિચારમા આવ્યુ છે

કૃષ્ણદેવ—ત્યારે તે કહી દે, દીર્ઘસૂત્રતા કરવામા કયા અર્થની સિદ્ધિ સ્વીકારી બેઠોછુ ? (મ)

શ્રીદામો—મોગમાં મોટા અર્થની !

રૂક્મિણી—' ભાભા ઢોરા કયા ચારીશુ તો કે ત્યાના ત્યા ' એવીજ કઈ મોટામા મોટી અર્થપ્રાપ્તિ હશે ! પણ મારે ઉતાવળા થવાનો સમય નથી

કૃષ્ણદેવ—તે અર્થ કયો તે કહી નાખની ?

શ્રીદામો—(આમ તેમ જોઈ) સાભળો મહારાજ ! સત્રાજીતની સુતા સાથે સબંધ જોડો એટલે સર્વ અર્થની સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ અને નિદ્રાની સમાપ્તિ સમજવી (મ)

રૂક્મિણી—અરે દુષ્ટ ગોપ! દેવને અવળે માર્ગે દોરવાનુ તનેજ છાજે! વારૂ ઠીક, કૃષ્ણદેવનું વેણુ સાભળવાનો પણ સારો સમય છે ! (ય)

આળોટતા ભિયા—હે ભાઇ ! હુ મુક્ત થાઉ તે માટે કૃપાકટાક્ષ કોણ કરે ? ખરા ઇ૦—તે ખરા કરવાના ઉપાય તમે લહો—જાણતા હો તો કહોકે તે ઉપાય કયા છે ? સત્રાજિતની પુત્રી સત્યભામાના કૃપાકટાક્ષ મેળવવાથી મણિની ચોરી મટે, એમ આગળ જે વર્ણવવુ છે તેનુ આ બિંદુ છે ધનિક બિંદુ વિષે કહેછે કે—

" अवान्तरार्थविच्छेदे बिंदुरच्छेदकारणम् । "

" અવાતર અર્થનો સબધ તૂટી જતો હોય ત્યારે તેને સાધનાર જે અવાતર કથાનુ બીજ તેને બિંદુ કહેવુ અહીં સત્યભામાના રોષને મગટાવવાને પારિજાતક લાવવુ એ મુખ્ય કથા છે, સત્યભામાનો પરિણય એ અવાતર કથા છે, ' મણિની ચોરી કૃપાકટાક્ષથી મટે છે ' એમ કહ્યા પછી વાત અટકી પડે છે તેને સાધવાને આ પ્રશ્ન છે કે ' મને મુક્ત કરવાને કોણ કૃપાકટાક્ષ કરે ? ' માટે એ બિંદુ છે

(ય) જાતિસ્વભાવ—(ગોપનો) (મ) દીર્ઘસૂત્રતા મુનતરી રાખવાનો ગુણ

(મ) સત્રાજિતની સુતા સત્યભામા

(ય) રૂક્મિણી આ વાક્ય ગોપને કહેછે ખરી, પણ તે ગોપને સભળાવવાનો હેતુ નથી, એવો અભિનય અહીં સમજવો

રૂક્મિણી—(ઉમાન ન સાભળે તેમ સખે) શુ લોકની શકા સત્ય છે ? ના ના એમ હોય તો મણિ પાછો કેમ આવે ? વાઉ આગળ શુ થાય છે તે સાભળુ ઠીક થયુ કે હુ અહીં છુ તે બ નેમાથી એકે જાણતા નથી જો પદ્મપ્રભાનુ કહ્યુ કર્યું હોત તો આ બધી વાત સાભળવામા આવત નહિ (દ)

શ્રીદામો—પણ ત તો રાધિકાના કૃપાકટાક્ષે મૂકાતા (ધ)

કૃષ્ણદેવ—પણ ત તો હતુ સત્ય અને આ તો છે અસત્ય એટલે તેવા કૃપાકટાક્ષ ની આવશ્યકતા શી ? (ન)

શ્રીદામો—મહારાજના કહેવાપર મને પૂણ પ્રતીતિ છે તેમ મણિ પણ મહારાજે આગી આપ્યો છે તે છતા જે શકા રહી એ રાધિકાના કૃપાકટાક્ષ વિના નહિ તો શું ? (પ)

કૃષ્ણદેવ—સખા ! સત્ય કૃપાકટાક્ષનો મહિમા એવોજ અવર્ણનીય છે ! (ફ)

શ્લોક.

કૃપાકટાક્ષથી સખા ખરા તથાપિ છૂટતા
નથી કૃપાકટાક્ષ તેથી જૂઠમાની લૂટતા
કહે કૃપાકટાક્ષ કો (મુક્ત કારણે ક્રિયા !
ખરા હયાતણા લહો કહો ઉપાય છે કિયા ? ૪

(દ) લોકની શકા—(મણિ કૃષ્ણે ચોર્યો હતો એવી) પદ્મપ્રભાનુ ઈ૦ પદ્મપ્રભાએ ગુપ્તપણે ઉભા રહેવાની ના કહી હતી તે આ રૂક્મિણીના વચનથી માલમ પડે છે પદ્મપ્રભા અને રૂક્મિણીની વાતચિત પ્રથમ વર્ણી નથી ? મ તે વાતચિત કોઇ અર્થ સાધનારી નથી તેમ ચમત્કારજનક નથી સહિત્યદર્પણમા લખેછે કે—

" यत् स्यादनुचित वस्तु नायकस्य रसस्य वा ।
विरुद्ध तत्परित्याज्यमन्यथा वा प्रकल्पयत् ॥

નાયકને કે રસને જે વર્ણન ઉપયોગમા આવે એવુ ન હોય અથવા જે તે બ નેને વિરુદ્ધ પ તુ હોય તે છોડી દેવુ અથવા તેની કલ્પના જુદી રીતે કરી લેવી એ રીતે એ સવા રસને ઉપ કારક ન હોવાથી છોડી દીધા છે

(ધ) કૃ (ના થ નિશાનીવાળા વાક્યના ઉત્તરમા શ્રીદામો કહેછે—પણ ઈ૦ (ન) આવશ્યકતા—જરૂર (પ) અર્થાત્ રાધિકાના કૃપાકટાક્ષ નથી માટેજ શકા રહેલી (ફ) અવર્ણનીય—ન વ ર્ણી શકાય એવો

શ્લોક—નાગમુક્ત ખરા—ખરા ચોર જૂઠમાની—જૂઠી ચોરીમા લૂટતા—

શ્રીદામો—ઉનાળાની સૂ ાની તલાવડી જોઈ માઠી તને બીજી જગા જેવી જગા માને છે, તોપણ મંનાઈ ગયેના દેકમ ા ર્ ી આ સ્થળે તનાવડી હશે એમ તેને શ કાશીલ કરે છે, જેથી તે તનાવડીનુ રહેલુ મત્સ્યરૂપી ધન પણ હરાઈ જાય છે, એવી રીતે પૂર્વકૃત્ય સાભળવાથી દેવ ી પડતીમા પડતી ર નાય છે (ઢ)

(રુક્મિણી ચાનનો પ્રસગ શ્રવણ કરતી હતી તે ઉભયજન ન જાણે તેમ બાજુએ જઈ સતાય છે) (ણ)

કૃષ્ણદેવ—શ્રીદામા ! કોઈ જન આમ ગયુ એમ મને લાગે છે, જા, જા

શ્રીદામો—(આમ તેમ જોઈ) દેવ ! અહી કોઈ દિસતુ નથી, હા હા ! હુ સમજ્યો આ ાના જેવાને એમજ થાય

કૃષ્ણદેવ—શુ સખા ત્યારે તેં મને ચૌરજ ધાર્યો કે ?

શ્રીદામો—ના મેં નહિ, પુરજને

કૃષ્ણદેવ—તો તુ સ્ત્ય તેના પતીતિ (ત)

શ્રીદામો—પણ પાછી નાત ી રીતે ભુશી નખાય

કૃષ્ણદેવ—ગોપિઓનું નવનીત લેતા પિપીલિકા ઉતારવા ુ કહે તા તેમ (થ)

(ઢ) પૂર્વકૃત્ય—જન્મા કરે ી ચોરી રૂપ અર્થાત્ તમે ચાર તો નથી પર તમારા પૂર્વના આચરણ લોકોમા શકા ઉત્પન્ન કરે છે આહીં **અર્થવિશેષણ** નામે નાટ્યા લકાર વા ર્યો છે તે વિષે સાહિત્યદર્પણમા લખે છે કે—

उक्तस्यार्थस्ययत्तुरयादुत्कातनमनेकधा ।
उपालमस्वरूपण तत्स्यादर्थविशषणम् ॥

એક વાર કહેના અર્થને જૂદી જૂદી અનેક રીતે કે ઠપકાના રૂપમા કહેવો તે અર્થ વિશેષણ નામે નાટ્ય લકાર કહેવાય છે

(ણ) ઉભયજન—કૃષ્ણ તથા શ્રીદામો.

(ત) પ્રતીતિ—ખાત્રી (કૃષ્ણ ચોર નથી એવી) (થ) પિપીલિકા—કીડીઓ માખણ ચોરતા પક ઇ જતા ત્યારે એમ કહેતા કે આ તો માખણ ે કીડી ચઢી હતી તે ઉતારતો હતો એવુજ કાઇક બહાનુ શોધી કાઢીને પાછળની વાત પ લોકોના મનપરથી કાઢી નાખ

રૂકિમણી—(ઉભા ન સાભળે તેમ સખે) શુ લોકની શ કા સત્ય છે ? ના ના એમ હાય તો મણિ પાછો કેમ આપે ? વારૂ આગળ શુ થાય છે તે સાભળુ ઠીક થયુ કે હુ અહીં છુ તે બ નેમાથી એકે જાણતા નથી જો પદ્મપ્રભાનુ કહ્યુ મેં હોત તો આ બધી વાત સાભળવામા આવત નહિ (द)

શ્રીદામા—પણ તે તો રાધિકાના કૃપાકટાક્ષે મૂકાતા (ध)

કૃષ્ણદેવ—પણ તે તો હતુ સત્ય અને આ તો છે અસત્ય એટલે તેવા કૃપા કટાક્ષની આવશ્યકતા શી ? (न)

શ્રીદામા—મહારાજના કહેવાપર મને પૂર્ણ પ્રતીતિ છે તેમ મણિ પણ મહારાજે આણી આપ્યો છે તે છતા જે શ કા રહી એ રાધિકાના કૃપાકટાક્ષ વિના નહિ તો શુ ? (प)

કૃષ્ણદેવ—સખા ! સત્ય, કૃપાકટાક્ષનો મહિમા એવોજ અવર્ણનીય છે ! (फ)

શ્લોક.

કૃપાકટાક્ષથી સખા ખરા તથાપિ છૂટતા
નથી કૃપાકટાક્ષ તેથી જાૂઠમાહી લૂટતા,
કરે કૃપાકટાક્ષ કો . મુક્ત કારણે વિના !
ખગ કર્તણા લહો કહો ઉપાય છે કિયા ? ૪

(द) લોકની શકા— (મણિ કૃષ્ણે ચોર્યો હતો એવી) પદ્મપ્રભાનુ ઈ૦ પદ્મપ્રભાને ગુપ્તપણે ઉભા રહેવાની ના કહી હતી તે આ રૂક્મિણીના વચનથી માલમ પડે પદ્મપ્રભા અને રૂક્મિણીની વાતચિત પ્રથમા વર્ણી નથી કેમકે તે વાતચિત કાઇ કાર્ય સાધનારી નથી, તેમ ચમત્કારજનક નથી સાહિત્ય દર્પણમા લખેછે કે—

' यत् स्यादनुचित वस्तु नायकस्य रसस्य वा ।

विरुद्ध तत्परित्याज्यमन्यथा वा प्रकल्पयत् ॥

નાયકને કે રસને જે વર્ણન ઉપયોગના આવે એવુ ન હોય અથવા જે તે બ નેને વિરુદ્ધ પણ હોય તે છોડી દેવુ, અથવા તેની કલ્પના જૂદી રીતે કરી લેવી એ રીતે એ સવા રસને ઉપકારક ન હોવાથી છોડી દીધો છે

(ध) કૃપાના ધ નિશાનીવાળા વાક્યના ઉત્તરમા શ્રીદામા કહેછે—પણ ઇ૦ (न) આવશ્યકતા—જરૂર (प) અર્થાત્ રાધિકાના કૃપાકટાક્ષ નથી માટેજ શકા રહેલી છે (फ) અવર્ણનીય—ન વર્ણી શકાય એવો.

૪ શ્લોક—નાગચંદન ખરા—ખરા ચોર જૂઠમાહી—જૂઠી ચોરીમા લૂટતા—

રૂક્મિણી—(સરોષ) અરે ! આ ગોપપુત્ર શ્રીદામો શું સમજાવે છે ! અને દેવ પણ તેને મળતા થાયછે ! ખરેખાત, જાતિસ્વભાવ એ જીવતાસુધી નથીજ જતો ! વારૂ આગળ શું થાયછે ? (च)

શ્રીદામો—મહારાજ, કૃપાકટાક્ષથી મુકતતા મળે એવું મારા વિચારમા આવ્યુ છે.

કૃષ્ણદેવ—ત્યારે તે કહી દે; દીર્ઘસૂત્રતા કરવામાં કયા અર્થની સિદ્ધિ સ્વીકારી બેઠોછું ? (म)

શ્રીદામો—મોટામા મોટા અર્થની !

રૂક્મિણી—' ભાભા ઢોરાં કયા ચારીશુ તો કે ત્યાંનાં ત્યાં ' એરીજ કંઈ મોટામા મોટી અર્થપ્રાપ્તિ હશે ! પણ-મારે ઉતાવળા થવાનો સમય નથી.

કૃષ્ણદેવ—તે અર્થ કયો તે કહી નાખ્યની ?

શ્રીદામો—(આમ તેમ જોઈ) સાંભળો મહારાજ ! સત્રાજીતની સુતા સાથે સબંધ જોડો એટલે સર્વ અર્થની સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ અને નિદ્રાની સમાપ્તિ સમજવી. (म)

રૂક્મિણી—અરે દુષ્ટ ગોપ ! દેવને અવળે માર્ગે દોરવાનું તનેજ છાજે ! વારૂ ઠીક, કૃષ્ણદેવનું વેણુ સાંભળવાનો પણ સારો સમય છે ! (च)

આલોટતા બિયા—હે ભાઇ ! હું મુક્ત થાઉ તે માટે કૃપાકટાક્ષ કોણ કરે ? ખગ ઇ૦—ને ખરા કરવાના ઉપાય તમે લહો—જાણતા હો તો કહોકે તે ઉપાય કયા છે ? સત્રાજિત ની પુત્રી સત્યભામાના કૃપાકટાક્ષ મેળવવાથી મણિની ચોરી મટે, એમ આગળ જે વર્ણવવુ છે તેનુ આ બિંદુ છે ધનિક બિંદુ વિષે કહેછે કે—

" अवातरार्थविच्छेदे बिंदुरच्छदकारणम् । "

" અવાતર અર્થનો સબધ તૂટી જતો હોય ત્યારે તેને સાધનારૂ જે અવાતર કથાનું બીજ તેને બિદુ કહેવુ " અહીં સત્યભામાના રોષને મટાડવાને પારિજાતક લાવવુ એ મુખ્ય કથા છે, સત્યભામાનો પરિણય એ અવાંતર કથા છે, ' મણિની ચોરી કૃપાકટાક્ષથી મટે છે ' એમ કહ્યા પછી વાત અટકી પડે છે તેને સાધવાને આ પ્રશ્ન છે કે ' મને મુક્ત કરવાને કોણ કૃપાકટાક્ષ કરે ? ' માટે એ બિદુ છે

(च) જાતિસ્વભાવ—(ગોપનો) (म) દીર્ઘસૂત્રતા-મુદતની રાખવાનો ગુણ (म) સત્રાજિતની સુતા-સત્યભામા

(च) રૂક્મિણી આ વાક્ય ગોપને કહેછે ખરી, પણ તે ગોપને સભળાવવાનો હેતુ નથી, એવો અભિનય અહીં સમજવો

કૃષ્ણદેવ—(વિચાર કરી) પણ તેનો જનક કન્યા આપે કેમ ? (र)

શ્રીદામો—ત્હેરો રૂક્મિણી જેવુ (ल)

રૂક્મિણી—(રોષને દબાવતા જેવો ડોળ કરી) આવાને આવુજ ઘટે, પછી એની વાત છે ! (व)

કૃષ્ણદેવ—સખા ! શ્યામાની જીજ્ઞાસા વિના તે બને નહિ (श)

શ્રીદામો—ત્યારે કરો મનાવવાના

કૃષ્ણદેવ—સખા ! કરજ ને કન્યા—(એટલુ બોલતામા) (प)

રૂક્મિણી—(મહાક્રોધાવેશે પ્રકટ થઈ) મહારાજ ! ' કરગરે મળે નહિ ' ગોપબધુ ! ઠીક હાડ મચા યો છે, જાત તેવી ભાત ! હસ રાજા ને પ્રધાન કાગડો ! મળી મનાજીતની પુત્રી અને ફેલઈ સત્કીર્ત્તિ ! (स)

કૃષ્ણદેવ—(ગભરાયના જેવે વેશે ઊભા થઇ) પ્રિયા ! હાસ્યવિનોદ શ્રવણ કરી આમ દુ સહ લગાડવુ ઘટિત નથી (ह)

(र) જનક—પિતા (સત્રાજિત્)

(ल) અર્થાત્ જેમ રૂક્મિણીનુ હરણ બળાત્કારે કરી લાવ્યા હતા તેમ સત્યભામાનુ પણ હરણ કરી લાવો. (व) આવો અધમ ગોપ તે એવીજ યુક્તિ બતાવે !

(श) શ્યામા—સત્યભામા. જીજ્ઞાસા—ઇચ્છા (જીજ્ઞાસાનો ખરો અર્થ ' જાણવાની ઇચ્છા ' એ રોઠે તથાપિ અહીં કેવળ ' ઇચ્છા ' ના અર્થમા તે વપરાયલો લાગેછે)

(प) કૃષ્ણને સત્યભામા મેળવી આપવામા સહાયક શ્રીદામાને વર્ણ્યો છે એ શ્રીદામાને એ કાર્યમા યત્ન કરવાનો ઉત્સાહ ઉપજ કરાવવા માટે રૂક્મિણી ઉપર તેને રીસ ચઢે એમ થવુ જોઇએ કેમકે સત્યભામાને લાવવાથી રૂક્મિણીનુ અપ્રિય થાયછે તેને રૂક્મિણી ઉપર રીસ ક્યારે ચઢે કે રૂક્મિણી તેને કડવા વચન કહે ત્યારે એ પ્રસગ લાવી મૂકવાને કવિ હવે રૂક્મિણીનો પ્રવેશ કરાવનારૂ કૃષ્ણનુ વાક્ય યોજેછે સખા ઇ૦ કરજ ને કન્યા કરગરે મળે નહિ એવોજ ઉત્તર કૃષ્ણે આપવાનો છે તેમાથી અરધો ઉત્તર કૃષ્ણ પાસે કહેવરાવી બાકીનો રૂક્મિણીના પ્રવેશદ્વારા પૂરો કર્યો છે

(स) ગોપબધુ—અધમ ગોવાળિયો ! નામને છેડે બધુ શબ્દ જોડવાથી તે અધમતા સૂચવેછે જેમ બ્રહ્મબધુ—અધમ બ્રાહ્મણ, ઇ૦ આ વાક્યથી તોટક નામે અગની યોજના કરી છે તોટકનુ લક્ષણ ' सरमवचनप्राय ताटक दिरहम ज्ञात ' જેમા ક્રોધના વચન વાપર્યા હોય તેને તોટક નામે અગ જાણવુ અહીં રૂક્મિણીના ક્રોધવાક્ય ઉઘાડાજ છે

(ह) દુ સહ—માઠ

શ્રીદામો—અમારો તો એ સ્વભાવજ છે કે ટાઢા પહોરની લહેરો ખાવી અને ખબરાખરી

રૂકિમણી—પ્રાસા ને શિખરે બેસે મારે કંઇ હંસ કહેવાયા કે ? ગોવાળિયા તે ગોવાળિયાજ (क)

શ્રીદામો—દેવિ ! ગોપાળે કોને ગારા નથી કર્યા ? હું પણ તેવાની નિંદા કરવા છાદ ઘેહ પી તૈયાર છુ (ख)

રૂકિમણી—(સરોષ) એવી વિચિત્ર વાણી અને વિચિત્ર સનાદથી રીઝે તારા દેવ ! ! હવે મારી સાથે બો યે તો તારી વાત તુ જાણે ! (ग)

કૃષ્ણદેવ—દેવિ ! એનો અપરાધ શો છે ?

રૂકિમણી—કરજ ને કન્યા કરગરે મળે નહિ એ વેણુ દેવશ્રીને મુખેથી કઢાવનાર તથા ખોટો વાનેશરી થનાર એજ છ

કૃષ્ણદેવ—તમે તમારૂ કાવતુ ગમે તેમ યુક્ત કરવા તત્પરજ છો, કિન્તુ અમારૂ એમ કહેવુ છેજ નહિ (घ)

(क) પ્રાસાદ—મેહેલ શિખરે—ટોચ ઉપર સાહિત્યના એક દષ્ટાંતનો એ અનુવાદ છે જેમ,

" गिरिशिखरगतापि काकपक्ति र्न हि तुलनामुपयाति राजहंसै "

" કાગડાની પંક્તિ ગમે તો પર્વતના શિખર ઉપર બેઠેલી હોય તથાપિ તે કાંઇ રાજહંસની બરાબરી કરી શકતી નથી

(ख) શ્રીદામો રૂકિમણીના મુખથી પોતાની નિંદા સાભળી માર્મિક વચનથી તેને ઉત્તર આપેછે ગોપાળે ઇ૦—તમે ગોવાળની નિંદા કરોછો તે વિચાર વગર કરોછો. (ગોવાળનો અર્થ ગોપાળ અને તેને કૃષ્ણના અર્થમા ગુઢ કરીને કહેછે) કેમકે ગોપાળે તમને પણ ગારા કરી નાખ્યા હતા ! અર્થાત્ ગોવાળની નિંદા કરશો તો કૃષ્ણ નિંદાશે અને તમે પણ નિંદાશો. તેવાની—તેના ગારા થયેલાની છાદ ઘેહ—ગોવાળ જાતિ સૂચક શબ્દ અધમ જાતિના પાત્રો માટે સંસ્કૃત નાટકકારો પ્રાકૃત વગેરે ભાષાનો ઉપયોગ કરેછે, પણ પ્રાકૃત નાટકોમા તો તે પાત્રના જાતિ સૂચક વચનો વપરાય એટલે બસ છે

(ग) વિચિત્ર શબ્દવડે શ્રીનામાનુ વિદૂષકપણુ ધ્વનિત કર્યું છે (घ) યુક્ત કરવા—બંધ બેસાડવા અર્થાત્ ' કરજ ને કન્યા ' એટલુ કહ્યા પછી ' કરગરે મળે નહિ ' એમ વાક્યપૂર્તિ તમે તમારા વિચાર પ્રમાણે કરીકે મારે કહેવાનુ એ તાત્પર્યજ નહોતુ કિન્તુ-પણ

રૂક્મિણી—ત્યારે કરજને ન્યા એની આગળ શું કહેવાના હતા તે કહો જોઇએ ? બીજુ તો ઘણુય છે, પણ તે કહેવુ કોને ? (દા)

કૃષ્ણદેવ—અન્યથા અતિશેમા અતિશે હાથ પરંતુ મારે કહેવાનું તો આગાજ હતું (ચા)

શ્લોક.

દેવિ ! કરજ ને ક યા કલકિત સ ! ભણું
યથાર્થ વ ુ મારે ગમે તેમ તમે ગણુ ! ૫

રૂક્મિણી—મારા પ્રતિ તો આવુ વાક્ચાતુર્ય આજ્જ યોજાય છે, તોય લક્ષણુવતાના આવા લક્ષણુથી વા વાક્ચાતુર્યથી પરિજન અણુમાદિ ત્રીમા નથી, એ કુળદેવીની કૃપા છે ગમે તેમ કરો વા ગમે તેમ આચરો, એ શનાં શિગડા એ શનેજ ભારે થનાના છે ! (છા)

કૃષ્ણદેવ—પણુ તેના પર તમારૂ સ્વામિત્વ છે ને ! (જા)

રૂક્મિણી—દેવ સ્વામિત્વ માને છે અને આટલા મોના ગીદડા પણુ કરે છે, તે વડે હું તો ધન્યતાજ માનુંછુ

કૃષ્ણદેવ—(નીચા વકત્રને કરવડે ઉચુ કરી) પ્રિયા ! એવુ કઇ વર્તન જણાવશો કે કામિનીતાજ સ્વીકારશો ? (ઝા)

(દા) તે કહેવુ કોને ?—તે કોને લાગુ પાડી શકાય ? અથવા બીજુ કહેવાનુ તો ઘણુએ છે પણ તે કોને કહેવુ ?

(ચા) અન્યથા ઇ૦—બીજી રીતે તો ઘણાભા ઘણે પ્રકારે લાગુ પાડી શકાય તેમ બને છે.

૫ 'કરજ ને ન્યા એ વાક્ય પુરુ કરછે હુ સદા કરજ ને કન્યા કલકિત ભણુ છુ છેકાપન્હુતિ અલ કાર

(છા) વાક્ચાતુર્ય—કહેવાની વાતને ઉડાવી દેઈ તેનો જૂદો અર્થ ગોઠવવારૂપ. લક્ષણુવતાના—શ્રીકૃષ્ણદેવના પરિજન—સેવકજન—અર્થાત્ હુ રૂક્મિણી

(જા) તેના પર—તે બેરા પર અર્થાત્ મારા પર અથવા તે શિગડા પર અર્થાત્ નવી આવનાર સ્ત્રી ઉપર

(ઝા) વકત્રને—મુખને પ્રિયા ઇ૦—મે એવુ કેવળ મોના ગીદડા જેવુ કાઇ વર્તન કર્યું હોય તે બતાવશો કે સ્ત્રીજાતિના સ્વભાવ પ્રમાણે સ્ત્રીહઠ પકડી બેસશો ?

રૂક્મિણી—જે વાત હવે ગોપબંધુને કહેવા યોગ્ય માની અને અમે તેથી અયોગ્ય ઠર્યા, હવે એથી વધારે પ્રતીતિ શી જોઇએ ? દેવ સુખી થાવ, વાતો કરો, અને બેસો. જો મેં અવિવેક કર્યો એમ લાગતુ હોય તો ક્ષમા કરશો. (ण)

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! મિત્ર અને મહિલા એ બે શબ્દજ ભિન્ન છે, તો તેમની કૃતિ ભિન્ન કેમ ન હોય ! મારૂં આચરણ શાસ્ત્રસમત છે. જુઓ, (ढ)

શ્લોક.

સાચા વયસ્ય નિકટે, સહુ વાત થાયે,
તેવી પ્રિયા નિકટ ના, કદિયે વદાયે;
એવુ અમે મુનિમુખે, સુણિયું સદાયે,
એ ન્યાયનીતિ નડતી, ન પ્રિયા ! મનાયે. ६

રૂક્મિણી—(ક્રોધાક્રાંત થઈ ચાલવા માંડેછે) મહારાજ ! ત્યારે તેનેજ કહો અને ખત્તા ખાવ.

કૃષ્ણદેવ—(દેવીને ઉઠી અટકાવેછે) પ્રિયા ! હાસ્યવિનોદ શ્રવણ કરી આમ રીસાઇ જવુ ઘટે નહિ.

શ્રીદામો—(દેવી ન સાંભળે તેમ) દેવ ! મને કહેવા દ્યો; (પ્રકાશ) દેવિ ! તમે સાંભળેલી વાત તો હાસ્યવિનોદનીજ છે, તોયે તમે અસારમાંથી સારમારી યઇ દેવની થતી નિંદા અટકે એવો કઇ ઉપાય બતાવો તો અમે ગોવાળિયા તે ગોવાળિયાજ રહીશું અને અમારા મહારાજને પણ તેમજ કહીશું. (ढा)

(ण) રૂક્મિણી તેનુ વર્ણન કહી બતાવેછે જે વાત ઇ૦ (ढ) મહીલા-સ્ત્રી. કૃતિ—આચરણ અર્થાત્ તેમના પ્રતિ આચરણ શાસ્ત્રસમત—શાસ્ત્રે પ્રમાણ કરેલુ.

६ શ્લોક—વસંતતિલકા વયસ્ય-મિત્ર. એ ઇ૦—હે પ્રિયા ! એ ન્યાયની નીતિ અને નડતી હોય એમ મનતું નથી.

(ढा) પ્રકાશ-સર્વે સાંભળે તેમ. અસારમાંથી—નિંદારૂપ અસાર અર્થમાંથી અથવા અમારી વાતચિત રૂપ અસાર—તુચ્છ—લક્ષ ન આપવા જેવા અર્થમાંથી અમારા મહારાજને ઇ૦—અર્થાત્ કૃષ્ણને પણ ગોવાળિયાજ કહીશું ! કેમકે નિંદા અટકા

રૂકિમણી—(સરોષ) ગોપનંધુ ! મહારાજ તારી આજ્ઞા માનશે, કે તેમને કૃપાકટાક્ષ મેળવવા છે ! (દા)

શ્રીદામો—તથાસ્તુ

કૃષ્ણદેવ—(શ્રીદામાને બોલતો અટકાવી) એની સાથે એમ આચરવાથી શું ? (ઢા)

રૂકિમણી—દેવ ત્યારે એને વારો કે મારી સાથે જીભાજોળી કરે નહિ (એવે ત્યાં કનકમાલિકા પ્રવેશ કરે છે).

કનકમાલિકા—(સહર્ષ) દેવિ ! પકડી લાવી.

રૂકિમણી—(વિચારી) હલા ! કોને ! (ણા)

કનકમાલિકા—મણિચોર કહેનારને.

રૂકિમણી—સખિ ! એનો કંઇ ઉપયોગ નથી. આપણે નથી એ કાર્યને માટે યોગ્ય કે નથી દેવ જ ધાવવાના જશ; માટે તેને છોડી દે.

કનકમાલિકા—જેવી દેવીની આજ્ઞા. (એમ કહી જાયછે).

કૃષ્ણદેવ—(દેવી ન નિરખે તેમ વયસ્યને મુક્ત કરેલો જન જોવા સૂચવેછ) (પ્રકાશ) દેવિ ! એમ અપરાધીને મુક્ત કરવો એ ઘટારત નથી. (તા)

રૂકિમણી—દેવ જેની અયોગ્યમાં ઘટના કરે તેણે યોગ્ય થવુ કયાં ઘટારત છે ? (થા)

કૃષ્ણદેવ—પતિ ગમે તેમ આચરે, કિન્તુ પ્રત્યેક પ્રિયાએ સ્વામિનું હિત વાચ્છવું એવી શાસ્ત્રાજ્ઞા છે.

વવાનો ઉપાય તમે બતાવ્યો તે તેમનાથી શોધી શકાશે નહિ માટે, ઉપાય નહિ બતાવો તો તમે પણ ગોત્ર જિયાની પત્ની તુલ્ય કહેવાશો એવો માર્મિક આક્ષેપ છે।

(દા) સરોષ—રીસ સહિત (શ્રીદામાનો આક્ષેપ સમજવાથી)

(ઢા) કૃષ્ણનુ આ વાકય રૂકિમણીપ્રતિ છે

(ણા) હલા—સખી (જુઓ સા. ૬) " हलेतिसदृशींप्रेष्या"—" પોતાના સરખી દાસીને ' હલા ' એવુ સબોધન કરવુ."

(તા) વયસ્યને—મિત્ર શ્રીદામાને (થા) ઘટના કરે—અર્થાત્ ગણના કરે—અયોગ્ય ન છતાં અયોગ્ય છે એમ ઘટાવે

શ્લોક.

ચંદ્રિકા પરભવવા, અભ્રે અબ્જિજ સદાય સંતાયે;
યુવતિ ! અવલોક તે, નિરખી શશિને ત્વરાવડે સાંધે. ૭

રૂકિમણી—દેવ ! શાસ્ત્રાજ્ઞા ખોટી નથી પણ જ્યારે રાહુ ચંદ્રને ઢાંકવા તૈયારજ હોય ત્યારે ચંદ્રિકાનું શું ચાલે ? (શ)

શ્રીદામો—(સરોષ) શું ત્યારે અમો રાહુ ! ઠયો રહ્યા અમારે ઘેર. સતાઓ ચંદ્ર અને વાટ જુઓ ચંદ્રિકા (એમ કહી જવા માંડેછે).

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! તું પણ આવાં રીસામણાં મનામણાં કરાવવા સજ થયો કે શું ?

શ્રીદામો—મહારાજ ! અમને કોણ મનાવે એવું છે કે અટકાવે એવું છે ? ગોપબંધુ તો હાંસરૂપ થયાછે; તે જો નહિ નીકળે તો નરેણી-વાળા નાપિતને બરકતાં ક્યાં બૂમ કે વાહાર થવાની છે ! (એમ કહી ચાલ્યો જાયછે.)

---

૭ શ્લોક—ગીતિવૃત્ત ચંદ્રિકા ઇ૦—ચંદ્રિકા (ચાંદરણું—ચંદ્રનો પ્રકાશ) ને પત્ની કલ્પીને ચંદ્રને પતિ કલ્પે છે અને તે દૃષ્ટાંતદ્વારા શાસ્ત્રાજ્ઞા કહી બતાવેછે: ચંદ્રિકાનો પરાભવ કરવાને—તેને ઝાંખી પાડી દેવાને અબ્જિજ (ચંદ્ર) સદાય અભ્રે (વાદળામાં) સંતાઇ જાયછે; (પણ તેથી રીસાઇને ચંદ્રિકા ચંદ્રનો ત્યાગ કરતી નથી. ત્યારે શું કરેછે ?) હે યુવતિ ! તે અવલોકો (જુઓ); તે શશિને નિરખીને ત્વરાવડે તેને સાંધે–પકડેછે. ચંદ્ર વાદળામાંથી નીકળ્યો કે પાછી ચંદ્રિકા પ્રકાશમાન થઇને તેનું અનુસરણ કરેછે ! તેજ પ્રમાણે તમારે પણ મારાં આચરણ તરફ લક્ષ ન આપતાં મારૂં હિત માત્ર કરવું એજ તમારો ધર્મ છે. નીતિશાસ્ત્રમાં પણ કહેછે, કે—

" प्रीणाति यः सुचरितैः पितरं स पुत्रो
यद्भर्तुरेव हितमिच्छति तत्कलत्रम् ।
तन्मित्रमापदि सुखे च समक्रियं य-
देतत्त्रयं जगति पुण्यकृतो लभन्ते ॥ "

" પોતાનાં સારાં આચરણવડે જે પિતાને પ્રસન્ન કરેછે તેને પુત્ર કહેવો, અને જે પોતાના સ્વામીનુંજ હિત ઇચ્છે છે તેને સ્ત્રી કહેવી; તેમજ જે આપત્તિ અને સુખમાં સરખી રીતિએ વર્તેછે તેને મિત્ર કહેવો. એવાં પુત્ર, પત્ની, અને મિત્ર જગતમાં પુણ્યશાળીનેજ મળે છે. " (શ) રહુ—(શ્રીદામાને ઉદ્દેશીને આક્ષેપ).

રૂકિમણી—દેવ આવા ગોવાળિયાથી કાર્ય કરી શ્રવા ધારે છે, કે જેને શું બોલવું અને શુ ન બોલવું તેનુ પણ ભાન નથી ! ઠીકજ છે, " ધણીને સઝયું હાંકણીમાં અને પાડોશીને સઝયું આરશીમાં " !

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! બીજી કથા પડી મુકી પકડાવ્યો'તો કોને, શા કાજે અને તેને મુક્ત કેમ કર્યો તે મને જણાવો તો ઠીક.

રૂકિમણી—જે જણાવ્યાથી કે જાણવાથી અર્થસિદ્ધિ નથી તે જણાવવામાં શો સાર ?

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા અને પર્જન્ય એક સ્વભાવનાં છે તે ખોટું ન થવા માટે. (ઘા)

શ્લોક.

ન સારૂં નઠારૂં જુએ સ્થાન ક્યારે,
કરે વૃષ્ટિ મેઘો ઋતુકાળ જ્યારે;
પ્રિયા સ્વાર્થી માટે સદા એમ ધારે,
ન માને ધણી એવું એ ના વિચારે. ૬

રૂકિમણી—દેવ ! એ બોલવામા જે મર્મ છે તેમેં જાણ્યો તત્વાર્થ એજ કે સ્ત્રીઓએ વિચાર કર્યા વગરનું ગમે તેમ બોલવુ ! મહારાજ ! ગોપળ શુ શરદ્દકાળના સુખદ સમીર જેવા મળી આવ્યા છે તેવડે હુ તો સર્વે સારાં વનાજ માનુછું ! (ના)

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! અન્ય કથા જવા દઇ વદો કે મુક્ત કોને કર્યો ? અને તેને પકડાવ્યા'તો કેમ ?

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

નાગરિકા—હા મારી સખીના વિનાનુ તો સમાધાન થયુ વળી સુખમા દુ ખ ગડે પણ કયા ? અને લગ્નસબ ધી Cરમાહગા લોકની વાતો સાભળે પણ કોણ ? (વા)

શ્રીદામો—નાગરિકા ! તારા અને મારા મ ગધ સ્યમ તકની શોધ સ ગધે ઘણો ગાઢો થયેલો છે તેણે કરીનેજ હુ તને ગુસ વાત પૂછુછુ, તે તુ કહીશ કે નહિ ?

નાગરિકા—કગરે પૂન્ય, જે હશે તે ખરેખર કહીશ.

શ્રીદામો—મે સાભળ્યુ છે કે કૃતવર્મા, અક્રૂર આદિક જે સત્યભામા માટે સ્વામી તેના પિતાએ શોધી કાઢેલા છે તે તેને ગમતા નથી એ ખરૂ છે કે ખોટુ ?

નાગરિકા—અસ્વા એ વાત પૂછવાથી તને શો લાભ છે ?

શ્રીદામો—તારૂ અને મારૂ કાગ્જ થાય તેવુ છે માટે પૂછુછુ, કહીદે જે હોય ખરૂ તે

નાગરિકા—હા તે તેને નથી ગમતા, પણ પછી શુ ? ગાય અને કન્યાએ દોરે ત્યા જવુ પડે ! તુ કઇ નવુ જૂનુ કરછે ? (શા)

શ્રીદામો—જો તારામા હિમ્મત હોય તો બેમાડી પાડીએ ચોકડુ. પછે થાય સત્યભામા પટરાણી અને તુ થઇ પણ તેની સખી જેણે કરી વધે તારો અને મારો ભાર !

બોલાવી ? એનો ઉત્તર મ્હેછે તુને ઈ અહીં કવિએ નાગરિકાના પ્રશ્નદ્વાગ **નર્મ** નામે પ્રતિમુખસધિના અગનો નિક્ષેપ કર્યો છે " परिहासवचानम "—" પરિહાસનુ વચન તે નર્મ ' સ્યમતકનો ચોર કોણ ? એ વચનથી બિદુ મૂકીને તેનો પ્રયત્ન સાથે સમાગમ કર્યો છે માટે એ **પ્રતિમુખસધિ** છે

(વા) સત્યભામાનો કૃષ્ણને યોગ થવો એ વાત વચમા આવીરીને પ્રસગ આવ વાથી જતો રહ્યો હતો તે પાછો તેના લગ્નસબધી વાતથી સાભરી આવેછે માટે એ '**પરિસર્પ**' નામે પ્રતિમુખસધિનુ અગ છે પરિસર્પનુ લક્ષણ દશરૂપકમા કહુંછે,— " दृष्टनष्टानुसर्पण परिसर्प "

(શા) નાગરિકા અને શ્રીદામાના સવાદમા **પ્રાસગિક** વસ્તુ અને **યત્ન** નામે કાર્યાવસ્થા વર્ણાય છે તે સ્પષ્ટ છે (પ્રાસગિક વસ્તુ, યત્ન અને અવસ્થા વિષે પાછળ કહેલામા આવ્યુ છે)

મહ હદ્ધા થઇ તિદ્ધા અથ્થડાવઈ તિ વાટઇ ભુઙ્નઇ નથ નથ સત્તભમ્મઇ સયણુમ નથ ભુદ્નઇ (એહવઇ સત્તભમ્મઇ સયણુઈ અનઇ દ્વિગતઇ આનઇ તિહિં દગ્શઈ છ૮) (મા)

હીમતી—આહા ભુ ફુઇ મઇ ઇહિ તિહિ ભટદાનઇ પાદડી કિહિ અનઇ મઇ સઇ જળનઇ કિહિ (ઇમ કોપ કરઇ બાપડુ સાઇ ખિચઇ) હિહ ઉહ લપ્પાગુ કિદ છિદ ! (મા)

શ્રીદામો—જાહકી જાહ જાહ મ દગ્ઠ જાહ ઓતઈ ગહ છૂટઈ સઇ (અઇ કહ૮ મ દગ્ઇ પાનઇ) (ચા)

નાગરિકા—શ્રીદામા ! નારી તો નૌતમ ગળી દેખુ ! કૃષ્ણદેવને પણ આનીને આવાજ ગોપકન્યાઓ મળી હશે ! તને પણ એવુ બોલતા આવડેછે એ મેં આજજ જાણ્યુ ! હવે મને કેમ બોલાવી ? (રા)

શ્રીદામો—નાગરિકા ! “ ખેતર ભલુ ચોવાડ અને ભામની ભલી કોબાડ ” કૃષ્ણદેવને જે ગોપકન્યાઓ મળી છે સા તો તારી સત્યભામા દાસીપત્ને પણ ઘટિત નથી. દેશ તજ્યો પણ દેશાચાલ ન તજ્યો તુ મે બનકવાનુ કારણ એ કે હવ તો સ્યગ તક ચોર મેણુ તે જણાયુકની ? (લા)

નાગરિકા—હા મારી સખીના પિતાનું તો સમાધાન થયું વળી સુખમા દુખ રહે પણ કયા ? અને લગ્નસંબંધી દ્વારકામા લોકની વાતો સાંભળે પણ કોણ ? (વા)

શ્રીદામો—નાગરિકા ! તારો અને મારો સંબંધ સ્યમંતકની શોધ સંબંધે ઘણો ગાઢો થયલો છે તેણે કરીનેજ તને ગુપ્ત વાત પૂછુછુ, તે તુ કહીશ કે નહિ ?

નાગરિકા—કગરે પૂછ્ય, જે હશે તે ખરેખર કહીશ

શ્રીદામો—મે સાંભળ્યુ છે કે કૃતવર્મા, અક્રૂર આદિક જે સત્યભામા માટે સ્વામી તેના પિતાએ શોધી મૂકેલા છે તે તેને ગમતા નથી એ ખરૂ છે કે ખોટુ ?

નાગરિકા—અત્યારે એ વાત પૂછવાથી તને શો લાભ છે ?

શ્રીદામો—તારૂ અને મારૂ કારજ થાય તેવુ છે માટે પૂછુછુ, કહીદે જે હોય ખરૂ તે

નાગરિકા—હા તે તેને નથી ગમતા, પણ પછી શુ ? ગાય અને કન્યાઓ દોરે ત્યા જવુ પડે ! તુ કંઇ નવુ જૂનું કરશે ? (શા)

શ્રીદામો—જો તારામા હિમ્મત હોય તો તેમાની પાડીએ ચોક્કુ પછે થાય સત્યભામા પટરાણી અને તુ થઇ પણ તેના સખી જોજે ફરી વધે તારો અને મારો ભાવ !

બનાવી ? એનો ઉત્તર કરેછે તુને છીઃ અહીં કવિએ નાગરિકાના પ્રશ્નદ્વારા **નર્મ** નામે પ્રતિમુખસંધિના અંગનો નિરૂપ કર્યો છે ' परिहासवचानम — ' પરિહાસનુ વચન તે નર્મ સ્યમંતકનો ચોર કોણ ? એ વચનથી બિંદુ મૂકીને તેનો પ્રયત્ન સાથે સમાગમ કર્યો છે માટે એ **પ્રતિમુખસંધિ** છે

(વા) સત્યભામાનો રૂપાને વાગ થશે એ વાત વચમા આહીરીનો પ્રસંગ આવવાથી તૂટતો રહ્યો હતો તે પછો તેના લગ્નસંબંધી વાતથી સાંભરી આવછે માટે એ ' **પરિસર્પ** ' નામે પ્રતિમુખસંધિનુ અંગ છે પરિસર્પનુ લક્ષણ દશરૂપકમા કર્યુંછે, " दृष्टनष्टानुसरण परिसर्प

(શા) નાગરિકા અને શ્રીદામાના સંવાદમા **પ્રાસંગિક** વસ્તુ અને **ચંદન** નામે અર્થાવસ્થા વપરાય છે તે સ્પષ્ટ છે (પ્રાસંગિક વસ્તુ યત્ન અને અવસ્થા વિરપાઠમાં કહેવામા આવ્યુ છે)

નાગરિકા—પણ એ વાત થાય કેમ ? ન માને સત્યભામા કે ન માને કૃષ્ણદેવ; અને વળી જો રૂક્મિણી દેવી કે સત્રાજીત્ જાણે તો થાય તારી અને મારી વેતરણ !

શ્રીદામો—સખિ ! દાવ આવવો એ તો કંઇ નક્કી નથી કે આવ-વાનો પણ નથી, તથાપિ પાસો નાખવામાં શું જાય તેવું છે ? જો વાગ્યો તો તીર નીકર ટપ્પો. તું છું નાગરિકા અને હું છું શ્રીદામો આપણો પાર કોણ પામે તેવું છે ? જેને મેં તને બોલાવવાનું કહેવા મોકલ્યું તું અને તેને એટલું અથડાવીને લાવ્યો'તો કે ફરીથી તારૂં ઘર પણ જુવે નહિ હાથ પગ જોડી બેશી રહેવાથી કંઇ પટરાણીની સખી કહેવાશે કે ? અમેય કંઈ હરણ કરી આણેલીના મુખના પાન થવાના છિયે ? માટે આપ્ય વચન અને પછી બાધિયે કેડ ! (પા)

નાગરિકા—લે આ મેં તો વચન આપ્યું પણ શી રીતે કારજ થશે તે મને સૂઝતું નથી "આખાની આશાએ અડધું ન ગુમાવીએ એવું થાય તોજ હું તો ઊભી રહું, નહિ તો નહિ બોલ્ય કેમ કરીએ તો ઘાટ બેસે !

શ્રીદામો—(કાનમાં) જો તું એમ કરે તો હું આમ કરૂં. કહે એમાં તારૂં કે મારૂં કંઈ જાય તેવું છે ?

નાગરિકા—(સહર્ષ) વાહ ગોપમધુ જુગતી તો ઠીક લડાવી ! ત્યારે આજજ હું કરીશ એમ અને તું કરજે તેમ. પણ અહવા ઊભો રહે, મારૂં જેમ વચન લીધું તેમ તારૂં વચન આપ્ય

શ્રીદામો—લે તારે મારૂં વચન (એમ કહી વચન આપે છે).

નાગરિકા—શ્રીદામા ! હવે હું જઉં છું. " જો શીખ ન આપતી ને પત્તર ફેડતું " એવું રખે કરતો. તારા પર પાછલી ગોપિકાઓની વાતો સાંભળીનેજ હું અવિશ્વાસવાળી થઇ રહું છું. સખા ! તું મને કહેલા લાગમાં પૂર્ણ સાવધ રહેજે. હવે હું જઉં છું અને તારા કહેવા પ્રમાણેની સર્વ યોજના કરૂં છું (એમ કહી જાય છે)

શ્રીદામો—આહા (હાથની ચપટી વગાડી) કામ તો થયું ! ગોવાળિયાથી જો ગાય વશ ન થાય તો તે શાનો ગોવાળિયો ! વારૂ ચાલ્ય કૃષ્ણદેવને દેવીઓ જે મોન્ને પકડીને મોર ભર્યો છે તે સર્વે જણાવી દેઉં

(પા) હરણ કરી આણેલીના—અર્થાત્ રૂક્મિણીના.

અને મારા ઊઠયા પછે શું થયુ તે પણ જાણી લેઉં. (એમ કહી જવા માંડે છે).

(સિંહાસનારૂઢ કૃષ્ણદેવ પ્રવેશ કરેછે)

કૃષ્ણદેવ—(વિચારમા ગુંથાએલે વેશે) પિયા પૂંઠે ગયા, અપમાન સહન કર્યું, તિરસ્કાર વેઠયા કિન્તુ તે એકની બે તજ થઇ. હવે તો શ્રીદામે શુ કર્યું તે જોવાનું છે કેમ હજી લગી ગોપબાહુ આવ્યો નહિ ? શું તેને દેવીએ ગોવાળિયો કહ્યો તેથી માઠુ તો નહિ લાગ્યુ હોય જો એમ હશે તો થોડી વાર વાટ જોયા પછી તેને બોલાવવા મોકલીશ (સા)

(એવે વિચિન વેશે શ્રીદામો પ્રવેશ કરેછે)

શ્રીદામો—દેવનો જય જયકાર થાવ. કહાનજી કૃપા તો છેની ? ચ દ્રિકા હોય તો ચેતવજો એટલે રાહુ રૂપધારી બનુ ! (દા)

કૃષ્ણદેવ—રાહુનુ રૂપ ધર્યાથી પણુ કીર્તિરૂપી અર્થની આશિ તુ સ્વીકારી બેઠો છે !

શ્રીદામો—મહારાજ તે શા ?

કૃષ્ણદેવ—પર્વ થઇ-પૂજા ગ્રહણ કરવાની. (કિ)

શ્રીદામો—મહારાજ આભડછેટરૂપ ટળવાની અપકીર્તિ કેમ નહિ. (રિ)

કૃષ્ણદેવ—વારુ બીજી કર્મકૂટ જવા દઇ કહે કે દેવીએ મુક્ત કરેલો માણસ કોણ હતો અને તેને શાકાજે પકડયો હતો ?

શ્રીદામો—વયસ્ય ! ધૂળ ની બેન રાખોડી ! (એમ કહી હસેછે) (ગિ)

(સા) અહીંથી નવો પ્રવેશ શરૂ થાયછે સિંહાસનારૂઢ—સિંહાસન ઉપર બેઠેલા અહીં કૃષ્ણના વિચારદ્વારા **વિતર્ક** નામે ભાવ વર્ણવ્યો છે

(દા) અર્થાત્ રૂકિમણી હોય તો કહેજો કે વિચાર કરીને વાતચિત કરૂ ।

(કિ) રાહુ ચન્દ્રને ગ્રહણ કરે તે ગ્રહણનુ પર્વ કહેવાય છે તુ પણ રાહુ થવા થી ગ્રહણના પર્વરૂપ થઇ લોકોની પૂજા ગ્રહણ કરીશ મતલબ કે રૂકિમણી ભોગે તને રાહુ માને પણ માર કાર્ય તુ કરીશ તેથી હુ તારા પર પ્રસન્ન થઇશ.

(રિ) ગ્રહણ વખતે લોકો આભડછેટ કાઢી નાખે છે માટે હુ જો રાહુ થાઉ તો મને પણ આભડછેટની પેઠે રૂકિમણી કાં ન કાઢી નાખે ?

(ગિ) અર્થાત્ તેમનુ પકડવુ એ ધૂળ જેવુ નાકામુ છે અને તમારી તે વિષે જીજ્ઞાસા એ પણ રાખોડી જેવી અર્થ વિનાની છે.

કૃષ્ણદેવ—અલ્યા ! એમ કેમ ?

શ્રીદામો—નાટકી લોક નાટક કરતા હતા તેને દેરીની સખીએ પકડી આણ્યા ! જ્યા એવું જણાયુ એટલે મે પણ તેને જતા કર્યા !

કૃષ્ણદેવ—(સરોષ) શુ અલ્યા ! મે મણિ ચોર્યો એવુ નાટક કરતા'તા અને તેં તેને જવા દીધા ? એ કેટલા ગજબની વાત ! (સખેદ) ગોપબંધુ ! મારે પણ જુગતે જોડું ઠીક જ મળી આવ્યુ છ !

શ્લોક.

મળી માની પ્રિયા, પતિવચન માને નવ કદા,
કરી મૈત્રી ક્રિયા, અહિત હિત જાણે મન સદા;
બળી બાધા જાગી, જગત જશ નાઠો સરવદા,

કૃષ્ણદેવ—શ્રીદામા ! જે રુકમણીના કહેવા પરથી સમજાય છે કે મધ્યાહ્નકાળ થયો, માટે હવે મારે મધ્યાન્હસંધ્યાદિ કર્મ કરવા ઊઠવું જોઇએ તું પણ જા, નિર્ણય કરશે સમયે આવજે જોજે ભૂલી જતો ! (એમ કહી ઉભય જણ ભિન્ન ભિન્ન માર્ગ ગમન કરે છે)

(શોચ કરતી રુક્મિણી કનકમાલિકાસહ પ્રવેશ કરે છે)

રુક્મિણી—હના કનકમાલિકે ! વાઘને વકારી, સાપને છછેડી, વામા સાથે વેર કરી જેમ સુખની આશા ગોઠવી ગણાય, તેવું કૃત્ય મારાથી થઇ ગયું છે અરે પ્રભુ ! રીસમાં મને કંઇ પણ સૂઝયું નહિ શિવ શિવ ! હવે હું શું કરૂ. ગમે તે થાવ પણ માર શું એને પગે લાગું ? ના ના એમ તો કયારે પણ નજ કરાય, જે થવાનું હશે તે થશે (એમ બોલી નિશ્વાસ નાખે છે) (જિ)

કનકમાલિકા—બેન ! એવું કયું કષ્ટ આવી પડયું છે કે જેથી સખીજી પણ અણગમાહિતીમાં છે ! ન કરાય એવું હોય તો દૂષણ દુઃખ ન કરાય, તો પણ સખી જનને કહેવાથી મનની શાંતિ તો થાય પ્યારી (ક્ષિ)

રુક્મિણી—હવે કહેવાથી શું ? થયું તે કંઇ ના થયું થવાનું છે ? તોય પણ મનના ઉભરા ઓછા થવા હું તને કહું છું જો સાંભળ્ય પોતાને તું પંડી લાવી તે સમયે મારે અને સાર્વભૌમને વિખવાદ મચી રહ્યો તો શ્રીદામો જે એમનો વાંતરી છે અને જેને વ્રજમાંથી અહીં બોલાવ્યો છે તે દેવને લાગેનું કનક લુંમવાના ટોટામાં બોઠી શીખનગી કરતો તો મારાથી તે ખમાયું નહિ અને મે દેવને તથા એને ઠઠકાર્યો એ સુણી ગોપ તહીંથી ઊઠી રીસાઇ ગયો ! (ત્ર)

(આકાશમાં) જુઓ, સૂર્ય ઘણો પ્રકાશનો છે અને તેનો પ્રતાપ પૂરેપૂરો પ્રભુ સરખો (તમારા સરખો) છે પ્રતીપાલકાર પ્રભાકરે ઈ૦—પ્રભાકરે (સૂર્યે) આપની પ્રભા (કાંતિ) દીઠી નથી (ત્યાં સુધી અમને તે પરિતાપાદિ કષ્ટ કરે છે) માટે હે હરે ! તમારી મીઠી દૃષ્ટિથી (અહીં પધારીને) અમારા કષ્ટ હરો

(જિ) શ્રીદામાનો રુક્મિણીએ તિરસ્કાર કર્યો તેથી તે હવે કાંઇ નવું જૂનું કરશે એ સબંધી રુક્મિણી શોક કરે છે હના ઇ૦

(ક્ષિ) સખી જન પણ અણગમહિતીમાં છે—હું પણ જાણતી નથી !

(ત્રિ) પોતાને—પોતાના ગરિગોર કહેનારને. વિખવાદ—વાણીની લડાઇ બોલવામાં બોઠી—સત્યભામાને પરણવાથી એ કંઇક લુભાઇ જશે એવી.

કનકમાલિકા—ઓહો ! બાઇ એમા તે આવડુ શુ ગભરાઈ ગયા છો, તમને પણ કાગનો વાઘ કરતા આવડે દેખુ ! એના તે શા ભાગ છે ? જો દેવને એકલો મીણો ગમ્યો છે તો તમો હુ તથા પદ્મનાભ બે જણા ક્યા નથી ગમતા ? એ તે શુ કરવાનો છે ? (ટિ)

રૂકિમણી—હા કનકમાલિકા ! એ ખરેખાત સત્રાજિત્‌ની સુતા સાથે આર્યપુત્રનુ ચોકઠુ બેસાડી દેશે ! એણે મનમા એવાજ ગમ કર્યા છે ! (ઠિ)

કનકમાલિકા—ઓહો ! એમા તે આવ્યા બધા ગોગોઠા શાના ? સત્રાજિત્‌ની સુતા તો કૃતવર્મા સાથે બે દિવસમાજ પરણવાની છે

રૂકિમણી—સખિ ! પણ બે દિવસમા તો ગોપ બધુ આર્યપુત્રને ચાર બાયડીઓ પરણાવી દે તેવો છે મને લાગે છે કે તેણે કઇક ખટપટ એટલામા તો કર્યું હશે હું કનકમાલિકે ! જેમ સાપના પગ સાપજ જાણે તેમ એની કઇ વાત સહાય જાણવામા આવનાર નથી

કનકમાલિકા—દેવિ ! એમ ડરોછો શેણે ? મને કઇ કામ સોપી જુઓ અને પછે એ ગોવાળિયાને જેટલો વખાણવો હોય તેટલો વખાણો !

રૂકિમણી—સખિ ! તારો તો મને પૂરપૂરો ભરૂસો છે પણ એ દેવ પાસેથી ઉઠી ગયો ત્યાર પછે એણે શુ કર્યું તે વિષે કઇ જાણવામા આવે એવુ જો તુ કરે તો તો હુ મારાં સર્વ કારજ ર્ક્યા સમજુ

કનકમાલિકા—દેવિ ! ત્યારે હું એને ઘેર જઈ ખબર કાઢી લાવુ છુ એ મુઓ કપટી છે પણ એની બાયડી ભોળી અને ભલી છે તેને કહેતા હો તો અહીં તેડતી આવુ

રૂકિમણી—તેડતી આવજે પણ જોજે હો, એ આપણી કઈ ભોળી વાત તાણી જાય નહિ (દિ)

(ટિ) કાગનો વાઘ—નાની વાતને મોટી કરી બનાવવી

(ઠિ) અહીં સત્યભામા સાથે કૃષ્ણ પરણવાના છે એ વાત ઉઘાડી કરી છે માટે ઉદ્ભેદ નામે મુખસંધિનુ અગ છે (જુઓ દ૨ાર૫) ' उद्भेदो गूढभेदनम् "—ગૂઢ અર્થનો પ્રકાશ કરવો તે ઉદ્ભેદ અગ.

(દિ) તાણી જાય નહિ—જાણી જાય નહિ.

કનકમાલિકા—ના રે ના, એના તે ભાર શા છે કે મારી વાત• માથી કદા કાઢી જાય ! હું " મગનું નામ મરીએ " કહું એવી નથી. (એમ કહી જાયછે).

રૂક્મિણી—(પોતે પોતાની મેળે વિચાર કરે છે) ગોપળધુએ જે કંઈ કર્યું હશે તો તે કનકમાલિકા કાઢી લાવશે. મે પણ ધાટ તો ઠીક ગોઠવ્યો દેખું કનકમાલિકા મને મદત તો કરત પણ આ તો ગોપળધુ ઉપર બે દાણા વધવાને એકે પગે થઈ રહેશે. જે મેં સતાઈ ન્હી આર્યપુત્ર અને ગોપળધુની વાત ન સાભળી હોત તો તો ખરેખાત શ્રીદામો ગોકડું બેસાડી દેત, પણ હવે તો એ વાતના છેટાસેતો ! કેમ વાર કનકમાલિકાને બહુ વાર લાગી ! એ કંઇ બીજે કામે તો જાય તેવી નથી તેમ વાર પણ કરે એવી નથી ! !

(એવે કનકમાલિકા તથા હીમતી પ્રવેશ કરે છે).

કનકમાલિકા—દેવિ ! ગોપળધુને અહીં રહેવા દેવો એ દૂધ પાઇને સાપ ઉછેરવા જેવુંજ છે. બાઇ તમે ભાખું એવું મન વર્ત્યું. (હીમતી ન સાંભળે તેમ) આને પૂજનાં કંઈ શીદામે ખટપટ કરી હોય એવું જણાય છે. પણ કંઇ સાર સમજાતો નથી. જ્યારે મને માથાકૂટ કરતાં નજ સમ• જાયું ત્યારે હું તમારી કને એને તેડી લાવી.

રૂક્મિણી—હલા હીમને ! આવ્ય અહીં બેશ.

હીમતી—હમ તુ હુ તો અગ૧૮, મને બોનય નથ જણપુઇ બા સુનય તુ વગ્જ પહાવ) ગોપ ાથ ાથ ડદ) (ણ)

રૂકિમણી—હા , તન નજગા મોમીશ તુ અહીં રોજ આવજે હો હમણા ગો (ઘેર છે કે ?

કન્માવિન્ર—અ ! હીમતી ! ગોપ તને લઇ કર્ને ગયો તો ? સાથે કોન વા ગો તો આન ૧૭ સાજે ઇ જવાનો છે તે બધુ જેમ મને ન્હુ હતુ તેમ જે બાન ન્હે તો તન બા વ્રજગા મોમીદે લ થોડા દહાડા રહી તુ વહેની આવજે હો

રૂક્મિણી—હા જેતુ મો મ્નાવિના મ્હે છે એટનુ મ્હે તો હુ તને વ્રજમા શ્રીદાગાને કહી મોકનાવુ

હીમતી—ઉહ, કા ગલઇકપ કેદરાઈ હ્ય ઇમહ તહ હું ? મુનઇ ઈદથી નિહ આ ાઇ તિહ થને ઇન ગો (લઇ જવ) ગઇ પાછ ગઇ સથ્થને પણ હથઇ ઉનઇ અવઇ તિહ ગો (વાતનડને ક ઇ હસઇ આન) સુ વણસજર્ડ જવઇ (તિ)

રૂક્મિણી—(સો) ાા) તે ઘડીએ કોઇ ગોર્ શુ માણુસ હતુ ?

હીમતી—ાથ નગ (ચિ)

રૂક્મિણી—તુ જેની આથે આવી તેનુ નાગ જાણે છે ?

હીમતી—નથ નથ (દિ)

રૂકિમણી—વાર ફરીથા કહે જોએ તે અને ગોપ કયા મળ વાાા છે ?

હીમતી—ઉહ, સુ વણસજ) ગઇ ગુણઇ (ધિ)

રૂક્મિણી—કન માનિમ ! હવે આથી મ્ઇ વધાર સાર નીકળે એવો નથી

(ણિ) હમ તુ ઇ૦—સમજ્યુ છુ તો સત્વે હુ બોવી નથી ને ની બા મને તુ વ્રજમા મોકલીશ ? ગોપ ના ના ન્હરી (કે ન્હેછે)

(તિ) ઊર ઇ૦—ઉહ કનકમલિકા ક્વી છે ! એમા તે શુ ! મને અહીં તી તહીં અને તહીંથી અહીં ગોર લેઇ ગયો મારી પછે (સાઞ) મારી સાથે રોજી બોની આવી તેને ગોર વાત કરી હશા અને સુના મરજિના ગયો (ધિ) ના ના

(દિ) ના ના (વિ) ઊહ સુવ મરોજિકા મ સાભતુ

કનકમાલિકા—હીમતી ! તને હે હીમતે કહીને હું તો બોલાવીશ; (નિ)

હીમતી—ઉહ્ ઉંહ્, ઇમ કહઇ તિંહિ મઇ ઇહઇ નવિ રહઇ. (પિ)

કનકમાલિકા—હીમતે ! હીમતે ! (એમ બે વાર કહેછે).

હીમતી—જાહ જાદકી છોરી જાહ, મિ ઘંરઇ જવ્વઇ. (એમ કહી ચાલી જાય છે). (ફિ)

રૂકિમણી—' સુવ્વણુસજ્જઇ જવઇ. ' એવું જે હીમતીએ કહ્યું તે પરથી એમ લાગે છે કે સુવર્ણસરોજિકામાં જવાનો બેત હોય. ' ઉલઇ અવઇ,' એટલે ઓલી આવી. એ સર્વનો વિચાર કરતાં તત્વાર્થ એ સમજાયછે કે સુવર્ણસરોજિકામાં ગમે તેનો પણ મેળાપ થવાનો છે. વાહ વાહ તેં પણ વાત ઠીક કઢાવી દેખું. હવે તો તું સુવર્ણસરોજિકામાં જા અને જો જાણવા જેવી વાત હોય તો કોઈ પણ ન જાણે તેમ જણાવ્ય એટલે પછે આગળ શું કરવું તે કરીએ. તું જા ત્યાં અને હું દેવને મળી એમના મનનો જો કંઇ પાર પમાય તો પામી લઉં. (એવી ગોઠવણ કરી બંને જાય જાય છે).

પ્રથમાંક સમાપ્ત. (વિ)

(નિ) હીમતીને કાઢી મૂકવાનો કનકમાલિકા ઉપાય કરેછે. હીમતી ઇ૦

(પિ) ઊંહ્ ઊંહ્, એમ કહીશ તો હું અહીં નહિ રહું.

(ફિ) જા જા કે છોડી જા, હું ઘેર જાઉંછું. (વિ) અંક વિષે પાછળ કહેવામાં આવ્યું છે. વિશેષમાં—

" अतनिष्क्रांतनिखिलपात्रोंक इति कीर्तितः "

" છેવટે બધાં પાત્ર રંગભૂમિ ઉપરથી નીકળી જવાં જોઇએ," તે પ્રમાણે અહીં રૂકિમણી અને કનકમાલિકા જાયછે. આવતા અંક સંબંધી અહીં કંઈ સૂચન નથી માટે અંકાસ્ય કે અંકમુખ વિષે કંઈ કહેવામાં આવ્યું નથી. આ અંકમાં એક દિવસમાં બનેલા વૃત્તાંતનો દેખાવ છે. નાટયશાસ્ત્રમાં તે વિષે કહેછે કે—

" एकाहाचरितैकार्थमित्यमासन्ननायकम्।
पात्रैस्त्रिचतुरैरंकं तेषामंतेस्य निर्गमः " (દશ ૩૦)

" એક દિવસનું વૃત્તાંત, એકજ અર્થવાળું, નાયક પાસે હોય તેવું, અને ત્રણ કે ચાર પાત્રના પ્રવેશવાળું, તથા છેવટે તેમના નિર્ગમવાળું ઇતિવૃત્ત તે અંક કહેવાય. " આ અંકમાં પણ બધું તેજ પ્રમાણે છે. કોઇ પ્રવેશ ત્રણ પાત્ર કરતાં વધારે પાત્રોવાળો નથી. આ અંકમાં બધાં મળીને સાત પાત્ર યોજવામાં આવ્યાંછે, એ વાંચનારના લક્ષમાં આવ્યુંજ હશે.

અંક ૨ જો.

(હરતે વીણાસહ બ્રહ્મકુમાર પ્રવેશ કરે) (અ)

નારદ—(વિચાર કરતે વેશે) ઓહો ! ક્યાં કારાગૃહમાં જન્મ, ક્યાં ગોકુલવ્રજાદિ ગ્રામમાં વૃદ્ધિ ગત થવું, ક્યાં મધુપુરનો ત્યાગ, અને ક્યાં વિશ્વકર્માનિર્મિત કાચનપુરીમાં નિવાસ ! અવિનાશી !! ગતિ અગાધ છે ! અરે હું તે બ્રહ્મસદનમાં, પુરંદરાલયે વા વૈકુંઠધામમાં છું ! આહા ! (આમ તેમ નિહાળી) શી આ શોભા ! જે એક ચિંતામણિ અથવા સ્પર્શમણિ જગતીના જનને પ્રાપ્ત થવો કઠિન, તે !! પંક્તિએ પંક્તિએ મારી પ્રતિમાને ગ્રહણ કરી રહેલી જણાય છે ! અરે (આશ્ચર્ય પામ્યા જેવે વેશે) ભૂલ્યો ! કૃષ્ણઅંતપુરે જવાનો આ પથ નોય ! (એમ કહી બીજે માર્ગે જાય છે) ના, ના, આ પણ નથી (વિચારવાળે વેશે) શું હું નારદ કે જેને ત્રિલોકીનું અટન તે તૃણ માત્ર તેને દ્વારકામાં અને તેમાં પણ અવિનાશીના અંતપુર માર્ગે આમ વિભ્રમ થવો આ ઉચિત નથી ત્યારે કેમ કરવું ? હા ઠીક, લાવ્ય ધરી જોઉં ધ્યાન (ધ્યાનીને વશે) ચાર્વરિત આજ પથે પ્રયાણ ઉચિત છે (આગેથી જોઇને) અરે ! આ ઇંદ્રઅંતપુરપાલક અહીં ક્યાંથી ? !! ના નોય, આ તો જયવિજય છે ! અરે એ પણ નોય ! ત્યારે આ કોણ ? (એવે અંતપુરપાલક પાસે આવી વદન કરે છે) (આ)

(અ) બ્રહ્મકુમાર—નારદ નાયકના ધર્મસહાયમાનું આ પાત્ર છે તે વિષે દશરૂપમાં કહેછે કે—

" ऋत्विक्पुरोहितौ धर्मे तपस्वि ब्रह्मवादिन "

અર્થ— નાયકના ધર્મસહાયકમાં ઋત્વિક્ પુરોહિત અને બ્રહ્મવાદી એવા પાત્ર આવુંવા નાર બ્રહ્મવાદી છે તથા નાયકને સત્યભામા પરણાવી આપવામાં સહાય કરશે માટે સાહાય્ય છે

(આ) કારાગૃહમાં—કેદખાનામાં (મથુરા નગરીમાં) વૃદ્ધિગત થવું—મોટા થવું મધુપુરનો—મથુરાનો વિશ્વકર્મા નિર્મિત-વિશ્વકર્માએ બનાવેલી કાચનપુરી દ્વારકા. બ્રહ્મસદનમાં—સત્ય લોકમાં પુરંદરાલયે—ઇંદ્રના રથ નગર જગતીના—પૃથ્વીના. મારી પ્રતિમાને ઇ—(અર્થાત્ તેમાં મારા પ્રતિબિંબ પડે છે) કૃષ્ણઅંતપુ—કૃષ્ણના અંતપુરમાં પથ—માર્ગ અટન—ભ્રમણ. વિભ્રમ—ભ્રાંતિ—ગભરાટ ચાર્વરિત (ચારુ

અંતઃપુરપાલક—(સવિનય) ત્રિજા દેવથી આગમ વિદિત કરૂં ? અથવા બ્રહ્મર્ષિને કંઈ પણ અટકાવ હોયજ નહિ (ઇ)

નારદ—(સઆશ્ચર્ય) સાધુ સાધુ ! અહો વત્સ ! શું તું વૈકુંઠમાંજ આવેલો છુંને ! તારૂં નામાભિધાન જય કે વિજય વા કોઈ અન્ય ? (ઈ)

અંતઃપુરપાલક—(સવિનય) બ્રહ્મર્ષિ ! આ વૈકુંઠ જેવા દ્વારિકાપુરમાં આપનું આગમન થયું છે, ત્યાં જય વા વિજય અંતઃપુરપાલક નહોય ! અથવા કે તો તે અભિગ્રહસાર રહેવું ઉચિત ધારે છે (ઉ)

નારદ—(સાનંદપણે) ધન્ય ! કૃષ્ણ અંતઃપુરપાલક ધન્ય ! જા મારૂં આગમન દેવને વિદિત કર

અંતઃપુરપાલક—(બે હસ્ત જોડી નમન કરી) જેવી બ્રહ્મર્ષિની આજ્ઞા (એમ કહી જાય છે)

(નારદ જાય ને કૃષ્ણ તથા શીદામો પ્રવેશ કરેછે)

અગ્નિ)—ઠીક છે પ્રમાણ— મિત ઇ અંતઃપુરપાલક—ઇ અંતઃપુરના રખવાળ (કંચુકી) જયવિજય—વૈકુંઠના જય અને વિજય નામના બે દ્વારપાળ અહીં નારદે કૃષ્ણના અંતઃપુરપાલકને ભ્રાંતિથી જયવિજય ધાર્યા છે માટે **ભ્રાંતિઅલંકાર** તે ભ્રાંતિનો નિરાસ કરેછે માટે **અપન્હુતિ અલંકાર** નારદ એ દિવ્યપાત્ર છે માટે તેની સંસ્કૃતમય બાષાને **ભારતીવૃત્તિ** વર્ણીછે ભારતીવૃત્તિ માટે કહેવામાં આવ્યું છે કે " भारतीसंस्कृतप्रायोवाग्व्यापारोनराश्रय '—' પુરુષપાત્રને મોઢે બોલાવેલી સંસ્કૃતમય વાણી તે ભારતીવૃત્તિ કહેવાય છે ' " શું તું નારદ કે જેને ત્રિલોકીનું ચરનને તૂ માત્ર ઇત્યાદિ વચનોવડે ગર્વ નામે નાટ્યાલંકાર પણ વર્ણ્યો છે " गर्वोभिमानचागर्व " એવું તેનું લક્ષણ છે

કૃષ્ણદેવ—નવસ્ય ! કેમ તારે ધારને સમય સર્વ તૈયારી થઇકની ? (ऊ)

શ્રીદામો—દેવ ! વિઘ્ન ન આવે તો

(એવે અંત પુરપાળક પ્રવેશ કરેછે)

અંતઃપુરપાલક—(નમન કરી) જય જય દેવશ્રીનો જય જયકાર હો. (હાથ જોડી) મહાનાજ પ્રદ્યુમ્નકુમાર દ્વાર ઉભા છે દેવની શી આજ્ઞા

કૃષ્ણદેવ—અંત પુરપાળક ! એમને અંતગય ના ? જાનિજય શી કથા તો જાણીતી છે ને ! (ऋ)

અંતઃપુરપાલક—(નમન કરી) દેવશ્રી ! પ્રદ્યુમ્નકુમારની ઇચ્છાનુ અનુવર્તન કર્યું છે, (ऋ)

કૃષ્ણદેવ—વારુ ત્યારે અંદર પધારો

શ્રીદામો—(સખે) કાકો નહેતા નીકળી જાય તેમ કરજો (ऌ)

કૃષ્ણદેવ—અરે અંતર્ગત જાણનાર બ્રહ્મર્ષિ માટે કંઇ અનુ મો લીશ મા (ऌ)

(એવે એક દસ્તે વીણા વગાડતા તથા બીજે હસ્ત કુતને ફેરવતા નારદ પ્રવેશ કરેછે) (ए)

(ऊ) તૈયારી—(સુવર્ણસરોજિકા નામે વાગમા જવાની) (ऋ) જય વિજયની કથા —" વૈકુંઠમા એક વાર સનકાદિક મુનિઓ આ યા હતા તેમને જય અને વિજય દ્વારપાળે ખાળ્યા હતા તે ઉપરથી મુનિઓએ કુપિત થઇને તેમને શાપ આપ્યો હતો કે તમે અસુર થઇને અવતરશો " એ વાતનુ દ્વા રપાળને સૂચન કર છે પૂર્વવૃત્તાતનુ કથન સૂચવ્યુ છે માટે **આખ્યાન** નામે નાટ્યાલંકાર (દ૦ રૂ૦)

(ऋ) પ્રદ્યુમ્નકુમારની ઇચ્છા પ્રમાણે હુ વર્ત્યા છુ—તેમણે કહ્યુ જે માર આ ભિન વિતિ કરો ત્યાર મે તેમ કર્યુ છે એટલે એમને ખોટુ લાગવાનુ કારણ નથી (ऌ) સખે—(જતા વચમા અંતરાય આવે તેથી)

(ऌ) અંતર્ગત જાણનાર—મનમાની વાતને પોતાની શક્તિથી જાણી લેનાર. અર્થાત્ તુ એવુ ધારીશ તો તે પનુ મુનિ જાણી જશે માટે કાઇ એવુ ધારીશ નહિ ' અંતર્ગત જાણનાર ' એ વિશેષણ શ્રીદામાને સાવધ રહેવાના અભિપ્રાયથી મૂક્યુ છે માટે **પરિકરાલંકાર**

(ए) કુતને—નારદની ઉપર

કૃષ્ણદેવ—(નિરખી પ્રણામપૂર્વક) મહર્ષિ ! આજ મને પાવન કર્યો ! આપ જેવાના આશ્રયવડે હુ આ સર્વ સુખ ભોગવુછું (ઇત્યાદિ મધુર વચન વદ્યા પૂઠે અર્ધપાદ્ય ફૂલ ફલાદિક અર્પી મુનિસન્મુખ હસ્ત જોડી ઊભા રહેછે). બ્રહ્મનંદન ! શી આજ્ઞા છે ? (ઐ)

નારદ—હે અવિગત ! હે અજર ! હે અમર ! હે અવિનાશી ! આપને શું અવગત નથી ? તથાપિ હુ જે કાર્યવશાત્ આવ્યોછું તેવડે દેવને વિદિત કરવા ઉચિત છે. સાભળો: (વીણા વગાડી શ્લોક બોલછે) (ઓ)

શ્લોક.

યાતુધાને અતિશે ગરક સુર કર્યા, કષ્ટમાહી મુરારિ,
જાતુષે વહ્નિ જેવા નરકઅસુર છે, સષ્ટકષ્ટે વિહારી;
કાતું કે એ કટારી ફરક નવ જરી, નષ્ટ પુણ્યે વિચારી,—
ધા તું જા તું હવે તો ધરક હૃદય છે, દષ્ટ કષ્ટે સુરારિ. ૧

(ઐ) બ્રહ્મનંદન !—બ્રહ્માના પુત્ર—નારદ.

(ઓ) અવિગત—સર્વમા અન્વય રૂપે વ્યાપી રહેલા ! અજર—જીર્ણ ન થાઓ એવા. અવગત—જાણેલુ—ખબર. કાર્યવશાત્— કોઇક કાર્યને લીધે. તેવડે—તે કાર્યવડે. વિદિત—જાણીતા.

૧ શ્લોક—સગ્ધરા યાતુધાને ઇ૦—હે મુરારિ ! (મુર નામે દૈત્યને મારનારા !) (યાતુધાને (રાક્ષસોએ) સુરને કષ્ટમા અતિશય ગરક કર્યા છે, તથા જેમ જાતુષે (લાખના બનાવેલા ઘરમા) વહ્નિ (અગ્નિ) હોય તેવો સૃષ્ટકષ્ટે (સૃષ્ટિને કષ્ટ આપવામાં) વિહારી (ફરનારો) નરક નામે અસુર (નરકાસુર) છે એ અસુર કાતું (છરી) કે કટારી (રૂપ) છે એમાં જરી ફરક નથી, હવે એ નષ્ટ પુણ્ય (જેનુ પુણ્ય નાશ પામ્યુ છે એવો) થયોછે એમ વિચારીને તુ ધા (દેવતાઓની વાહારે દોડ) અને તું જા (નરકાસુરનો ક્ષય કરવાને) કેમકે દષ્ટ કષ્ટે (આસુરિથી થતુ કષ્ટ જોયુ જાયુછે એવી સ્થિતિમા) સુરારિ (ઇદ્ર) નુ હૃદય ધરક છે—ધડકેછે—ફફડેછે ! આ શ્લોકમા દેવના શોકનો પ્રલાપ છે માટે **આક્રંદ**, દેવના કાર્ય માટે કૃષ્ણનો આશ્રય માગ્યોછે માટે **આશ્રય**, 'જાતુષે વહ્નિ' ઇ૦ **ઉપમાથી** તથા 'કાતુ - એ કટારી' ઇ૦ **રૂપકથી** અસુરો નાશ કરવાને પાત્ર છે એમ હેતુનો ઉપન્યાસ કર્યો છે, માટે **ઉપપત્તિ**, અને 'ધા તુ જા તુ' વગેરે ઉત્સાહભંગી ભાષાથી કૃષ્ણની દેવકાર્ય કરવામા યોજના કરીછે માટે **પ્રોત્સાહન** નામે નાટ્યાલકાર વાપર્યાછે (લક્ષણો માટે દર્પણ કે સા. દ. જોવું) આ છંદના પ્રત્યેક ચરણમા ચાર જગ્યાએ પ્રાસ છે માટે **પદાંતાનુપ્રાસ** ચિત્રકાવ્યાલંકાર

કૃષ્ણદેવ—પદ્મયોનિજ! પ્રારબ્ધ અન્યથા કેમ થાય કે સુખદુઃખાદિનો નિર્મિત કાળ શી રીતે મિથ્યા કરાય? (ઔ)

શ્લોક.

જે જે પ્રારબ્ધે લખી આણિયાં છે,
તે તે મિથ્યા ના બને જાણિયાં છે;
કાળે તો આ વિશ્વ સર્વે રમાડયું,
વાળે ટાળે કોણ? એવું ભમાડયું. ૧

નારદ—(સખેદ) શિવ શિવ! માયાનિર્લેપ પણ માયામાં લેપાયા! સોળસહસ્ર રાજકન્યા એ કષ્ટજન્યાજ રહેવાની! તેમ તેની ઘટિકા ધન્યા, એ પણ કયાં! કૃષ્ણદેવ! એમાંનું અમારે કંઈ પણ લેવા દેવા નથી. સહસ્રાક્ષીએ મોકલેલો સંદેશો, અને તેનું સુંદરશ્યામનિકટ નિવેદન, એટલુંજ કાર્ય કરવાનું છે! (क)

કૃષ્ણદેવ—બ્રહ્મર્ષે! શક્રસૂચના મારે શિરસામાન્ય છે. મારા પ્રણામપૂર્વક તેમને કહેજો કે હું એજ ઉદ્યોગમાં છું. (ख)

(ઔ) કૃષ્ણનું ચિત્ત સુવર્ણસરોજિકામાં ભરાયું છે તેમાં આ વિઘ્ન આવ્યું છે તેને ટાળવાને તે ઉડાવનારો ઉત્તર આપે છેઃ પદ્મયોનિજ ઈ૦. પદ્મયોનિજ—બ્રહ્મદેવના પુત્ર! અન્યથા—બીજે પ્રકારે. અર્થાત્ દેવના પ્રારબ્ધમાં અસુરનું કષ્ટ સહન કરવાનું હશે તેમાં હું શું કરું?

૨ શ્લોક—શાલિની છંદ. વાળે ઇ૦—કાળે આ વિશ્વને એવું ભમાડયું છે કે તેમાંથી તેને પાછું કોણ વાળે અને એ ભ્રમણને કોણ ટાળે (અટકાવે) એમ છે?

(क) માયાનિર્લેપ—માયાથી નહિ લેપાયલા (કૃષ્ણ). સોળસહસ્ર રાજકન્યા—(નરકાસુરે યજ્ઞ કરવાને એકઠી કરી કેદમાં પૂરી હતી તે). કષ્ટજન્યા—કષ્ટ ભોગવવાને માટે ઉત્પન્ન થયેલી. તેમ ઈ૦—તેમ તેમની ઘડી ધન્ય (તેમને સુખ પ્રાપ્ત થવાથી) થાય એવું પણ કયાંથી? એમાંનુ ઇ૦—(રખેને તમે એમ ધારતા કે એમાંની એક બે કન્યા અમારે જોઇતી હશે માટે આટલો પ્રયાસ કરિયે છિયે!) સહસ્રાક્ષી—હજાર નેત્રવાળો—ઈંદ્ર. સુંદરશ્યામ—કૃષ્ણ. નિકટ—પાસે. નિવેદન—જણાવવું.

(ख) શક્રસૂચના—ઇંદ્રની સૂચના. શિરસામાન્ય—માથાસાટે કબૂલ કરવા જેવી. એજ ઉદ્યોગમાં છું—તમે જેવી સોળહજાર સ્ત્રીઓ નરકાસુરને ત્યાંથી છોડાવી

નારદ—(ઊભા થઈ) કૃષ્ણદેવ ! સુખી રહો, હુ હવે ગમન કરૂછુ

શ્રીદામો—મહારાજ ! એક મારૂ કામ કરશો ?

નારદ—(સ્મિતપૂર્વક) ગોવાળ ધુ ! તારૂ કાય જો હુ ન કરૂ તો રૂકિમણી જેવી મારી દશા ન થાય ! બોલ બોલ શુ કાર્ય કરાવે છે ?

શ્રીદામો—(સવિસ્મય) મહારાજ ! એ શુ હુ કઇ સમજ્યો નહિ મહારાજ આપણે ના ભોળેભાવે ગણાયા ! તમે અને તમારા મર્મ. પણ કહો મહારાજ મને મુ માગ્યુ આપશો ? (ग)

નારદ—(શ્રીદામાનો હાથ ઝાલી) હા, તુ જે યાચીશ તે હુ આપીશ.

શ્રીદામો—મહારાજ તમે માધવનુ મન મનાવો છો એ ખરી વાત ?

નારદ—હા, તેમા તારે શુ ?

શ્રીદામો—મારે શુ તે એજ કે જો તમે માધવનુ મન રોજ મનાવો છો તો એક દિવસ મારૂ મન મનાવો કે મારૂ મન બનો, એટલુજ મારે માગવુ છે !

અને વગાડવા ઇચ્છોછો તેવાજ પ્રકારના એકને એક સ્ત્રીને પ્રાપ્ત કરવાના ઉદ્યોગમા હુ છુ અથવા સત્યભામા પરિણય થયા પછી તેને માટે પારિજાત લેવા આવવાના પ્રસગમા એ સર્વ બને એવુ હોવાથી હુ તે ઉદ્યોગમા છુ અહી કવિએ ઘણા અર્થનો ટુકામા સમાવેશ કર્યોછે માટે **ઓજ** નામે ગુણ વર્ણવ્યો છે ઓજનુ લક્ષણ ચન્દ્રાલોકમા લખે છે કે—

" ओज स्यात्प्रौढिरर्थस्य सक्षेपो याति भूयस "

" અતિ મોટા અર્થનો ટુકામા સમાવેશ કરવા રૂપ જે પ્રૌઢી તેને ઓજ ગુણ કહેછે " વળી થોડા અક્ષરોમા વર્ણન કર્યુછે માટ **અક્ષરમહતિ** નામે નાટ્ય લક્ષણનો પણ ઉપક્ષેપ કર્યોછે "

(ग) મહારાજ ! ઇ૦—" રુક્મિણી જેવી દશા તે શુ ? એ હુ કાઇ સમજ્યો નહિ " આ ગોપની શકાદ્વારા નારદનુ ત્રિકાળદર્શિત્વ બતાવીને કવિએ નારદની દિવ્ય પાત્રતા સિદ્ધ કરી છે જો નારદને દિવ્ય પાત્ર ન ગણે તો સત્યભામાના પરિણય વખતે તેમનુ સ્મરણમાત્રમા આવવુ સભવે નહિ. હવે જે ગોપ નારદ પાસે વરદાન માગી લેશે તે પણ ઓજ અર્થનુ બીજ સમજવુ તમે ઇ૦—તમે જાણો અને તમારા મર્મ જાણે **સમાસોક્તિ** અને **લોકોક્તિ** અલકાર.

કૃષ્ણદેવ—અરવા ! એમા તે શું માગ્યુ ? ન માગી વ્રજની લીના કે ન માગી તારી પ્રથમ હતી તેવી મતિ ! વારૂ ઠીકજ છે તુ જાણે અને તારા નારદમુનિ જાણે !

નારદ—શ્રીદામા, માયાના આવરણમા આવવુ અને અવનિને કષ્ટ દેવુ, એ જો અવિનાશીને રૂચે છે તો તારે પણ તે કહે તેવુજ માગવુ જોઇએ !

શ્રીદામો—નારદ મહારાજ ! તમારે જો આપવુ હોય તો આપો, નીકર " તારૂ ગયુ તેલ ને મારો ગયો ખેલ !

નારદ—જા આપ્યુ ! સર્વે સુખી રહો (એટલુ બોની વીણા વગાડતા સ્વર્ગ પ્રતિ ગમન કરે છે)

શ્રીદામો—કહાનજી ! હવે આંનો આપડે જવાની વેળા થઇ છે હો

કૃષ્ણદેવ—ચાલ્ય સખા મ રી સાથે હુ પણ રાજ્યચિન્હવર્જિત થઇ આવુ (એમ કહી બન્ને જણ જાય છે)

(વિચાર કરતે વેશે રૂકિમણી પ્રવેશ કરે છે)

રૂકિમણી—કનકમાલિકાને સુવર્ણસરોજિનીમા શોધ કરવા મોકલી તે ત્યાની ત્યાજ રહી ગોપવધુએ એને પણ ગોથુ ખવડાવ્યુ કે શુ ? જો એમ ન હોય તો આટલી બધી વાર કેમ લાગે ! અરે પણ મારે એવો વિચાર શા કાજે કરવો ? કનકમાલિકા કોઇ પણ વિષમ માર્ગ કામા આગસ કરે તેવી નથી કે કોઇ વિલાસની લોભાય તેવી નથી જો એ ન હોત તો ગોપબધુની કઇ પણ વાત મારા જાણવામા આવત નહિ (એવા એના અનેક તર્કવિતર્ક અધર પર અગુંલિ મૂકી કર્યા કરે છે એવામા દોડતી કનકમાલિકા આવે છે) (ઘ)

કનકમાલિકા—દેવિ ! હીગતીની વાત સર્વે સાચી હોય એમ લાગે છે સુવર્ણસરોજિકામા સત્રાજિતસુતાને લઇ નારદિકા જે તરી

(ઘ) અધર—નીચલો ઓઠ અગુંલિ—આંગળી ઓઠ ઉપર આંગળી મૂકીને એ અનુભવદ્વારા વિતર્ક નામે ભાવ વર્ણવ્યો છે અહીં કૃષ્ણનુ સત્યભામા ઉપરનુ અનુરાગબીજ કાઇક અપ્રકાશ વર્ણવ્યુ છે અને હવે કનકમાલિકાના પ્રવેશમા તે કાઇ પ્રકાશ વર્ણવશે માટે એ પ્રતિમુખ સધિ સમજવો

મહાધૂર્ત મણી કે તે આવી છે. દેવની તમને કહેવા આવી એટલામા જો દેવ અને ગોપ રાણા જઇ પહોચ્યા હોય તો તો કઈ ઇલાજ નથી પણ જો ન ગયા હોય તો તેમને અટકાવવા જોઇએ

રૂકિમણી—સખિ ! એ બે આવિયા તેપરથી દેવ તથા ગોપ ત્યા જશે એ તે કેમ જાણ્યુ ?

કનકમાલિકા—નૂતન અને મન્મત્ત માતગીને તડાગ વિષે જોયા પછી માતગ તેની વાટ જોયા કરે ? (ङ)

રૂકિમણી—પણ કલાપીજ માતગ તે માતગીને પૂઠે આવે છે કે આવશે એમ કેમ કહેવાય ?

કનકમાલિકા—ગોપચદ્ર જેવો માહાવત મળ્યો હોય તો તે માતગ કેમ ન આવે ?

રૂકિમણી—સખિ ! તારી વાત મને મારી કરતા વધારે સારી લાગે છે, તેમ વાદવિવાદ કે હાસ્ય કરવાનો પ્રસગ પણ નથી માટે કહે કે હવે મારે શુ કરવુ ?

કનકમાલિકા—દેવિ ! તમે જઇ દેવને મળો જો તે કઇ બહાર જતા હોય તો તેમને અટકાવો અને હુ સુવર્ણસરોજિકામા જઇ ત્યા શુ થાય છે તે સર્વ જોયા કરૂ છુ જો મહારાજ કાઇ જવા તૈયાર થયા હોય તો તો મારૂ કહેવુ તમારે ખરૂ માનવુ, અને દેવને રોકવા, બાકી કઇ ગરજ નથી હુ ત્યાના તમને તરતજ સમાચાર લાવી આપીશ (च)

રૂકિમણી—મારૂ મન ! તારૂ કહેવુ ખરૂ છે અને હુ દેવને જઇ જોઉ, પરન્તુ મને આશા મોટી છે (એમ કહી બન્ને જણ છૂટા પડે છે)

(નાગચન્દ્ર કિન્તુ શ્રુતેન તથા શીદમો પ્રાસાદદ્વારથી નીકળતા પ્રવેશ કરે છે) (छ)

શ્રીદામો—મહારાજ ! હવે જટની વાત કરશો તો ની સાગર વાની વેળા થઈ જશે

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! હવે વાર શી છે ? મે ઉતાવળે જવા સારૂ અને મને કોઈ ઓળખે ન આગળે એટલા માટે સર્વ રાજ્યચિન્હ ત્યાગ કર્યા છે ચાલ્ય હવે ઉતાવળો (ज)

(એટલામા દોડતે પેરે રૂક્મિણી પ્રવેશ કરીને)

રૂક્મિણી—(સત્વર) પ્રિય ! આવે વખત અને ઉતાવળે કયા જવા વિચાર્યુ છે ? (ગામા) કા માર્ગમાનુ કષ્ટપણુ દેખાય છે ! (झ)

કૃષ્ણદેવ—(જરા હાસ્ય) પ્રિયા ! તમારેજ ત્યા આવતો હતો

રૂક્મિણી—ત્યારે તમારા મનનો ભાવ જાણી ગઈ એમ માનિ છુ (એમ કહી તાળી આપે છે) હવે ત્યારે ચાલો આપણે સાથે જઈએ

કૃષ્ણદેવ—હા ચાલો, શ્રીદામા તુ પણ આવ

શ્રીદામો—મહારાજ ! મોટામા મોટા શ્રમ પણ નથી આવતુ, તો હુ વગર પર્વ રાહુ જેવો થાઉ તેથી શુ આ આવતુ તે શુ ? (ञ)

રૂક્મિણી—ગોપાધ્યક્ષ ! જરા ગાયોની ચોટલી ના ખેંચતા જાવ, તમે અમારી શી બાબી મૂકી છે ? આવવુ હોય તો થાવ આગળ

શ્રીદામો—ત્યાર બાઈજી આપના જાવ તમે અને તમારા સ્વામી ! કદી કચનપુરીમાથી હાથીયે પણ કાઈ મળ કોળીથી વેચાણ લેનાર તેવુ છે ?

રૂક્મિણી—શ્રીદામા ! ચપળ, ની કરો જો પતો હાથ પાક આવે છે તેની કને ધક્કા મરાવી તને ત્યા લઈ જઈશ

શ્રીદામો—(આમ તેમ જોઈ ગાભરાઈને વેગે) મારે તો આવવુ નથી તમારે જે કરવુ હોય તે કરો (એમ કહી નાસી જાય છે)

(ज) આ પણ યુક્તિ નામે નાટ્યાલકાર છે રાજ્યચિન્હ ત્યાગ કરીને આ પાત્રને સુવર્ણસેહિકામા મોકલવાનો હેતુ આગળ કવિ સ્પષ્ટ કરશે (झ) કૃષ્ણના ઇચ્છેલા હિતમા આ ચાલુ આવી માટે **નિરોધ** નામે પ્રતિમુખ સધિનુ અગ વર્ણવ્યુ છે " નિરોધાહિત રોધન—હિતનો અટકાવ તે નિરોધ —(દશરૂપ)

(ञ) વગર પર્વણીનો રાહુ—અમો રાહુ તો પૂર્ણિમા કે અમાવાસ્યારૂપ પર્વકાળે ચદ્ર સૂર્યનો ગ્રાસ કરવા આવે છે પણ હુ તો તેવો નથી આ રાહુ મહેવારૂ હુ માટે હુ પોતાને રોજનો રાહુ માની લેઉ છુ (રૂક્મિણી પ્રતિ મર્મવાક્ય)

કૃષ્ણદેવ—(સરોષ) દેવ ! શાસ્ત્ર સમ્મતિ તો એવી છે કે સ્ત્રીના મહિયરના સબંધીને પણ પતિ જો શત્રુ ગણે તો તેને પત્નીએ તેવો ગણવો (૮)

શ્લોક.

પત્નીકેરો ધરો હાયે, વા'લો પીઅરનો સગો,
પતિ શત્રુ ગણે તેને, માનવો તેહમાં દગો ૩

રૂક્મિણી—મહારાજ ! હુ એજ માર્ગે જનારી છુ, રૂક્મિની કથા લક્ષમા લેશો એટલે ખરૂ ખોટુ જણાશે જો તમે કહેતા હો તો હુ ગોપવધુને પગે લાગી તેડી લાવુ ! હુ જાણુ છુ કે એના વિના દેવને ચેન પડશે નહિ ! (એમ કહી જવા માંડે છે) (૯)

કૃષ્ણદેવ—દેવિ ! એ એની મેળેજ આવશે; એ ગોવાળિયાને તમે દેવા તેડવા જાવ તે ઘટે ? (એમ કહી હસ્ત ઝાલી મંદિરમા પ્રવેશ કરેછે)

રૂક્મિણી—(સિંહાસન પર દેવને બેસારી) મહારાજ ! બીજી વાતો જવા દેઇ હુ પૂછુ તેનો ઉત્તર આપવા કૃપા કરશો

કૃષ્ણદેવ—દેવિ ! તમારાથી ગુપ્ત રાખવા જેવુ કંઇજ નથી !

રૂક્મિણી—મહારાજ ! એટલુ બધુ ન્હેશો મા પણ પૂછુ તેનોજ પાધરો ઉત્તર આપશો એને તમે કહોછો તેના કરતા પણ હુ સર્વ વાત અધિક ગાતી લખીશ કહો જોઇએ, આજ રાજ્યચિન્હ તજી કા વિધાનનો વિચાર હતો ? કિરીટ તજી ફેટા બાંધ્યા છે શાર્ઙ્ગાદિ આયુધ અને કૌસ્તુભાદિ મણિ કે જેના વિના મે દેવને ક્દી પણ દીઠા નથી તો આજ એ સર્વ તજવા જેવુ શુ કાર્ય ધાર્યું છે ? (૧૦)

---

(૮) સરોષ—(પોતાના કાર્યસાધકને કાઢી મૂક્યા તેથી) સ્ત્રીના ઇ૦—અર્થાત્ જો સાસરાના સબંધીને સ્વામી પ્રિય ગણે તો તેને પ્રિય ગણવો—પછી તે કદી પોતાનો શત્રુ હોય તોપણ **અર્થાપત્તિ** નામે નાટ્યલક્ષણ

૩ શ્લોક—અનુષ્ટુપ રુક્મિણીને ઉપદેશ કર્યો છે, માટે **ઉપદેશન્** નામે અંગ

(૯) એજ માર્ગે જનારી—એ શાસ્ત્રવચનને અનુસરનારી રૂક્મિની કથા—રુક્મિ મારો ભાઇ હતો તથાપિ મે તેને તમારે અર્થે તજી દીધો હતો.

(૧૦) અહીં રૂક્મિણીએ પ્રાર્થનાયુક્ત વચનાથી પોતાની ઇષ્ટવસ્તુનો શોધ

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા! તારી પાસે આવવુ એમા એ સર્વની આવશ્યકતા હોય ?

રૂક્મિણી—પણ આવે વેશે મને કોઇ વાર મળ્યા હો એવુ કેમ સાભરતુ નથી ?

કૃષ્ણદેવ—(આગળીના વેઢા ગણી) જો કલાણી કનાણી વાર હુ આમજ આવ્યો'તો

(એવ કચુકી તથા પદ્મપ્રભા મોટેથી બોલતા સાભળી બ ને જણ કાન દે છે)

કચુકી—પદ્મપ્રભે ! મને ઉગ્રસેન મહારાજે આજ્ઞા કરી છે કે કૃષ્ણદેવ જયા હોય ત્યાથી તેમને સત્વર બોલાવી લાવ્ય તુ મને મહારાજનો મેળાપ કરાવતી નથી એ ઠીક નહિ (ઢ)

પદ્મપ્રભા—પણ મહારાજ અહીં છેજ કયા ? એ તો શ્રીરામા સાથે સુવર્ણસરોજિનામા ગયા છે (ણ)

કચુકી—મ ! દ્વારપાળકે અહીં આવ્યાના સમાચાર કહ્યા છે અને તુ જૂઠુ કેમ બોલે છે ? જો દેવ ન હોય તો દેવીને પણ મારી વાત જઈ વિદિત કર્ય

પદ્મપ્રભા—એમ કદી બનાતુ નથી

કચુકી—(મોટેથી) ત્યારે હુ પાછો જઇ સર્વ બિનાથી ઉગ્રસેન મહારાજને જાણીતા કરૂછુ (એમ કહી જવા માડે છે એટલે ત્યા કૃષ્ણદેવ તથા રૂક્મણી દેવી ઉતાવળે તો દેખા દેઇ પાછા બોલાવે છે)

કૃષ્ણદેવ—કચુકી ! ઉગ્રસેન મહારાજ મને કેમ બોલાવે છે ?

આ જે બો છે માટે પ્રૃચ્છા નામે નાટયાનકાર વર્ણવ્યો છે ફિરી —સુકર શાર્ઙ્ગિ—શાર્ઙ્ગ ધનુષ્ય વ રે

(ઢ) રૂક્મિણી પાસેથી નાશી ગએલા શ્રી રામાએ કૃષ્ણને પ્રપચથી બોલાવી લેવા માટે કચુકીને એમ સમજાવ્યુ હતુ કે ઉગ્રસેન મહારાજ શ્રીકૃષ્ણને તત્કાળ બોલાવે છે અને તે રૂક્મિણીના પ્રાસાદમા છે માટે જા તેમને તેડી લાવ આ ઉપરથી કચુકી તથા પદ્મપ્રભાની વાતચિત ચાલે છે

(ણ) પદ્મપ્રભાના કહેવાથી કૃષ્ણ સુવર્ણસરોજિનીમા જવાના હતા એ વાત રૂક્મિણી જાણી જાય છે માટે બીજાનુ કાઇક ઉદ્ઘાટન થવાથી આતસુખસધિ વર્ણાય છે એમ સૂચવ્યુ છે

કંચુકી—(પ્રવેશ કરી) દેવશ્રીનો જય જયકાર હો. મહારાજ! ભૌમાસુર દાનવે માગ સહસ્ર સ્ત્રીઓનો પણ કનાં સમન્વ ગોં કે ત ગણતુ સુહૂર્ત અતિ કને આવી પહોંચવાથી ત્યાં દેવી તથા નીનાબ તે મોકલના કે કેમ તે વિરે વિચાર કરતા આપ જેવે વેશે બેઠા હો તવેજ વેશે સર્વ માર્ગ ત્યજી ઉભય બંધુને બોલાવ્યા છે. મહારાજ આપ ત્યાં પધારતા હું મહારાજ ભવનમાં ગોનાની ઉતાવ આવુંછું (એમ કહી જાય) (ત)

કૃષ્ણદેવ—નિશ્ચે હું ત્યાં જઈ જો યુદ્ધમાં જવાનું હશે તે તમને મળવા પાછો આવુંછું

રૂક્મણી—(સાશ્રુ) મહારાજ! તમે મને મળવા પાછા આવશો કે બારોબાર જશો? નરકાસુરના પરાક્રમ માટે તો મેં ઘણું ઘણું સાંભળ્યું છે પણ દેવે ત્યાં જઈ અમનાજાનું કષ્ટ હરવુંજ જોઈએ, પણ મને જતા પહેલા એક વાર દર્શન દેતા જાઓ (થ)

કૃષ્ણદેવ—(આલિંગન કરી) નિશ્ચે મારાં આયુધ અહીં છે તે લેવા હું આવીશ, અને તે સમયે તને અવસર મળી જશે. (આમ કહી ઉતાવળે જાય છે)

દ્વારપાલ—મહારાજ! આગીપા આગીપા (દ)

કૃષ્ણદેવ—(વાંકા વળી આવી) મહારાજ ક્યાં? કરી અહીં આવ્યા પણ કંઈ ઉભરા! મહારાજ દેખાતા નથી એનું શું કારણ હશે મને આવતા વાર લાગી તેથી એ સ્વયં તો યદુપ્રધાન સાથે યુદ્ધ કરવા નહિ ગયા હોય? જા તું મહારાજ વિષે તપાસ કાઢી લાવ (ધ)

દ્વારપાલ—જેવી મહારાજની આજ્ઞા (એમ કહી આમ તેમ શોધ કરતે વેગે ચાલ્યો જાય છે)

શ્રીદામા—(કૃષ્ણદેવને જોઈને) મહારાજ તમે અહીં ક્યાંથી? ચાલો ધેનુ ચારવાના આવે છે કે?

(ત) ભખ—પણ નીલાબ્જને—બળદેવને (થ) કવિએ અહીં રૂક્મિણીના, ક્ષત્રિય સ્ત્રીને યોગ્ય એવો સ્વામી ઉપરનો સ્નેહ અને કેદ પડેલી સ્ત્રીઓની દયા, એવા બે ઉત્તમ ગુણો વર્ણિત કર્યા છે
(દ) આગીપા—આ તરફ
(ધ) સ્વયં—પોતે યદુપ્રધાન—દૈત્ય (નરકાસુર)

કૃષ્ણદેવ—શ્રીદામા મને ઉગ્રસેન મહારાજે કયા કાર્ય માટે બોલાવ્યો છે માટે જા અને જો જોઇએ તો હાલ ક્યાં વિરાજે છે ?

શ્રીદામો—મહારાજ શું આપશે ?

કૃષ્ણદેવ—જા જા, હમણાં જઇને જોઇ આવ.

શ્રીદામો—મહારાજ ! મારૂં એ કામ કરો તો હમણાં ઉગ્રસેન મહારાજની ભાળ કાઢી લાવું.

કૃષ્ણદેવ—જા કરીશ, વહેલો જઇ ખબર લઇ આવ.

શ્રીદામો—મહારાજ ! મને ક્ષમા કરો ત્યારેજ હું તો જવાનો. નહિ તો નહિ (ન)

કૃષ્ણદેવ—જા ક્ષમા કરી, હવે પછી કંઇ છે ?

શ્રીદામો—(કાનમાં કહે છે) સાંભળ્યું ઓ મગજ્યા ! (પ)

કૃષ્ણદેવ—(સક્રોધ) રે રે ! આ તેં શું કર્યું ! કેવી કહે છે તેમ જ ગોવાળિયો તે ગોવાળિયોજ રહ્યો ! એમાં તે શું ! આજ નહિ ને માને સમજત !

શ્રીદામો—અમો દેવની મરજીઅનુસાર વર્તનારને કેટલો પરિશ્રમ પડ્યો છે તે જો જાણવામાં આવે તો કદાપિ આવું બોલો નહિ.

કૃષ્ણદેવ—અરે જા જા, પણ મને દેવા પામેલી આવી જૂઠી વાત કહી કેમ બોના તો ? કંચુકી અને દ્વારપાળકની મારે વેતરણ કરવી જોઇએ.

શ્રીદામો—મહારાજ ક્ષમા આકૃતિયે માગી લીધી ત્યારે એ બોલો જો કોઇ દાડો પણ કંઇ થાય તો મારે અહીં રહેવામાં શું ફિકર છે ? એ મહારાજને બોલાવ્યા અને તે જો ઠીક લાગતું હોય તો મહારાજે ક્યારે એની પાસે પધારવું (એમ કહી ચાલતા થાય છે) (ફ)

કૃષ્ણદેવ—વાહ ! એમ ટીખ મહારે છે શું ? પણ આમ કરવું એ મારૂં કદાપિ યોગ્ય હતું તે આજે મેં પ્રાયશ્ચિત કરવાનો ભાગ લીધો ત્યારે આપણે તું કહે ત્યાં જઇએ પણ હવે પછી આવું કદાપિ કરતો ના

(ન) શ્રી દામાની યુક્તિ ઉઘાડી કરે છે મહારાજ ઇ૦

(પ) કાનમાં કહે છે—અર્થાત્ મેં જ આ તેને તેડવા માટે આ પ્રપંચ રચ્યો હતો

(ફ) આકૃતિયે—અમથી—એમને એમ.

શ્રીદામો—મહારાજે મને આ કાર્ય માટે કેટલો બધો આગ્રહ કર્યો હતો તે જો સાભન્તુ• હોય તો તો તમે કદી મને આમ દોષિત ગણો નહિ પણ મહારાજ હમણાં માના અદજ વાકા છે તેમાં તમે શુ કરો ?

કૃષ્ણદેવ—સારૂ હવે ચાહય ગે પણ એક અર્થ થાય તો એ કાઇ ના સિદ્ધી વાત નથી (એમ વાતો કરતા કરતા બને જણ સુવર્ણસરોજિકા નિકટ જઇ પહોચે છે)

શ્રીદામો—મહારાજ જુઓ પેનુ ટોળું તમને જોઇ બોલતુ બંધ પડીગયુ (વ)

કૃષ્ણદેવ—એવુ જોઇ કે સાભળી મારૂ મન પ્રસન્ન થાય નહિ

શ્રીદામો—મહારાજ ! સુવર્ણસરોજિકાની રચના અને તેના કુસુમ એ દૈવી છે

કૃષ્ણદેવ—હા એમજ છે

શ્રીદામો—વયસ્ય ! આ સહકારને વલ્લી કેવી વીંટી વળી છે (મ)

કૃષ્ણદેવ—સખા ! એવીજ વીંટાયની વલ્લિકાનો તેં વિયોગ કરાવ્યો ! (મ)

શ્રીદામો—(આગળીવડે બતાવી) મહારાજ ! આ અશોકને જોઈ શોક થાય ખરો ? (અશોકથી અનગી બાજુ બતાવી) હવે આમ આપણે થોડુંક જઇશુ એટલે કાનાકાન સાભળવામા આવશે (ય)

કૃષ્ણદેવ—(અશોક ભણી જોતા ચકિત થઇ) સખા ! આ અશોક શું જો અને પેલા અશોક હુ જોઉ ! (ર)

(વ) સુવર્ણસરોજિકામા નાગરિકા નામે સત્યભામાની સખી સાથે સકેત કરી મૂકયા પ્રમાણે તે બન્ને જણીઓ આવી છે તેને અકસ્માત્ કૃષ્ણને દેખાડ અનુરાગ બીજ ઉત્પન્ન કરવુ છે, એ આશાથી શ્રીદામો કૃષ્ણને આમ તેમ ફેરવે છે

(મ) સહકાર—આંબો વલ્લી—વેલ. (મ) વલ્લિકા—વેલી (રૂક્મિણીરૂપી)

(ય) અશોકને—આસોપાલવના વૃક્ષને.

(ર) આ અશોક—અશોકવૃક્ષ પેલા અશોક—(તે તરફ ઊભી સત્યભામા તથા નાગરિકારૂપી) અહીં સત્યભામાને જોવાથી કૃષ્ણની રતિ સબધી ચેષ્ટા વર્ણવી છે માટે પ્રતિમુખસધિનુ વિલાસ નામે અગ વર્ણવ્યુ છે.

શ્રીદામો—૨ ! હવે તમને થોડુ થોડુ સભળાતુ હશે અને દેખાતુ હશે કે મણિચોર કહેનાર કેના કેના માણસો છે ? (લ)

કૃષ્ણદેવ—સખા ! એ વાત પડી મૂકય અને કહે કે પેલા બે કોણ હશે ?

શ્રીદામો—દેવ ! સાભળો એક તો કૃતવર્મા અને બીજા અક્રૂર કે જે તમારા, તેજ તમને મણિચોર કહે છે.

કૃષ્ણદેવ—શ્રીદામા ! એક મુગ્ધા અને બીજી પ્રૌઢા હોય એમ દેખાય છે તુ એમને ઓળખે છે ?

શ્રીદામો—વયસ્ય સાભળો, આ કૃતવર્માનો શબ્દ

કૃષ્ણદેવ—તુ જ સાભળ્ય, અમે તો અશોકને જોઇ સશોક થવા નથી ઇચ્છતા !

શ્રીદામો—(કૃષ્ણને ઝાલી રાખી) હા હા મહારાજ ! એને મરાય નહિ, ઠીક થયુ કે તમે શસ્ત્રાસ્ત્ર મૂકી આવ્યા ! હોય, જગત્ તો ગમે તેમ બોલે ! (વ)

કૃષ્ણદેવ—(સરોષ) અરે શ્રીદામા ! આ શુ ? કોણ કોને મારે છે અને તુ કે તે બોલાછો તે સાભળેછે પણ કોણ ? આવી બાળચેષ્ટા જવાદે

શ્રીદામો—(કાન દઇ) વયસ્ય ! સાભળો સાભળો !

કૃષ્ણદેવ—(ગોપનો હસ્ત ઝાલી) શ્રીદામા ! તુ મને જે કાર્યં માટે અહીં લાવ્યો છે તે મારૂ સર્વ કાર્યં થયુ ! મે સાભળ્યુ કે મને માગ સમાજ મણિચોર કહેછે, હુ તેમને માટે ઉચિત કરીશ, પણ વયસ્ય ! અધુના તો અવલોકના યોગ્ય વસ્તુને અવલોકવા દે (શ)

શ્રીદામો—(સઆશ્ચર્ય)મહારાજ એવુ અહીં જોવાજેવુ શુ છે

(લ) શ્રીદામો જાણે સ ધળામા પોર તરફ લક્ષ ન આપતો હોય અને મણિચોર કહેનાર કોણ, તે કૃષ્ણને સભળાવવાનુજ તેનુ મુખ્ય કામ હોય તેવી ચેષ્ટા ઘણી વાર સુધી કરેછે

(વ) જાણે ત્યા કૃતવર્મા હોય તે કૃષ્ણને મણિચોર કહેતો હોય તે સાભળીને કૃષ્ણ તેને મારવા જતા હોય, અને બધુ ખરેખર બનેજ છે એમ શ્રીદામો માનતો હોય તેવો ઢોગ શ્રીદામો કરી બતાવે છે

(શ) અધુના—હમણા અવલોકના યોગ્ય—જેવા લાયક

કૃષ્ણદેવ—સખા પશ્ય પશ્ય (ઘ).

શ્લોક.

રાધા બાધાહારક, યુવતી યૌવનવતી શચી જેવી,
કમળ અલૌકિક આ તો, કાન્તિ શાન્તિદ વયસ્ય ! કહુ કેવી ! ૪

શ્રીદામો—(નજર કરી) કહાનજી, રૂક્મિણી જેવુ તો ક્યાંથી લાવે ? એવા તો ચોરાશીલાખ ચૌગયા જોતા જોતા આવ્યા

કૃષ્ણદેવ—સખા ! રૂક્મણી તે તો રૂક્મિણીજ છે, પરંતુ ચોરાશી લાખ તો શુ, પણ ચારે ખુંટ પૃથ્વીમા આના જેવી અન્ય જોની તેના તો છેડાજ જો, જો ! (ચ)

શ્લોક.

અમલ કમલ જેવી, જુવતી તો જણાયે,
નવલ અમલ જામ્યો, એવી આખ્યો ગણાયે;
અ..લ ચાકલ થાયે, શી મન્દિરાક્ષિ આગે,
તરલ સરલ દૃષ્ટિ, કામીને અંગ લાગે ! ! ૫

(ઘ) પશ્ય પશ્ય—જો જો

૪ શ્લોક—ગીતિ રાધા ઇ૦—યૌવનવતી (જુવાનીવાળી) યુવતી (સ્ત્રી) રાધા બાધાહારક (કામ પીડાને ટાળનારી) અને શચી (ઇંદ્રાણી) જેવી ખરી પણ હે વયસ્ય ! આ તો અલૌકિક કમળ (રંગ વાસ, કોમળતા, સૌંદર્ય વગેરેમા કમળ સરખી) રૂપ છે એની કાન્તિ શાન્તિદ (શાંતિ આપનારી) છે એને હુ કેવી કહુ ?—કોની સાથે સરખાવુ ? રાધા કરતા આમા અલૌકિકપણુ વિશેષ વર્ણ્યુ છે માટે **વ્યતિરેકાલંકાર** કમળ સાથે તાદ્રૂપ્યતા વર્ણી છે માટે **રૂપક** ' પ્રતિ કેવી કહુ ? ' એમ કહીને ઉપમાનનો અભાવ બતાવ્યો છે માટે **અનન્વય** કવિતામાથી અર્થ એની મેળે ભાસે છે માટે **પ્રસાદ** નામે ગુણ છે ' રાધા—બાધા ' યુવતી-યૌવનવતી, કાંતિ-શાંતિ વગેરે સમાન અક્ષરોની ગોઠવણ કરેલી છે માટે **સમતા** નામે ગુણ છે (અલંકાર અને ગુણના લક્ષણો ચંદ્રાલોક વગેરેમા જોવા) એવી રીતે અલંકાર તથા ગુણ એકત્ર વર્ણ્યા છે માટે **ભૂષણ** નામે નાટ્યલક્ષણ વાપર્યું છે (લક્ષણ દશરૂપમા જોવુ)

(ચ) ' રુક્મિણી તે તો રુક્મિણીજ છે ' એવા કૃષ્ણના વચનથી તે દક્ષિણનાયક હતો એમ ધ્વનિત કર્યું છે અનેક સ્ત્રીઓ છતા પ્રત્યેક ઉપર સમાન પ્રીતિ ધરાવનારને દક્ષિણ નાયક કહેછે —દશરૂપ

૫ શ્લોક—માલિની વૃત્ત અમલ—નિર્મળ નવલ—નવીન—નવી કેફ લાવી

શ્રીદામો—મહારાજ એવી જવાન છોડીઓ તો ઘણીએ આપણે ત્યા કામકાજ કરે છે.

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! યુવા એ તો યુવતી માત્રને આવે છે કિન્તુ, પચશરના પચ લક્ષણુસહ યુવા એ તો યુવાજ છે (૬)

શ્લોક.

આ જે નૂતન તુ યુવા યુવતીની, કેવી જણાયે કહુ,
આહા ! શો અતનુ વિકાર ઉપજ્યો, સઘુરી જોઇ રહુ,
એ તો વામ હશે અપાર રતિમા, માને મૃદુતા બહુ,
જો જે લક્ષણ નાજનુ પ્રિય સખા, પચે હુ પૂરા લહુ ૬

શ્રીદામો—વયસ્ય ! ધૂમાડીના બાચકા ભરવા અને પરનારીશુ પ્રીતિ કરવી એ બન્ને કેમ ગણના હશે ?

હોય એવી એની આખ્યો રમ્ય છે અકલ ઇ૦—આ મદિરાક્ષી (મદિરા સમાન સ્વચ્છ રાતી આખોવાળી સ્ત્રી)ના આગળ અકલ (બુદ્ધિ) પણ શી (કેવી) અકલ (કળી ન શકે એવી—ગૂમ) થાય છે ! તરલ ઇ૦—એની દૃષ્ટિ તરલ (ચચળ) અને સરળ (સીધી વિકાર વિનાની) છતા કામીના અગમા બાણની પેઠે લાગે છે ! કવિતાના પેહેલા ચરણમા ઉપમેય જુવતી અને ઉપમાન કમળનો સાધારણ ધર્મ જે સુન્દરતા તે કહ્યો નથી માટે **ધર્મલુપ્તોપમાલકાર** બીજા ચરણમા પણ એજ અલકાર છે ચોથા ચરણમા ' બાણ ' એ ઉપમાન તથા ' પેઠે ' એ વાચક, એ કહ્યા નથી માટે **વાચકોપમાનલુપ્તાલકાર** અમલ કમલ નવલ અમલ, વગેરે, કોમળ શબ્દોની રચના કરી છે માટે **પદોચ્ચય** નામે નાટ્યલક્ષણ

(૬) પચશર—પાચ બાણવાળો—કામદેવ । પચ લક્ષણ—કામના પાચ લક્ષણો નીચેના શ્લોકમા કહેવાશે તે

૬ શ્લોક—શાર્દૂલવિક્રીડિત નૂતન—નવી અતનુવિકાર—કામવિકાર. વામ—વાકી. માને ઇ૦—માનમા ઘણી કોમળ હશે અર્થાત્ એ રીસાઇ છતા સેહલા ઉપાયથી મનાય એવી હશે નવી જુવાની, કામવિકારની પ્રકટતા રતિમા વાકાપણુ, માનમા કોમળતા, અને લજ્જા એ પાચ લક્ષણ કામના છે તે એનામા હુ પૂરેપૂરા લહુ (જોઉ છુ) આ સઘળા લક્ષણ મુગ્ધાના છે (જુઓ દશરૂપ) " मुग्धा नववय कामा रतौ वामा मृदु क्रुधि " " एवमन्यपि लज्जामनृत नुरागानिबधना मुग्धाव्यवहारा निबधनीया " ' નવુ વય, કામ, રતિમા વામતા ક્રોધમા કોમળતા, એ મુગ્ધાના લક્ષણ છે એજ પ્રમાણે તેની પ્રીતિ લાજથી ઢકાએલી હોય, એ વગેરે મુગ્ધાના વ્યવહાર જાણવા.

કૃષ્ણદેવ—(સસ્મિત) ગોવાળીયા તે ગોવાળિયાજ ! પણ વિચાર તો કરય કે એવીને પરકીયા રાખે કોણ ? સ્વકીયા કરતા શી વાર થાય તેમ છે ! આહા ! સખા ! જો, એ કેવી મારા સામુ જુએ છે ?

શ્લોક.

નેત્રે અમી વરસતી મુજને નિહાળે,
નીચુ જુએ કમલિની સમ કઠ વાળે,
હુ જોઉ સામુ તવ એ અતિ લાજ પામે,
રી જોતી એ હૃદયુએ પ્રિય ! ના વિરામે ૭

શ્રીદામો—મહારાજ પરણેલી હશે તો પાપમા પડશો ! જાતિ તો નીચડી કરતા ઠી જ હશે એટલે તેનુ તો સમાધાન થયુ 'ઠીક ત્યારે કામી કહાનજી ! તમે એમો હુ તો મારે ઘેર જઇશ

કૃષ્ણદેવ—(ગોપનો હાથ ઝાલી) સખા ! એમ તે થાય ? વયસ્ય ! તાર મન અમે તો કશુ નહિજ જોનાર કે ? પણ જો પરણેની હોય તો પતિ વિના એકલી કેમ હોય ? જાતિ તો હવે જાદવની જોઇ માતાએ પરણવા કહ્યુ છે અને મારી પણ ઇચ્છા તેવીજ છે વાચ્છેની વાત આપણને અનકૂળ થાય છે તે તો તારા જાણવામા છેજ પછે કહે કંઇ વાધો છે ? અરે ! જો જો મારા સામો હસ કરી અગુલિવડે મને દેખાડે છે ! (का)

શ્લોક.

વર કર વનિતા જો, આ કરે મુજ સામો,
નિરખ નિરખ નીચુ, લાજ જાણે નકામો !

૭ શ્લોક-વસતતિલકા કમલિની-કમળનો છોડ આ કવિતાથી સત્યભામાની કૃષ્ણ ઉપરની રતિ તથા લજ્જા નામનો ભાવ વર્ણવી નાયિકાનુ મુગ્ધાપણુ ધ્વનિત કર્યુ છે

(का) જાતિ ઇ૦–" કૃષ્ણ ધણી કન્યાઓ પરણ્યા પણ અન્યકુળની કન્યા પર ચ્યા નહિ,' એમ દેવકીએ કહ્યુ હતુ તે માટે જાદવની જાતિ જોઇને કન્યા પરણવા માતાએ કહ્યુ છે અર્થાત્ આ જાદવકુળની કન્યા છે એને મારે આજ છે વાચ્છેની ઇ૦–હે શ્રીદામા ! હુ જેની વાચ્છા કરુ છુ એવી તે કન્યા મારા ઉપર પ્રીતિ બતાવીને મને અનુકૂળ થાયછે તે તુ જોજ છે

પરખ પગખ પૂરી, પ્રેમની દૃષ્ટિ એ છે,
હરખ હરખ હૈડા ! આશપાશે ગ્રહ છે ૮

શ્રીદામો—નયન્ય ! વાધો તો હવે તમારે મતે થોડોકજ રહ્યો છે અને જો માનીએ તો મોટામા મોટો પણ મનાય.

કૃષ્ણદેવ—સખા ! તે કયો ? કહી દે પણ જો જો એના અંગ કેવા ઉત્તમ છે !

શ્લોક.

અંગો અંગે અતિશે લલિત મુખના લોચનોની દૃષ્ટિ ગાજે !
આંગુની જો અડકી અધર ઉપર હા, લજ્જાથી કેવી લાજે,
સ્કંધો ઉંચા કરી જે હૃદય કુચ નિરખે નેણુના બાણ સાજે,
પાદાંગુષ્ટે ખણેછે અવનિ અવિગતા નાયિકા લાજ કાજે ૯

શ્રીદામો—દેવ ! રૂક્મિણીદેવી રીસાશે તો કેમ કરશો ?

કૃષ્ણદેવ—એ તો કદી રીસાય તવી છેજ નહિ તારે અને એને અવળુ પડ્યુ છે માટેજ તુ એવુ બોલે છે પણ જો જો એ પંચમુખી નાગની મણી જેવા કે મણી વગરના કરવડે કોને બોલાવે છે જને બોનાનતી દશા તેનુ તો ભાગ્ય ચારૂતર ભૂમિના જન્મ જેવુજ માનવુ જોઇએ (ક્ષ)

શ્લોક

આવી મુગ્ધા અગુલિ હલની હલની કરા મુને તેડે ?
ચન્દ્રો ચન્દ્ર નિહાળે લાગે સવિતા વદા પડે કેડે ૧૦

---

૮ શ્લોક-માનિની વૃત્ત વર ઇ૦ જો વનિતા પોતાનો વર (ઉત્તમ) કર મારા સામો કરછે તે તુ જો. તુ હવે નીચુ જો જો કેમકે રખેને તુ એના સામુ જોઇશ તો એ શરમાઇને જતી રહશે તો અને જોવાનો લાભ નકામો જતો રહશે

૮ શ્લોક-સ્રગ્ધરા લલિત-સુંદર સુનયના-સુંદર સ્ત્રી લોલ-ચંચળ અંગની ઇ૦ **વિતર્ક** નામે ભાવનો અનુભાવ લાજના અનુભાવ કહેછે સ્કંધા ઇ૦ સ્કંધ-ખભા પાદાગ્રે પગના અંગુઠાવડે અવિગતા એક જગો અગ્રી ઉભી રહેલી લાજ યુક્ત અનુરાગ પ્રકટ કર્યા છે માટે નાયિકાનુ મુગ્ધાપણુ ધ્વનિત કર્યુ છે

(ક્ષ) ચારૂતર—ચરોતર. જેમ ચરોતરની ભૂમિનો જન્મ સફળ છે તેમ તેનુ ભાગ્ય પણ સફળ માનવુ

૧૦ શ્લોક—ગીતિ આવી ઇ૦—આ મુગ્ધા આવી રીતે આંગળી હલાવી હવા

શ્રીદામો—સખા ! શોક્યા સાલ તે સારા લાગતા હશે કે ? પણ મહારાજ હવે તો આ માથાકુટ જવા દઇ ચાલો ઘેર જઇએ

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! ઘેર જવાની વાત વીસરી જા, હવે તો આજ ઘર અને આજ બારે જો જો, આજ્જય, એ એની સખીને શું કહેછે ?

શ્લોક.

કેવી નીચીં નમી છે, મદનસદનની કમાન શું ગાજે !
નહિ, નહિ મદન શિનીમુખ, વાંકુ સીધું સદાય જે ભ્રાજે.　　૧૧

શ્રીદામો—મહાનજી તમે પાછળ નાયિકા કહી અને વખાણી ત્યારે પેલી મથુરાવાળી નાયિકા આના જેવીજ હશે કે ? (ગા)

કૃષ્ણદેવ—(સરોષ) મૂઢ ! અરસિક ! અને આવડું એટલું બોલનાર ! મારો મિત્ર તું કેવી રીતે થયો ? (એમ કહી સત્યભામા સામું જુએછે) આહા ! શું એ તે વહિકા છે કે નામા છે !

વીને મને ક્યારે તેડશે ? અથવા આવી (મુગ્ધનુ વિશેષણ) ચદ્રી ઇ૦—એમ ચદ્રી (ચાદરણ) ચદ્રને નિહાળે છે, અને યદા (જ્યારે-જ્યારે) સવિતા (સૂર્ય) તેની ફેરે પડેછે તોપણ તે ચદ્રિકા સવિતાને તજે છે અર્થાત્ સવિતાને ન્હેતુ નથી કૃતવર્માદિક સત્યભામાની સાથે લગ્ન કરવા મથેછે તથાપિ તે તેમને ઈચ્છતી નથી પણ તે કૃષ્ણને ઇચ્છે છે એવો અ તર્ગત ધ્વનિ છે, તથાપિ કૃષ્ણ એ વાત જાણતા નથી માટે દિવ્યાદિવ્ય નાયક કૃષ્ણ જે ત્રિકાળદર્શી છે તેમનાથી આ ધ્વનિભૂત વાક્ય સેહેજ બોલાયુ એમ માનવુ

૧૧ શ્લોક—ગતિ મદનસદનની—કામદેવના ઘરની જાણે કામદેવના ઘરની અર્થાત્ કામદેવની માનકીની—કામદેવની કમાન (ધનુષ્ય) શોભતી હોય તેની (નીચી નમવાથી) એ કેવી શોભે છે ! બીજો તર્ક કરીને પહેલા તર્કનો નિષેધ કરેછે નહિ નહિ ઇ૦—એ કમાન નથી પણ એ તો મદનશિનિમુખ (કામદેવનુ બાણ) છે કે જે વાકુ અને સીધુ સદાય ભ્રાજે (પ્રકાશે—શોભે) છે નાયિકાને વિષે કામદેવના ધનુષ્યની સભાવના કરી છે માટે **ઉત્પ્રેક્ષા** અને તેનો નિષેધ કરી તેને કામના બાણનુ રૂપ આપ્યુ છે માટે **અપન્હુતિ** અલકાર અહીં નાયિકાને કામના આયુધ રૂપે વર્ણીછે માટે તેનામા કામ ખીલી નીકળ્યો છે એ **ધ્વનિ** છે કામ ખીલી નીકળ્યો વર્ણાયો છે માટે **કાંતિ** નામે નાયિકાલકાર વર્ણાયો છે

(ગા) નાયિકા કહી—શ્લોક ૯ મો જુઓ મથુરાવાળી નાયિકા—મથુરામાની બારાગના (કુબ્જા)

શ્લોક.

વેલી કે અલબેની, હેલી મેળી વને જુઓ વે'લા,
ઉજ્જ કુસુમ અંકુરિત, અબળા કે એ શકે કહી વેલા ! ૧૨

શ્રીદામો—વયસ્ય ! અમે તો મૂઢ, અરસિક, આનંદે એટનું બોલનાર પણ તમારી ચાગળી ન છટકી જાય તે દાયમાં નાખજો હો

કૃષ્ણદેવ—સખા ! એ ચિત્ર એવુંજ છે ચતુરા તો ઘણી જોઇ અને જાણી, પણ આ તો અલૌકિકજ દેખાય છે

શ્લોક.

નયન અયન કામધામકારી
અપઘન અંગતણા કહુ ન ધારી
કટિતટ લહી સિદ્ધજાતિ સારી
વનવટી લાજ અપાર એ વિચારી. ૧૩

શ્રીદામો—ત્યારે જુઓછો શું ? એ તો એજ, કરો હલ્લા ! એને અને ગોની સખીને કરો કે અમારી સુવર્ણસરોજિકામાં ચેડા માટે મૂકી દો દાણ ! જો ન આપે તો પછે સંભારો વ્રજની વાતો ! જો ભૂલી ગયા હો તો કરો મને ગુરૂ એટલે કંઇ રહેશે નહિ અધૂરૂં.

કૃષ્ણદેવ—(નિ:શ્વાસ નાખી) સખા એ વેળા તો વહી ગઇ ! મણિ જો કે નથી લીધો, નથી દીઠો, તોય પણ કેવળુ કહેવું પડેછે ? કહે વ્રજના

---

૧૨ શ્લોક—ગીતિ હેલીમેળી—સખી ભેગી ઉરજ ઇ૦—એ અંકુરિત (રૂવાટા રૂપી અંકુરવાળા) ઉરજ (સ્તન) છે કે કેસર રૂપી અંકુરવાળા ફૂલ છે ? વેલી અને સ્રીનો નિર્ણય થઇ શક્યો નથી માટે **સંદેહાલંકાર** હાવ અધિક પ્રગટ થઇ શૃંગાર ભાવ ઉઘાડો જણાઇ આવ્યો છે માટે **હેલા** નામે નાયિકાલંકાર વર્ણવ્યોછે અર્થ પ્રકટ હોવાથી **પ્રસાદ** નામે ગુણ વર્ણવ્યો છે અને એમ અલંકાર તથા ગુણનો પરસ્પર યોગ વર્ણવ્યો છે માટે **ભૂષણ** નામે નાટ્યલક્ષણ પણ વર્ણવ્યું છે

૧૩ શ્લોક—પુષ્પિતાગ્રાવૃત્ત નયન ઇ૦—એના નયન તે કામના ધામને ઉત્પન્ન કરનારા અયન (ઘર) જેવા છે, અને એના અપઘન (અવયવ) તે હું તને ધારી ધારીને કહી શકતો નથી—અવર્ણ્ય છે ! એની કટિનો તટ લહી (જોઈને) સારી (બધી) સિદ્ધજાતિ ! અપાર લાજ વિચારીને (પોતાના કરતાં એની કટિ વધારે સુંદર છે તેથી ક્ષોભ પામીને) વનવટી (વનમાં ચાલી ગઈ) કામ પ્રકટ થવાથી ઉપજેલી શોભા વર્ણી છે માટે **કાંતિ** નામે નાયિકાલંકાર

નાગરિકા—સખિ ! કોઈ દેવ હશે નીકર આવું રૂપ ક્યાંથી હોય ?

સત્યભામા—(નિશ્વાસ નાખી) હલા મારે કાજે મારા પિતા એવો સ્વામી કેમ નહિ જોતા હોય ? કૃતવર્મા, અક્રૂર અને પેલો શતધન્વા જે નીજો છે એમાંથી મને તો એકે ગમતો નથી દૈવ જાણે સખી મેં શાય પાપ કર્યાં હશે ! (छा)

નાગરિકા—એની આવો સ્વામી મળે તો કેવું સારૂં !

સત્યભામા—પણ સગે હાથે ગોર પૂછ્યું હોય ત્યારેકની ? ધાવતા બાળ વછોડાવ્યા હશે, વેતી નીકે પગ દીધા હશે, હજારના ઘર ભગાવ્યા હશે એવા એવા કર્મ કરનારને તે આવા સ્વામી ક્યાંથી મળે ! (जा)

નાગરિકા—નારે બા ! એમાનું તો તે કશુંએ નથી શું

સત્યભામા—આ ભવમાં નહિ તો પેલે ભવે ક્યાં હશે સખિ ! જો તો ખરી એ મારા સામું ઓકી ટસે કેવું જોઈ રહ્યા છે જે ભાગ્યવતીને એ ઘરે ભાણે ભોજન કરવાનું હશે તેની જો મને દૈવે દાસી કરી હોત તો હું તો મને ભાગ્યશાળી માનત ! આહા શું સ્વરૂપ છે ! વિશાળ હૃદય, પાતળી કટિ, સાહની ખાંધ જેવા ખભા, તીની ને તરેરી આંખો, પોપટના નાક જેવું નાક, હસમુખું મોઢું, હાથીની શુંડ જેવા હાથ, કેળ જેવા પગ, વાંકડી અણોડી અને મારા હૈડાને ચીરી નાખે એવા ઉડતા કાનછેરિયા ! સખી હું તો એ અનએનાનું સ્વરૂપ જોતી અહીંજ બેસી રહીશ, જા તારે ઘેર જવું હોય તો (झा)

નાગરિકા—સખી ! એમ તે થાય ? ગાય અને દીકરી એ તો જ્યાં દોરે ત્યાંજ જવું પડે !

સત્યભામા—(સરોષ) જા જા, ડાહી ડાહી વાતો કરી સમજાવેછે કોને ? જોને આપણા નગરના કૃષ્ણને રૂક્મિણી કેવી રીતે પરણી છે ? એના

(छा) કૃષ્ણની સુંદરતા જોઇને થએલી સત્યભામાની આકાંક્ષા વર્ણી છે માટે **સ્પૃહા** નામે નાટ્યાલંકાર

(जा) પોતાને વિષે ... આરોપણ કરીને નિંદા કરી છે માટે **પરીવાદ** નામે નાટ્યાલંકાર

(झा) કૃષ્ણના રૂપનું વર્ણન છે માં **ગુણકીર્તન** નામે નાટ્યલક્ષણ વર્ણવ્યું છે આકાંક્ષા બતાવી છે માટે **સ્પૃહા** નામે નાટ્યાલંકાર વ ... છે

શ્રીદામો—તમે એ જાણિો કોણ છો ? કૃષ્ણમહારાજની સુવર્ણ સરોજિકા કે જેમા દેવી રૂક્મિણી કે મહારાજ પોતે આવી શકે તેમા તમે કેમ પેઠિયો છો ?

નાગરિકા—(સસ્મિત) અલ્યા ! તું કોણ છે ? (ઠ)

શ્રીદામો—હુ અહીંનો રખવાળ છુ.

નાગરિકા—વહ રે રખવાળ તો સારો દેખુ ! (સત્યભામા ભણી હાથ કરી) જો આ ઝાડને પાણી પાવાની આશા દઇ એને આગ કેમ દીઆવે છે ? એ તે તારી વાટ કયા સુધી જોતુ ઉભુ રહેશે ? (ડ)

શ્રીદામો—પણ તેને પાણી મળ્યુ છેકની ! હવે એવી વાતો શાકાજે કરે છે ? હોય બીજા કામકાજની ગડગડમા હોઇએ ત્યારે વારે લાગે અમારે તે એક લફરૂ છે ! એટલુય એને પણી મળ્યુ તે મોટી વાત કહને ! નીકર એના સુધી તે આ પાણી કયાથી ?

સત્યભામા—(ગોપ ન સાભળે તેમ) બીજી માયાફૂટ જના દઇ પેના પરો ઉભા છે તે કોણ છે તે પૂછી લેને.

નાગરિકા—પેલો અમાગ સામુ ટગરટગર જોઇ રહ્યો છે તે કોણ છે ?

સત્યભામા—અનો નાગરિકા ! જેવા બોલિયે તેના દીશિયે (ઢ)

શ્રીદામો—એતો વનમાના છે અમારા બધાનો, ના ના અમારા બધાના ઉપરી એ તો. એમણેજ ના ના એણે મને પૂછવા મોકલ્યો છે કે એ બે કોણ ૫ ॥ વીછે ? 'મોનિયે એના નિશયે', 'માનિયે એના દિશયે' (એમ ગોખે છે). (ણ)

(ઠ) સસ્મિત—થોડુ હસીને (ડ) તુ'ય અર્થવાળુ દ્રષ્ટાંત છે માટે ઉદાહરણ નામે નાટ્યલક્ષણ આ વાક્યમા ઝાડને પાણી પાવા રૂપ એક પ્રસિદ્ધ અર્થ છતા સત્યભામાને કૃષ્ણ સાથે કયારે મેળવાશ એવો બીજો અર્થ તેમાથી સમજાય છે માટે **શોભા** નામે નાટ્યલક્ષણ

(ઢ) આ વાક્યથી સત્યભામાનો કૃષ્ણ ઉપર સ્નેહ અને માનગ્રંથિ છે એવો **ધ્વનિ** માલમ પડે છે

(ણ) શ્રીદામો અધમપાત્ર હોવાથી ભૂલથી ' બધાનો ' કહીને વળી ' બધાના ' કહેછે અને ભૂલ સુધારેછે, તથા ' એમણે ' કહીને ' એણે ' કહેછે અને ભૂલ કરેછે એમ કરીને કવિએ બતાવી આપ્યુ છે કે સત્યભામાના અંતરમા જે અનુરાગબીજ છે તે-

નાગરિકા—(સત્યભામા ન સાભળે તેમ) કેમ દૂધમાં સાકર ભેળવું !

શ્રીદામો—(સત્યભામા ન સાંભળે તેમ) ઉકળ્યા પછે જો સાકર ભેળવીએ તો ઉભરોય આવ્યે કમજ્જરે જવા પામે નહિ

નાગરિકા—(મોટેથી) જા તારા ગાળીને જઇને કહે કે તું અમને કોણ પૂછનાર ? અમે જે છિયે તે છિયે. અમને જે નુકસાન કૃષ્ણે કર્યું છે તેના બદલામાં અમને રોજ અહીં આવવા તેણે છૂટી આપી છે. અમે તારા કૃષ્ણને નીચું જોવડાવનારા છિયે, જા જઇને કહેવું હોય તે કહે.

શ્રીદામો—(ધાટા કાઢતો ને બરબડતો) હારૂ ઠીક સે ! ઓળખ્યો તમારી વેતરણ. (એમ કહી પાછો વળેછે).

સત્યભામા—સખિ ! તેં એની સાથે કાંઇક છાની વાત કરી તે શી ?

નાગરિકા—એ તો મેં એને કહ્યું કે આ તો કૃષ્ણે જેનો મણિ ચોરી લીધો હતો અને તે ના પચ્યો ત્યારે પાછો આપ્યો તે સત્રાજિત્સુતા છે માટે જો કંઇ અમને કહીશ તો કૃષ્ણ તનેજ કાઢી મૂકશે !

સત્યભામા—અરિ એ જઇને કૃષ્ણને કહેશે તો ?

નાગરિકા—આપણે ક્યાં અહીં બેસી રહેવું છે ? અને એને પિતા સત્રાજિત્‌ના જેવું અટપટું નામ પણ ક્યાં આવડવાનું છે ?

સત્યભામા—એવા બાનાં કંઇ હું માનનારી નોય ! ખબરદાર મારી સાથે આવી આવાં કંઇ વેર વસાવતી ના. (ता)

નાગરિકા—હલા ! જો જો પેલા તારા ભણી જેમ કંઇક કરેછે

સત્યભામા—(કંઇ શાંત થઇ જોઇ) હલા ! એના કટાક્ષ તો મારૂં કાળજું કોર્યાં નાખે છે! પણ શું સખી એ આ વનના માળી હશે ? (या)

તેના સમજવામાં આવ્યું છે, અને તેથી—બીજ નિશ્ચયપૂર્વક જણાવાથી **પરિન્યાસ** નામે અંગ વાપર્યું છે

(ता) સત્યભામા ચતુર હતી, એવો ધ્વનિ છે (या) જો માળી હોય તો મારો મનોરથ મનમાં રહી જાયછે ! પણ એના રૂપ લાવણ્ય ઉપરથી એ માળી લાગતો નથી, અને એ માળી ન હોતાં ક્ષત્રિય નીકળે તો ઘણું સારું, એવી સત્યભામાની વાચ્છના ધ્વનિત કરીછે.

નાગરિકા—ના ના એમ તે હોય ? એતો મુઓ ગાડિયા જેવો છે. એના બોલ્યા પર તે શો ભરૂસો રખાય ? ચાલ આપણે તહીં જઈ પૂછીશુ ?

સત્યભામા—વાહ રે અલી વાહ ! આપણાથી તહીં જવાય કે ? પરમેશ્વર કરે અને અહીં ત્હો ગ્હા એમનુ રૂપ જેવાશે તો ઘણુય છે. પણ મને એમના જેય કર્યાપરથી લાગે છે તો, કે એ થોડી વારમા અહીં આવશ ખરા એટલે તુ એમને બધી વાત પૂછી લેજે હુ ધીમે ધીમે આ ત્મા માડીશ પછે શુ કરવુ તે આપડે વિચાર કરીશુ વનમાની હોય કે ગમે તે હોય પણ એમને તો મે મારા હૈઆના હાર કર્યાજ ! આહા આનાો મૂળી બીજાને વરે એવી કોણ હોવ ? બેન ! પણ એમ હોય તો ખોટુ તો ખરૂસ્તો ! વારૂ જો પેલો ત્યા જઇ પહોચ્યો, હવે શુ થાય છે તે જાતા ઊભા રહિયે (દા)

કૃષ્ણદેવ—(નિરાશ થઇ) શ્રીદામા પાછોજ આવ્યો કે ?

શ્રીદામો—વયસ્ય ! નિરક્ષી વિદ્યા એટલી મુદતમા મોગ પડિત ન સભારે તો તે પણ ભૂલી જાય તો અમે તે શા લેખાગા ? (ધા)

કૃષ્ણદેવ—સાભળ જે આઠ આપડળા રૂપ વિદ્યાઓ છે તે આવડ્યા પછે ભૂલાતીજ નથી

શ્લોક.

રાગ પાઘ ને પારખુ, નાડી ને વર્ણો ન્યાય;
તરવુ ત તરવુ તરકરવુ, આઠે આપ કમાય ૧૪

શ્રીદામો—મહારાજ ! એ તો તમારા જેવા ચતુર નર માટે છે અમારા જેવાને એમાનુ શુ લાગુ પડે ?

કૃષ્ણદેવ—સખા ! હુ તારા દોષ કાઢતો નથી, એ તો એમજ હોય !

(દા) કાર્ય કરવાનો નિશ્ચય વર્ણવ્યો છે માટે **અધ્યવસાય** નામે નાટ્યાલકાર વર્ણવ્યો છે

(ધા) ત્રિપક્ષી વિદ્યા—ત્રણ પખવાડીઆ સુધી વગર સભાર્યે ભણેલી વિદ્યા ટકે, તે ઉપરાત ભૂલી જવાય અર્થાત્ મે ઘણા દિનસથી મજમાની દૂતવિદ્યા સભારી નથી માટે તે હુ ભૂલી ગયા અહીં અર્થાતરની ઉક્તિથી બીજો અર્થ સમજાય છે માટે **અર્થાપત્તિ** નામે નાટ્યાલકાર ૧૪ શ્લોક—દોહરો.

શ્લોક.

આપ વિના ગત નહિ રે, મેઘ વિના જળ નહીંજ શ્રીદામા !
દોષ નથી કઇ તારો, જો તેડુ હુ કને હવે શ્યામા. ૧૫

શ્રીદામો—મહારાજ ! ક્યાં પ્રધાન અને ક્યાં ઉદ્યોતવાળો પ્રભાકર ? તમે તે તમે અને અમે તે અમેજ ! (ના)

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! હવે અન્ય કથા જવા દઇ હું જેમ કરૂં તેમ તું યથાર્થપણે કરજે

શ્રીદામો—કહાનજી ! આપણો તેમ કરવામાં તો પાછા પડિયે તેવા નથી. (પછે કૃષ્ણ કેડ ઇત્યાદિ બાંધેછે તેવા સર્વ અભિનય શ્રીદામો પણ કરેછે) (ધા)

કૃષ્ણદેવ—(ઉતાવળે દોડી અને મોટેથી બૂમ પાડી) શ્રીદામા ! શ્રીદામા ! જો જો ! આશ્ચર્ય ! આશ્ચર્ય ! આહાહા ! શું બલિવર્દનું હરિણ રતનપાન કરી રહ્યુંછે ! (ધા)

શ્રીદામો—(કૃષ્ણ ॥ જેવા અભિનય કરી) અચ્ચરિય અન્ચરિય, અપુન્વ અપુવ્વ, કઅ કઅ (એમ બોલી અ.હ સ્ય કરે છે) (ચા)

સત્યભામા—(સઆશ્ચય) હલા નાગરિકા ! જો પછે બગદને હરણ ધાવેછે તે પેલા બે દોડતા જોવા ગયા માટે ચાલ્ય આપણે પણ જઇએ (એમ કહી બને દોડી જાય છે)

નાગરિકા—(મેટે શ્વ સ ા ગાનો હોય એવે વેશે) સખી, અહીં તો કઇ નથી (કૃષ્ણ સામુ જોઇ) અરે વનમાળી બગદને હરણ કહીં ધાવેછે તે અમને તો બતાવો !

કૃષ્ણદેવ—આ ધાવે ! અમે જોઇએ છિયે ને તમે કેમ નથી જોતા ? (શ્રીદામાને તાળી આપી) કેમ સખા ! તુ જુગે છેને ! !

શ્રીદામો—(અટ્ટહાસ્ય કરી) હા હા મારી હાહુનુ હુ ધાવી રહ્યુ છુ !

સત્યભામા—(મર્મ સમજ્યા જેવે વેશે) હલા નાગરિમ ! આ તો બનેય ઠગપાટણ ॥ ? હેતાસી દેખુ ! (સખેદ) અરેર ! વિધાતાય વાડયમા વ રા લાગેછે ! (મા)

કૃષ્ણદેવ—(સહર્ષ) અહો ત રગિ ! અમે શી ઠગાઇ કરી કે અમાગ પર આવડો મોટો આક્ષેપ કરોછો ? (મા)

સત્યભામા—(નીચુ જોઇ) આ તમારો સૌ ત્તી કહેછે કે એ તો વનમાળી છે જો એ કહેછે એમ હોય તો વનમાળી અમને શા માટે ઠગે ?

કૃષ્ણદેવ—મદિરાક્ષિ ! મારા અનેક નામમાનુ એ પણ એક નામ છે અ ! જો એ નામ મારા વયસ્યે કહ્યુ તો તા તેને છાજતુજ કાર્ય ર્યુ છે (યા)

(ચા) અચ્ચરિય—આશ્ચર્યમ્ (આશ્ચર્ય) અપુવ્વ—અપૂર્વમ્ (અપૂર્વ) કઅ—કથમ્ (કેવી રીતે) ?

(મા) અરેરે ઈ—(કૃષ્ણને મ ળી ધારીને સત્યભામાનુ આ વાક્ય છે) અ ર્થાત્ એવું અઘટિત જગોએ રૂપસૌંદર્ય વ ડે આપ્યુ છે એ ખેદકારક છે ! આવો રૂપા ળો કોઈ રાજકુમાર હોત તો કેવુ સારૂ થાત ! એ આશય છે (મા) તન્વગી—નાજુક સુન્દરી (સંબોધન) આક્ષેપ—દોષારોપ—નિંદા.

(યા) અને છ૦—જો એ નામ મારા વયસ્યે (મિત્રે) કહ્યુ છે તો તો તેને (એ નામને) છા જતુજ કાર્ય કર્યુ છે (વૃંદાવનમા) અર્થાત્ વૃંદાવનમા વનમાળી

સત્યભામા—(સસ્મિત) વારૂ એ તો ઠીક ગોઠવી કાઢ્યું, પણ બળદને દરભ ખાવે છે એવું કંઇ ગોઠવો એમ છે કે !

કૃષ્ણદેવ—અહો વચનને ! અમે ઠગપાટણના નથી એટલે અસત્ય બોલનારે નથી.

સત્યભામા—ત્યારે બળદને દરભ ખાવતું દેખાડો જોઇએ !

કૃષ્ણદેવ—(આકાશ ભણી આંગળી કરી) આહા ધનુભૂકુટે ! પરમ પરચ (રા)

શ્લોક.

ધવલ નવલ નાનો, પ્રેમીનો પ્રેમદાતા,
અમલ કમલ જેવો, વિશ્વને દેવ ત્રાતા;
બલદ જગત રાખે, અંબધિ ચંદ્રમાના,
જલદ ભગન ટીસે, દર્ભ ખાવે સુગાતા । ૧૬

સત્યભામા—(સસ્મિત) સખિ નાગરિકે ! સમઝની ? ચંદ્રમા એ બળદ અને તેમા જે લાંછન છે તે દરભ ગોઠવ્યું તો ઠીક કેમ્યુ. દવા !

(બને ન સાભળે તેમ) તુ એમની જાતભાત પૂછી લે જોઇએ (૭ા)

(પાછળથી કોઇ ન દેખે તેમ કનકમાલિકા તથા રૂકિમણી પ્રવેશ કરે છે)

કનકમાલિકા—(હાથના ઇશારા કરતી અને કોઇ ન સાભળે તેમ ગગામા બોલતી) દેવી અહીં આવો, અહીં આવો, જુઓ, જુઓ, દેવ પણ અહીંજ છે !

રૂકિમણી—(સઆશ્ચર્ય) હે ! હે ! શુ કે'છ ? શુ કે'છ ? (જોઇને) અરે ર ! આ તો ચારે જણ અહીં છે ! શો ગજબ ? અર દૈવ ! ગોપમધુને તે શેનો ધડગો છે ? (ધીમેથી) કનકમાલિકા, હવે કેમ કરશુ ?

કનકમાલિકા—(આશ્વાસન કરી) દેવિ ! ગભરાશો નહિ દૈવને ગળ્યો છે ગોપ તો તમારી સખી કામમાલિકા પણ કઇ કાચી નથી સાભળો, જ્યારે મેં અહીં આવ્યાની મને ખબર થઈ અને હુ તમને તેડવા આવી ત્યારેજ મે સત્યભામાના બાપની કને પદ્મપ્રભાને મોકલી છે

રૂકિમણી—(નિશ્વાસ નાખી) એ તે ત્યા જઇ શુ કરવાની છે ? સખિ ! તિયાના બધે ! મે ભાગ હોત છે જો સત્રાજિત્ અહીં આવશે તો તે ભા સાથે યુદ્ધ કરવાને પણ આ મૂર્તિ કયારે પાછી પાની કરે તેવી છે ?

કનકમાલિકા—દેવિ ! હવે એમ ગભરાટ કર્યા રી શુ વળે એવુ છે ? હુ દૈવના બળથી અને ગોપમધુ ના છળથી થોડી ઘણી જાણીતી છુ.

રૂકિમણી—ત્યારે તો કહે તે શુ કર્યુ છે ?

કનકમાલિકા—(કાનમા) એનો બાપ કરશે એમ અને આપણે કરીશુ આમ હમણા તો જયા એ ચારેયમાથી કોઇએ ન જાણે તેમ એમ ના વાતોચિતો ચાલેછે તે સાભળી લઇએ (૮ા)

ગુણ અને કારનો યોગ છે માટે **ભૂષણ** નામે નાટ્યલક્ષણ ચન્દ્ર અને બગલના સરખા પણા ઉપરથી અભ્રુત અર્થની કલ્પના કરીછે, માટે **અભિપ્રાય** નામે નાટ્યલક્ષણ

(૭ા) સત્યભામા જાતભાત પૂછ્યાનુ કહે છે તે ઉપરથી સત્યભામાની **સ્પૃહા** નો ધ્વનિ અને તેના અનુરાગબીજનો ઉદ્‍ભેદ વર્ણવ્યો છે

(૮ા) એનો ઇ૦-એનો બાપ કાળો કામળો ઓઢીને આવશે અને સત્યભામાને ઉપાડીને લેઇ જશે તથા આપણે કૃષ્ણને અટકાવી રાખીશુ અને સત્રાજિતને નાશી જવાનો અવકાશ આપીશુ

રૂકિમણી—સખિ ! જુગતી તો ઠીક બડાની છે ! ચાલ ત્યારે આપણ પેલા ઝાડ ઓથે રહી સાંભળીએ (તેમ કરેછે)

નાગરિકા—તમે બને શી જ્યાત છો ?

કૃષ્ણદેવ—જાતિ આદિક તો વિવાહકાર્યમાં પૂછાયછે

નાગરિકા—સ્નેહમાં ન પૂછાય કે ?

કૃષ્ણદેવ—પણ તે એ કરવો ક્યાં નોખી ? (શા)

રૂકિમણી—(સખેદ) સખિ ! દેવ શું બોલે છે ! વારૂ સાંભળવાનો સમય તો ઠીક મળ્યો છે !

નાગરિકા—એવા નગર કેમ કરાય ?

કૃષ્ણદેવ—સ્નેહને માટે એમ છેજ નહિ, એ એક વાર ના નેનમેળાપેજ થાયછે

સત્યભામા—નાગરિકા ! આ સિધી વાત પૂછવાના આટલું બધું કરેછે તો પછે બીજામાં તો (એટલું બોલી શરમાઇ જાય છે)

કૃષ્ણદેવ—(સત્યભામાનું અધૂરૂં પુરૂં કરેછે) શું ય કરશો ! હે રંભોરૂ ! એટલા પગ કહી નાખોને પણ એમ નથી હો—(એવામાં નાગી આદર ઓઢી સનાછત્ એકાએક સત્યભામાને ઉપાડી ચાલતો થાય છે) (પા)

નાગરિકા—(મોટેથી બૂમ પાડી ગભરાયેલી વેશે) વનમાળી ! વનમાળી ! ગોપાળ ! ગોપાળ ! પકડો ! પકડો ! આ નાગી સખીને લઇ જાયછે ! લઇ જાયછે !

શ્રીદામો—(અગાળીના દોડી) મારો મારો ! (મા)

કૃષ્ણદેવ—(સરોષ) કોણ મૂઢ હું છતાં ! ઊભો રહ્યા કન્યાનું હરણ કરેછે ? શું તે એમ જાણ્યું કે માગી પાગે નાસી જવી ! તો જાણ આ માગ ભુજનો પ્રતાપ તેનો જોને તેનો એ કે જેણે નાગ શસ્ત્રાસ્ત્ર કેસીકમાદિને પછાડ્યા છે અને મને ! મારાં છે તે ઊભો રહ્યા કાગનું પણ

(શા) અર્થાત્ તમારે સ્નેહ ક્યારે કર્યો છે કે તમે જાતિ પૂછો છો ? (પા) રંભોરૂ—કેળના સમાન જંઘાવાળી ! નગ્ન સત્રાજિતે આપીને કૃષ્ણના હાથમાં ફેંકિ લીએ વિના જાણ્યું જે મારે પ્રતિમું ગતિનું નિરોધ નાગે વર્ણ્યું છે (મા) અગળીમાં—આગળી તરફ

શું પ્રાબલ્ય છે કે મારી વાંછેલી વસ્તુનું હરણ કરી શકે ! (ઇત્યાદિ બોલી પકડવા દોડેછે એવે ત્યાં રૂકિમણી, કનકમાલિકા અને પદ્મપ્રભા પ્રવેશ કરેછે). (હ).

રૂકિમણી—(કૃષ્ણદેવને ઝાલી રાખી) હાં હાં મહારાજ ! સોળસહસ્ત્ર રાજ્યકન્યાઓ માટે કંઇ નથી કરતા તો પછી આ એક માટે આટલું બધું શાકાજે કરવું પડે છે ? નૃપાળનો ધર્મ એવો ક્યાં છે કે પુરજનની કન્યાને તેનાં વડીલોની આજ્ઞા વગર એકાંતસ્થળમાં બોલાવવી ? શું શ્રીદીપર કટક ચઢાવવું છે? મહારાજ ભૌમાસુર નો મહાબળવાન છે; જવા દો! જવા દો! હવે એટલું બહુ થયું ! (કિ)

કૃષ્ણદેવ—(સઆશ્ચર્ય) શુ દેવિ ? (સાવધપણે) ત્યારે હું ઊભો છતાં મારે મનુષ્યહરણ થવાદેવું એમ ! (રૂકિમણી આદિકને જોઇ શ્રીદામો તથા નાગરિકા જતાં રહેછે).

રૂકિમણી—દેવ રસ્તામાંથી મળી આવેલી થેલી તેનો ખરો માલીક લઇ જાય તેમા તે કયું સ્તત્વ દેખાડવાનું હતુ ?

કૃષ્ણદેવ—(સખેદ) પણ પ્રિયા થેલી હોય તોકની ? અને કદાપિ જડી હોય તથાપિ તેના સત્ય સ્વામી ની શોધ વગર તે કેમ આપી દેવાય ?

રૂકિમણી—(સરોષ) દેવ ! હવે આ સ્થિતિને છાજે એવાં એ કૃત્ય નથી. (આમ તેમ જોઇ) શુ શ્રીદામો અને પેલી જતાં રહ્યા કે ? સર્વે સારાનાં સંગી છે.

કૃષ્ણદેવ—(નિઃશ્વાસ નાખી) દેવિ ! તમારી ઇચ્છા એવી છે કે મારે દૃષ્ટિગોચર થયેલા મનુષ્યહરણને માટે કંઇ પણ ન કરવું ? તો ભલે, પણ આ ઠીક થતું નથી.

(હ) કૃષ્ણદેવનો તિરસ્કારયુક્ત વચન બોલાવનાર આવેશ વર્ણવેલો માટે **ક્ષોભ** નામે નાટ્યાલંકાર વર્ણ્યો છે. કૃષ્ણનાં ગર્વયુક્ત વચન છે માટે **ગર્વ** નામે નાટ્યાલંકાર પણ વર્ણવેલો. થોડો પણ પરાભવ કૃષ્ણ સહન કરી શકતા નથી એમ વર્ણવ્યું છે તે **અક્ષમા** નામે નાટ્યાલંકાર છે.

(કિ) સોળસહસ્ત્ર—નરકાસુરને ત્યાં કેદમાં પડેલી. અહીં રૂકિમણીનાં વાક્યો હેતુપુરઃસર છે માટે **ઉપપત્તિ** નામે નાટ્યાલંકાર વર્ણ્યો છે.

રૂકિમણી—(મહાક્રોધાવેશમા આનેના હાથ મૂકી દઈ) ત્યાર મહારાજ ! સુઅતુ કરતા આવ્યા છો તે કરારે કરા અમારે અને તમાર છે શુ ? (એમ કહી જવા માડે છે) (ખિ)

કૃષ્ણદેવ—(તેને રોકી) પ્રિયા ! અઘટિત છતા પણ મનનુ માન્યુ કર્યું તો પછે આમ કરવાનુ શુ પ્રયોજન છે ? (ગિ)

રૂકિમણી—(નિરસ્કારપૂર્વક તરછોડી) આર્યપુત્ર ! મનનું માન્યું કરાય તનુ કરશો એટલે તે રાજી થશે અને અટકવી અટકરી (એમ કહી ઉતાવળે ત્રણે જણ ચાલ્યા જાય છે) (ઘિ)

કૃષ્ણદેવ—(સખેદ) અરે પ્રાપ્ત થયેલી અનભ્ય વસ્તુ ગઈ અને દેવી પણ રીસાઈ ! દૈવની અકળ કળા છે

શ્લોક.

સાપના પાદ તે સાપ જાણે સદા,
આપની આપદા આપ ગાણે તના,
શૈવની ભક્તિને શૈવ જાણે કદા,
દૈવની શક્તિને દૈવ જાણે સદા ! ૧૭

(એ શ્લોક બોલતા બોલતા કૃષ્ણદેવ ચાલ્યા જાય છે)

દ્વિતીયાંક સમાપ્ત.

(ખિ) રૂકિમણી પ્રત્યક્ષ નિષ્ઠુર વચન બોલે છે માટે **વજ્ર** નામે પ્રતિમુખસંધિનુ અગ વર્ણવ્યુ છે

(ગિ) અઘટિત—મનુષ્યહરણુ ન અટકાવવુ તે (ઘિ) અહીં પણ રૂકિમણી એ નિષ્ઠુર વચન મોઢા ઉપર કહ્યુ માટે **વજ્ર** અગ છે

૧૭. શ્લોક—સ્રગ્વિણી છદ " સાપના પગ તે સાપ જાણે ' એવી કહેવતનું કથન કર્યું છે માટે **લોકોક્તિ** અલકાર શૈવની ભક્તિ ઇત્યાદિ દૃષ્ટાંત આપ્યુ છે માટે **દૃષ્ટાંતાલકાર** વાણી—વર્ણ

અંક ૩ જો.

(સત્રાજિત્ તથા તેની સ્ત્રી ચારૂમતી પ્રવેશ કરે છે).

સત્રાજિત્—પ્રિયા ! હવે લગ્ન આડા માત્ર બેજ દિવસ રહ્યા. મારે આજ કૃતવર્માના પિતા પાસે જઇ તેમને કહેવુ છે કે લોક તો ગમે તેમ કહેશે પણ તમારે નક્કી સમજવુ કે હુ ફરૂં તેવો માણસ નથી (અ)

ચારૂમતી—પ્રાણનાથ ! મારે તમને કઈ કહેવુ એ ઠીક નહિ તોય બળ્યું કહ્યા વગર ચાલતું નથી. જે કહેવાનુ છે તે એજ છે કે તમારૂં મન ચગડોળ જેવુ ફરતુ તો નહિ હોય ? ઘડીમા તમે અક્રૂરને કન્યા દેવાનો વિચાર કરોછો અને ઘડીમા શતધન્વા સાથે વિવાહની વાત કાઢોછો; અને આજ તો કૃતવર્મા સાથેના નક્કી ઠરાવ કરવા જવાના છો એમ કહોછો, તો એક મારૂ ગરીબડીનુ કહેવુ માનશો નાઉ ?

સત્રાજિત્—શુ અમારૂ મન ચગડોળ જેવુ ફરતુ અને તમારૂં મન પાષાણ જેવુ સ્થિર ! વારૂ ઠીક છે, જે બોલવુ હોય તે બોલી નાખો !

ચારૂમતી—પ્રાણનાથ ! ગમે તો મને ગાંડી ગણો કે ઘેલી ગણો, પણ હુ તો મારા મનની વાત તમારા આગળ કહી નાખુંછુ, પછે તમારે પરવડે તેમ કરજો.

સત્રાજિત—હવે કહેતી હું તો કહી નાખને ! (આ)

ચારૂમતી—પ્રાણપ્રિય ! જ્યારે તમને વાત સાભળવામાય આટલો બધો ભાર પડે છે ત્યારે કહવામા શો સાર નીકળવાનો છે ? તોય પણ જ્યારે તમે સાભળવાને ઇચ્છો છો ત્યારે કહીજ નાખુ છુ. પ્રિયપતિ ! વારૂ જો કૃષ્ણદેવ વેરે સત્યભામાનુ કરીએ તો કેમ ! એમની મરજી તો આઠે અંગે છે જો તમે તે દહાડે એને કપટ કરી ન લાવ્યા હોત તો આટલ તો ક્યારનાય લગ્ન થઈ ગયા હોત. જો એ થાય તો પછે સત્યભામાના

(અ) આ અંકમા કૃષ્ણને સત્યભામાનો લાભ થવાની આશા અને વિઘ્ન એમ વારવાર વર્ણાશે તથા તે લાભની આશા ચોક્કસ નહિ વર્ણાય, માટે **ગર્ભસંધિ** તેના અંગ સહિત વર્ણાશે. સત્રાજિત્ અને ચારૂમતી સબંધી કથાભાગ તે પતાકારૂપ પ્રાસંગિક વસ્તુ છે તથા સત્યભામાના લાભની આશા એ **પ્રાપ્ત્યાશા** નામે અર્થપ્રકૃતિ છે. એવી રીતે પતાકા અને પ્રાપ્ત્યાશા મળીને અહીં **ગર્ભસંધિ** થયો છે (આ) હુ—હોઉ—હોય.

સુખની તા કઇ બાકીજ રહે નહિ પણ પગેશર આ દહાડો શી રીતે લાવે ! (એમ કહી નિશ્વાસ નાખે છે) (इ)

સત્રાજિત્—“ દેખીતુ ઇંદરવાયણુ અને ટોડયુ ત્યારે ધૂમાડો ! ” તુ તો એજ કુવાળી હતી તે આમ જાણ્યુ હતું શુ એ મારા ભાઇને મરાવનાર અને તે મારા જમાઇ ? શિવ શિવ ! “ સ્રીની બુદ્ધિ પગની પાનીએ ” એ વાત કઇ ખોટી નથી અરે ! ત્યારે શુ સત્યભામાને તેજ ચઢાવી દેનાર છે પણ જોજે હો, એ કન્યાનુ ગમે તેમ થાય પણ હુ કાંઇ તારૂ કે તેનુ ધાર્યુ કરનાર નથી તુજ કહેતી હતીકની કે સત્યભામા ખાતી નથી, પીતી નથી, ત્યારે એને ખરડાવનુ કોને છે ? (હાથ પર નજર જવાથી) હા ! જોજ આ મેડીની કુચી એઇને હાથ જતી લાવ નીકર મારી કને અનુ અવળુ અવળુ બોલતું ને કહશે મારૂ કહ્યુ કરતા નથી ! (એમ કહી આપગો ચઢાવ છે) (ई)

ચારૂમતી—(સખેદ) પ્રાણનાથ ! હુ આવા ખમાને યોગ્ય નથી મારા મનના જે આવ્યુ તે મે કહ્યું, હવ તમારે જેમ કરવુ હોય તેમ કરો ‘ ધણીનો કોઇ ધણી છે ” ! તમે સત્યભામાને મેડીએ ચઢાવી ત્યાર પછે મે તો તેનુ મોઢુય દીઠુ નથી નેમ છતાર તમને વે'મ આવતો હોય તો આ તમારી કુચી તમારી કને રાખો (એમ કહી કુચી કાઢી આપે છે (उ)

(इ) “ વારૂ જો દુખદેન વેરે ” ઇત્યાદિ વાકયમાના ‘ જેમ ’ શબ્દવડે ચારૂમતીનો તર્ક વર્ણવ્યો છે માટે **રૂપ** નામે ગર્ભસંધિનુ અગ વર્ણવ્યુ છે ‘ रूपवितर्कवद्वाक्य ”—દશરૂપ

(ई) ‘મારા ભાઇને મરાવનાર’ એવા પૂર્વવાતનુ કથન કર્યુ છે માટે **આખ્યાન** નામે નાટ્યાલંકાર. સત્રાજિત્નો તિરસ્કારયુક્ત વચન બોલનારો આવેગ વર્ણવ્યો છે માટે **ક્ષોભ** નામે નાટ્યાલંકાર કૃષ્ણને કન્યા ન આપવાનુ કારણ બતાવ્યુ છે માટે **ઉત્પત્તિ** નામે અલંકાર કૃષ્ણને કન્યા ન આપવાનો નિશ્ચય વર્ણવ્યો છે માટે **અધ્યવસાય** કૃષ્ણને દોષારોપ કર્યો છે માટે **પરિવાદ** ચારૂમતીએ કહેલા અર્થને ફરી બતાવીને તિરસ્કાર કર્યો છે માટે **અર્થ વિશેષણ**

(उ) ચારૂમતી પાસે કુચી રહેતી, એ સત્યભામાની મુલાકાત નાગરિક કરી શકે, એ કાર્યનુ બિંદુ છે આ ઉપરથી સમજાય છે કે સત્યભામાને સત્રાજિતે મેડીમા પૂરી તેની કુચી ચારૂમતીને સોંપી હતી

સત્રાજિત્—હવે શા ગો શાગો ગેમા તે એટનુ ધુ શુ ના યુ કે રાતા પીળા થઇ જાવછો ? (એમ કહી કુચી પાછી તે ઉપર નાખે છે)

ચારૂમતી—(સ્વ૰) વાહ ત્યારે પ્રાણનાથ ! એ હુ મારી કાટે એમ હતી તમ જાણી ગયુ છુ ણુ જો અવિશ્વાસ આવતો હોય તો મ્હારે સાથે રાખો મારે એમાનુ શુ છે ? "કુ'લુ ડી ન સાચ, તો કેનવા !"

સત્રાજિત્—બહુ થયુ અમે તમારૂ ડહાપણુ જાણ્યુ ! હવે ના જે કઇ ક્રમ સ ાખી કરવાનુ હોય તે કરો, હુ પણ જઇ આવુ છુ (એમ કહી જાયછે)

ચારૂમતી—(માથે હાથ મુકીને) અરે સત્યભામા ! તુ ગ કો હાથ રહ્યા થઇ કયા ાડી કે તારે વગર આગથે કેદ પડવા દહાડો આ ો ? જો ! હરિ ણી મરજી (એટનુ બોલી ચાલી જાય છે)

(વિચાર કરતે વેશે નાગરિકા પ્રવેશ કરેછે)

નાગરિકા—(સ્વગે) અર રે ! મે ગો ાધુનુ માણી ા કરવા જેવુ કરી હાથેજ આ દશા વોહોરી લીધી છે કો ા વા કાઢુ ? મારે મા ા કરમ ોજ વાક કાઢવો જોઇએ આગી પાણી સત્રાજિતે ગો કાઢી મૂકી અને પેની પાણી પછાડવા આણી કહી ગય કે જો હવેથી કઇ પણ આવુ મ કરીશ તો તારૂ પુણ્ય પરવાર્યુ જ સમજ્જુ ! અર ! સુખિયણુને દુ ખ દેવા કયા મણિ ચો ાે અને કયા તે પ્રસ ો કૃષ્ણદેવનો અવજ્જવર થયો ને વળી કયા શ્રી મા સાથે મારે મેળાપ ! પ્રભુ તરી પણ તો તુ જ જાણે છે ! હવે મારે કયા જવુ ? અરે ગોપ ાધુ ! તે તો મ ા બેજાર કરી ણી ! (ગેમ કહી ચાલવા માડેછે) (ક)

(એવે ત્યા ઉતાવળે ચાલતો શ્રીદામો પ્રવેશ કરેછે)

શ્રીદામો—(નાગરિકાને નિરખી સદર) અલિ નાગરિ ! તુ મો મળી ગઇ તે ઠીક થયુ કહે વારૂ કયા જાય છે ? તારી સ્વા મિની ખ ર તો સારી છે ?

(ક) બીજો પ્રવેશ શરૂ થાય છે ના રિકાને સ ત્યભામાની સ્મી તરિકે ન રાખ તા સ ાજિતે તેને કાઢી મૂકી છે આવી ગ્યના ના રિકાના ઞન પરથી થાય છે પણ પ્રભા—ઞરિમ ણીની દાસી સુ ર ને—મ ા ના રિકાને

નાગરિકા—(સરોષ) અલ્યા શ્રીનામા ! તારે ગને બોનાસની નહિ હો ! તારૂં ભ્હુ કરનાર આસાને આવાજ પેટ ભરી ખત્તા ખાતા હશે ! જા તારે જ્યા જવુ હોય ત્યા, મારૂ માગ દઇશ ના (એમ ક્હી ચાલવા માંડે છે)

શ્રીદામો—(તેને જતી અટકાવી) અરે નાગરિકા ! માગ ગરે કિયે ગામ ગયા હશે ? મારે બધીએ બાઇડીઓ સાથે સામી પ્રીત હશે કે શુ ? આયના વોઢી પનોતી બેઠી હશે કે કેમ ? દેવી અને તેની સખીઓ તો મને હાડહેડ કરે, પણ મારી સખી જે તુ, તે પણ મારો તિરસ્કાર કરવા લાગી (૯)

નાગરિકા—જે તારૂ થાય તેનેજ તુ મારૂ તેવો છુ

શ્રીદામો—શી રીત ? અવુ તો મે કદીએ કર્યું નથી અને જો તુ જાણતી હોય તો મને કહી સંતાપ વારૂ

નાગરિકા—(કર્મે હાથ દઇ) શુ જાણવાનુ છે અને કહેવાનુ છે અમે તો બધીએ જગ્યાથી ટળ્યા તે તારૂ ભ્રૂજ મૂકુ તો અમને દ્વારકામા કેમ રહેવા દે ?

શ્રીદામો—(ભમર ચઢાવી) પણ કહે તો ખરી એવુ અમે શુ કર્યું છે અને તુ કેમ દુખમા આવી પડી છ ?

નાગરિકા—ના રે, તુ કઇ જાણે છે ? તોય ના જાણતો હોય તો તારા કાન ગોખાળી સાભળ્ય એ તારૂ કહ્યુ કરી સત્યભામાને સુવર્ણ સરોજીકામા આણી તે વાત દેવભ્રમા સત્રાજિતને કહી આવી અને તે તારા દેન જોતા તેને ઉપાડી ગયો, અને પછે મને કુબાડી ગણી તેના ઘરમાથી કાઢી મૂકી હવે તુ મારો છાલ છોડય અને જ્યા જવું હોય ત્યા જા

શ્રીદામો— અહો ! એમા તે શુ થયુ ? નહારૂ જાય તે સાગની આશાએજ પણ કહે જાઇએ તને કાઢી મૂક્યા પછે સત્યભામાને કઇ કર્યું છે ?

નાગરિકા—(નિ શ્વાસ માખી) તારે માનવાથી મારી આ દશા

(૯) ગર-ગ્રહ અર્થાત્ મારા ગ્રહ કેમ વાકા છે ! સામી પ્રીત-પ્રીતિની વિરૂદ્ધતા વોઢી પનોતી-જોડાની પનાતી

થઇ, અને મારૂં માનવાથી એ બાપડીને કેદ પડવું પડ્યું ! હવે તો પરમદહાડે તેનો હાથેવાળો મળી જાય એટલે ગંગા નાહ્યાં.

શ્રીદામો—અરે નાગરિકા ! આમ નાહિમ્મત શું થાય છે ? સાપને છ છેડી તેની કને ઊભા રહેવામાં કંઇ માલ હોય ખરો કે ? જો તારી અને પૂર્ણ મદત હશે તો કૃષ્ણદેવની થયેલી દશા ઉપરથી કહુંછું કે આપણે ગમે તે કરી શકીશુ અને જ્યારે તારૂં કે મારૂં નહિ ચાલે ત્યારે તે જુદ્ધ કરીને પણ સત્યભામાને પરણશે ખરા. (ઐ)

નાગરિકા—શું કૃષ્ણદેવને એ એટલી બધી વાહાલી થઇ પડી છે ? જો એમ હશે તો હું પણ મારાથી થશે તેટલી મદત કરીશ. (નિ શ્વાસ નાખી) અરે હાય ! પણ એ દિન ક્યા ? હવે સખી સત્સભામાને જોવી એ તો દેવનેય દુર્લભ છે. પણ અલ્યા કહે તો ખરો કૃષ્ણદેવે ઘેર ગયા પછે શું કર્યું ? અને દેવી શું બોલ્યા ?

શ્રીદામો—દેવે દેવીને વાકચાતુર્ય કરી સમજાવ્યાં અને જ્યારે તેમણે ન માન્યું ત્યારે લટકતા મુક્યાં અને પછે તો તારી સખીના ધ્યાનમાં ગાડાજ થઇ ગયા તે નથી ખાતા, પીતા કે ઉંઘતા. આપણે પણ તે કામિની કોણ છે તે કહાનજીને કહ્યું નથી તેમ કહેવાનાય નથી.

નાગરિકા—અલ્યા ! એમ ઓળખાણ ન પડવાથી દેવ પરણશે કેમ ? (વળી નિઃશ્વાસ નાખી) અરે પણ એ દહાડો ક્યાં છે કે હું તેને એવું પૂછી જોઉં ? વારૂ પણ તેં મારી સખીને ઓળખાવી નથી તેનું કારણ કહે જોઇએ.

શ્રીદામો—અલભ્યમાંજ અતિશે લોભ બધાય છે માટે. બીજુ વળી એમે પણ ખરૂં કે જો કદાપિ તારી સખીનું ઓળખાણ આપું તો વાત મારી જાય અને કદી ન મારી જાય તો કરનાર નાગરિકા કે ગોપબધુ કહેવાય નહિ. (હાથ દબાવી) સમજીકની ! (ઓ)

નાગરિકા—શું ત્યારે એમ થયુ છે ? વારૂં કહે, હુ કંઇ જતો'તો ? ખરૂં કહેજે હો.

(ઐ) તત્વાર્થનું કથન કર્યું છે માટે **માર્ગ** નામે ગર્ભસન્ધિનુ અગ વર્ણાયુ છે

(ઓ) અલભ્ય—પ્રાપ્ત થવાને કઠણ મારી જાય—સિદ્ધ ન થાય

શ્રીદામો—(નાગરિકાને ગળે હાથ મૂકી) તારા સમ કે મારી જાતના સમ, હું જો જુઠું બોલું તો. મને કૃષ્ણદેવે તારી સખીની શોધ માટે મોકલ્યો છે અને કહ્યું છે કે ગમે તહીંથી પણ તું એની ભાળ કાઢી લાવ્ય. મને તારી કનેથી ભાળ મળવાની આશા હતી માટે હું તારી કને આવતો હતો. હવે, તું ભાળ કહે કે હું જઇ તે દેવને જણાવું.

નાગરિકા—(સખેદ) શિવ શિવ ! હવે મારાથી કંઇ પણ થઇ શકશે નહિ. એ બિચારી સારિકા કોઇ પાંજરામાં પુરાઇ રહી છે, કે નથી થતાં દર્શન કે નથી સુણાતો શબ્દ. શ્રીદામા ! હું શું કરૂં ? જે મારાથી નથીજ બને એવું, તેને માટે ગારે કેમ કરવું તે તુંજ કહે. (औ)

શ્રીદામો—પણ તે પીંજરાનું બારણું કેણી ગમ છે તે તું જાણે છે કે નહિ ? જો જાણુતી હોય તો તું અને હું બે જણ જઇ બારણું ઉઘાડી નાખીએ. (क)

નાગરિકા—સખા ! બારણું તો એજ કે મારી સખીની માની કોટે જે કુંચી છે તે જો હાથ આવે તો હું સત્યભામાને મળી સર્વ સમાચાર જેમ કોઇ ન જાણે તેમ લઇ આવું. પણ એ તો ભોરંગના માથાના મણિ જેવું છે. (ख)

શ્રીદામો—ત્યારે તું જા અને ગમે તેમ કરી લીઆવ્ય. પટરાણીની સખી તે કષ્ટ વેઠ્યા વગર થવાય ! (ग)

નાગરિકા—મારાથી તે આવેય નહિ અને હું તે લેવા જઉંએ નહિ !

શ્રીદામો—વારૂ હું જો તને તે આણીઆપું તો ?

નાગરિકા—ખેડશી મારવી જવાદે; જો તું તે લાવી આપે તો હું સત્યભામાના મનની સહુ વાત પલકમાં ગમે તેમ કરીને આણી આપ્યા વગર રહું નહિ.

(औ) સારિકા—મેના (સત્યભામા).

(क) અર્થાત્ તેને મળાય એવો કયો ઉપાય છે ? (ख) ભોરંગ-(સાપ)ના માથાનો મણિ આણવો જેમ કઠણ છે તેમ ચાંદ્રમનીની કોટેથી કુંચી લેવી પણ કઠણ છે.

(ग) લીઆવ્ય—લેઇ આવ.

શ્રીદામો—ત્યારે ચાલ્ય તારે ત્યાં. (કાનમાં) જો હું આમ કરૂં તો કેમ ? (ઘ)

નાગરિકા—ભાઇ ! તું જાણે અને તારૂં કામ જાણે ! તું જો મને કુંચી આણી આપીશ તો હું મારે શિરસાટે પણ કહેલું છે તેટલું કરીશ.

શ્રીદામો—(કંઇક વાર વિચાર કરી) વારૂં ત્યારે ચાલ્ય હવે ઉતાવળી. જે મારાથી થાય છે તે હું કરવાને પાછીપાની કરૂં તેવો નથી. (એમ કહી બન્ને ઉતાવળાં ચાલ્યાં જાયછે).

(પૂછે બે ત્રણ પુરકુમાર પ્રવેશ કરેછે). (ઙ)

ચંદ્રક—અલ્યા ચાતુરક ! મેં તો આમ આમ (હાથ હલાવી) કરતેક જે એક લગાવી દીધીકની કે એ બામણનું પાઘડું ડફ લઇ હેઠું પડયું એટલે ધડધડ હડી કાઢી મારવા ધાયો. (ચ)

ચાતુરક—ભાઇ હું તો તેં ઉડાવેલી ગિલ્લી લેવા આઘે સુધી ગયો'તો તેથી મને પહેલાં શું થયું તેની ખબર નથી. અલ્યે ! તે તું મને કહી બતાવ્ય જોઇએ.

ચંદ્રક—(આમતેમ જોતો) અલ્યા ! એમાં તે શું કેવું' તું. મેં વખત મારી અને તું ગિલ્લી લેવા ગયો તે વેળાએ એ બામણ મને પૂછવા લાગ્યો કે તેં વિદરભવાળી વૈદરભીનું ઘર લહ્યું છે ? બંદાએ ના કહી ત્યારે એણે મને ગાળ ભાંડી એટલે મેં આમ આમ (હાથ હલાવી) કરી લગાવી કે એનું પાઘડું પડી ગયું તે તો દોસ ! તેં પણ દીઠું ! પછે આપણે અહીં નાશી આવ્યા તે તો તને ખબરજ છે. (છ)

(એવામાં કોઇ આવતું હોય એવો પડઘા સંભળાય છે).

(ઘ) જો ઇ૦—શી રીતે કુંચી આણવી તેની યુક્તિ બતાવેછે. એ યુક્તિ આગળ ખુલ્લી થવાની છે તેનું આ બિંદુ છે.

(ઙ) પુરકુમાર—નગરના છોકરાઓ (ચ) ચંદ્રક—નગરના એક છોકરાનું નામ ચાતુરક—બીજા છોકરાનું નામ શ્રીદામો સ્ત્રીનો વેષ લેઇ ચક્રમની પાસેથી કુંચી મેળવવાનો યત્ન કરવા જતો હતો તેનો ઉપક્રમ આ છોકરાઓની વાતચિતદ્વારા જણાવ્યો છે

(છ) વખત—વટેટ. ગિલ્લીદંડાની રમતમાં દંડાવડે જે એકનું માપ કરવામાં આવે છે તેને 'વટેટ' કહે છે અને તે શબ્દ અર્થ વગરનો તથા અપરિચિત લાગવાથી

ચાતુરક— (પડઘા સાભળી) અલ્યા ! નાશ રે બાપ ! જો પેલો બામણો મારવા આવ્યો (એટલે બને જણ નાસવા માડે છે અને સત્યવ્રત પ્રવેશ કરે છે)

સત્યવ્રત—ચદ્રક ! ચદ્રક ! અ'યા ! કેમ નાસોછો ?

ચાતુરક— (તેને જોઇ) ભાઇ ચદ્રક ! નાશીશ મા, એ તો આપણો દોસ સત્યવ્રત છે

સત્યવ્રત—તમે એવુ શુ કર્યુ છે કે બીધેલા જેવા જણાવછો ?

ચદ્રક— (સત્યવ્રતના કાનમા) ભાઇ આમનુ આમ થયુ ?

સત્યવ્રત—હવેથી એવુ કરતા મા હો, એવા બામણ તો બાળીને ભસમ કરી દે

ચદ્રક—અબે ! પણ અમે એનુ પહેલા ઓછુ નામ દીધુ તુ ? અમને શુ કરવા પૂછવા આવ્યો ? અમે એના બાપના ચાકર છીએ કે એને બતાવવા જઇએ ? (એવે માથામા મોટુ ટીપણુ ઘાલી હાથમા લાકડી ઝાલી જોશીબુઆ પ્રવેશ કરે છે) (ज)

જોશીબુઆ— (લાકડી ઠોકી) ઊભારયો તમારી માના છોકરા ગારૂ ! (એમ કહી મારવા દોડે છે અને બન્ને છોકરા નાશી જાય છે) પછે જોશીબુઆ-(નિશ્વાસ નાખી), અરે પ્રભુ ! આટલુ આટલુ અથડાયા તોય વિદર્ભદેશવાળી મળી નહિ હવે હુ તે શુ કરૂ અને ક્યા વાસો વસુ ? (બ્રાહ્મણની એ સ્થિતિ જોઇ એક શત્રુજિત્ નામનો યાદવ તેને પોતાની કને બોલાવે છે)

શત્રુજિત્— (મહારાજ કને આવ્યા જોઈ) ભગવત ! આજે આ પુરને તમે પાવન કર્યુ છે તેથી તેના ધન્યભાગ્ય છે વારૂ આપને ક્યા જવાની ઈચ્છા છે અને કોને શોધો છો ?

જોશીબુઆ—વત્સ ! આ તે લોક કહે છે તે દ્વારકાપાટણ છે કે શુ ? હર હર ! હુ અહીં આવી ક્યા ચઢ્યો ? (झ)

છોકરા તેને સુધારીને બખત બોલેછે 'વદેટ શબ્દ કર્ણાટકી છે અને તેનો અર્થ 'એ' થાય છે દોસ—દોસ્ત—મિત્ર (છોકરાની ભાષા)

(ज) ઓછુ નામ દીધુ તુ—અર્થાત્ નામ નહોતુ દીધુ

(झ) વત્સ—ગુરુજને પોતાથી નાનાને કરેલુ સંબોધન

શત્રુજિત્—ભગવંત ! તમારે ક્યાં જવું છે ?

જોશીબુઆ—વત્સ ! અમારા દેશની રૂક્મિણી અહીં પરણી છે તેની કને જવું છે.

શત્રુજિત્—અહો ભગવંત ! એ તો અમારાં સ્વામિની થાય. શું કરૂં ઋષિરાજ ! જો મારાથી ચલાતું હોત તો હું તમને અવશ્ય ત્યાં સુધી પહોંચાડી આવત પણ નિરૂપાય. સાધુ ! તમે આ ગલીમાંથી આમ વળશો કે વિપન સાથે વાતો કરતો મેહેલ જણાશે, એજ પ્રાસાદમાં અમારાં સ્વામિની પ્રભુસહ બિરાજતાં હશે. (ज)

જોશીબુઆ—ભદ્રંભવતુ (એમ કહી ચાલવા માંડે છે અને થોડે જઈ ઘરને ઓટલે ચઢી પૂછે છે કે રૂક્મિણીનું ઘર ક્યાં) ?

ચારૂમતી—(ઘર બાહાર આવી પગે લાગી) ભગવંત ! હું સમજી નહિ કે તમે મને શું કહ્યું ? (ट)

જોશીબુઆ—અહો સૌભાગ્યવતી ! અમારા વિદર્ભદેશની રૂક્મિણી અહીં પરણી છે તેના પરિણયનું મુહૂર્ત આપનાર અમેજ છીએ. અમારે કાંઈ ગરજ પડી માટે મળવા આવ્યા છીએ. જો તને તેના ઘરની ભાળ હોય તો બતાવી દે; તારૂં કલ્યાણ થશે. (ठ)

ચારૂમતી—ભગવંત ! એ તો આ પુરનાં રાણી છે. આ એમનું ઘર દેખાય. પણ મહારાજ મારો હાથ જોતા જાવ તો મારે ઘેર આવી ગંગાસ્નાન કરાવી ગયા જેવું થાય !

જોશીબુઆ—દીકરનો; જોશી દોશી અને પરમાર્થ એ ત્રણ ફેકટિયાં છેજ ! પણ તેં અમારા પર ઘર બતાવવાનો ઉપકાર કર્યો તો અમારાથી જે તારૂં હિત થાય તે અમારે કરવું જોઈએ. (પછે તેને પગથી માથા સુધી જોઈ) બાઈ ! તમારે એક પુત્રી છે. (ફરીથી ધ્યાન

(ज) નિરૂપાય—(શત્રુજિત્ માંદો હોવાથી કે તેવાજ બીજા કારણથી ચાલવાને અશક્ત હતો એમ સુચિત કર્યું છે) સાધુ ! જોશીબુઆનું સંબોધન વિપન—બાજાર. પ્રાસાદમાં—મેહેલમાં. પ્રભુસહ—શ્રીકૃષ્ણ સહિત.

(ट) ચારૂમતી ઘરમાંથી બાહાર આવી, એમ વર્ણું છે માટે એ ઘર રૂક્મિણીનું નહિ, પણ સત્રાજિતનું હતું એમ સૂચન કર્યું છે

(ठ) પરિણય—લગ્ન.

વરી) પૈસે ટકે તમે પૂર છો (વળી હાથની રેખા જોઇ) તમારે તમારા સ્વામી સાથે બિયાબારૂ છે (પુનઃ નાસિકા ગ્રહણ કરી) હવડા તારૂં મન ઘણુંજ ઉદ્વેગમા છે અને કોઇ ઇષ્ટ વસ્તુનું દર્શન થતું નથી હે સૌભાગ્યવતિ! અમે કહી તે બધી વાત સાચેસાચી છે અને જો તું જૂઠી છે એમ કહે તો અમે ટીપી ચાલ્યા જઇશું (ઢ)

ચારૂમતી—દૈવજ્ઞ! સર્વ સાચેસાચુ છે પણ ભગવત! કહો જોઇએ મારી સુતાને (નિ શ્વાસ નાખી) મનગમતો સ્વામી મળશે કે નહિ? મહારાજ એનુ નામ સત્યભામા છે જોજો હો, ખરેખરૂ કે'જો હુ તમને ખુશી કરીશ (ઢ)

જોશીબુઆ—તમારી તે સુતાને બોલાવો એટલે તેનો સર્વ જોગ નક્કી કરી તમને સમજાવુ, જોયા વગર કઇ જણાય નહિ

ચારૂમતી—(નિ શ્વાસ નાખી) ભગવત! તે હવડા અહી છે નહિ ઋષિરાજ! તમારા જેવાને તો સર્વ જણાય માટે તેને સાસરૂ સારૂ મળશે કે શી રીતે? એ બધુ જો કહેવાય એવુ હોય તો જોયા વગરજ કહો (ણ)

જોશીબુઆ—(વિચાર કરી) વારૂ ત્યારે ઠીક સાભળજો હો! (રાશીઓના નામ દઇ અને આગળીના વેઢા ગણી) અરે બાઇ! તમારી પુત્રી તો કોઇ મહાધુરંધર રાજપુરૂષની પટરાણી થાય એમ લાગેછે.

(ઙ) બિયાબારૂ—બે અને બારનો જોગ (અણબનાવ) સત્રાજિત્‌ની કુભરાશિ અને ચારૂમતીની મીનરાશિ ગણાય છે કુભથી મીન સુધી ગણતા બે થાય છે માટે સત્રાજિત્ ચારૂમતી પાસે બે વશા માગે અને મીનથી કુભ સુધી ગણતા બાર થાય છે માટે ચારૂમતી સત્રાજિત પાસે બાર વશા માગે પણ ' બે બારને બાર ' એવુ પચાગ જોનારા જોશીઓનુ ક્હેવુ છે માટે સત્રાજિત્‌નુ ચારણ હોવુ જોઈએ બિયાબારૂ જેમની જેમની વચ્ચે હોય તેમને સારો બનાવ હોય નહિ એ પ્રસિદ્ધજ છે નાસિકા ગ્રહણ કરી—નાક આગળ આગળા લેઇ જઇ શ્વાસ પરખતો હોય તેવો ડોળ કરી. ઇષ્ટ—ઈચ્છેલી—વાહાલી જૂઠી—(વાતનુ વિશેષણ)

(ઢ) દૈવજ્ઞ—જોશી સુતાને—દીકરીને—ત્ત સત્યભામાને (ણ) હવડા—હમણા

જુઓ શાસ્ત્ર પણ કહ્યુ છે કે જેના ચન્દ્ર આવા હોય તેને આવુ અવશ્ય મળે

શ્લોક.

જો ચોથા ભુવને કદી શનિ રહ્યો, તો ભાગ્ય મોટુ ગણ્યુ,
પ્રાસાદો વસવા મળે મણિ સમા, સોનુ ન જાને ગણ્યુ,
ગ્રામો કેક મળે ટળે દુખ સહુ ગણી બને રાજની,
એવા યોગવતી સુતા તુજતણી, છે ભાઈ એ કાજની! ૧

અપિચ— (ग)

શ્લોક

સાતમે સ્થાનકે શુક્ર જો આવિયો
ભાગ્ય તેનુ ભલુ, દેવને ભાવિયો
સ્વામી એવો મળે સર્વ રીતે ભલુ?
કન્યકા તારી તો એ મહે છે ભલુ

ચારૂમતી—દૈવજ્ઞ! એ તો તમારૂ કહેવુ જૂઠુ પડે એવુ જણાય છે

જોશીબુઆ—સૂર્ય ચળે, પૃથ્વી ચળે, મેરૂ ચળે, નભ ચળે, પણ અમારૂ વચન કદાપિ ચળે નહિ માફ કરી દો। દોષ તો તે અમારા કહેવા પ્રમાણે નિવારવો જોઇએ

ચારૂમતી—ત્યારે ભગવત! કયો દોષ લગે કે મારી સુતા દરરોજ ગદામદારૂને વેડે અને તેનુ પ્રગટેલુ ઉડી જાય અણુધારેલુ મરણની તૈયારીઓ થઇ ચૂકી છે?

---

૧ શ્લોક—શાર્દૂલવિક્રીડિત. ચોથા ભુવને—ચતુર્થસ્થાનમા (સમાન ભુવનમા). પ્રાસાદ—મહેલ. ગ્રામ—ગામ

(ग) અપિચ—વળી ૨ શ્લોક—સ્રગ્વિણી છંદ સાતમે સ્થાનકે—જન્મકુંડળીમા સાતમા ભુવનમા. દેવને ભા૦—દેવને મે એવો સ્વામી તે કન્યાને મળે કન્યકા ભ૦—તારી કન્યાએ જાણ્યા છે—તેના સૌભાગ્યમા શુ રહ્યો છે

જોશીણુઆ—અહો સૌભાગ્યવતિ! તારા ખોટા ગ્રહ તેને નડેછે. (કોટ સામી નજર કરી) તેમ તારી ગ્રહો ગ્રહોની કૃતિ પણ એવી અવળી છે કે ન થતુ હોય તે વિઘ્ન થાય. (ય)

ચારૂમતી—ગણક! ત્યારે મારા વશા ગણી જોઇ કહો કે મને કયા ગ્રહ નડે છે? અને તે નડતર હુ કેમ કરૂં તો અટકે?

જોશીણુઆ— (ધ્યાન ધરી) જો સાભળ્ય, તારે આટલા આટલા ગ્રહ વાકા છે

શ્લોક.

જો ચોથી સૂર્ય રાશિ જનમતણી ગણી, વક્ર એ તો રહી છે,
માટે તેથી બને છે તન મન તુજને, કષ્ટ ચિતા કહી છે;
અંગોઅગે અતિશે અગનિ સળગતી, શાતિ સ્વપ્ને ન લાધે,
તારા એવા બધા છે ગ્રહ નવ નરતા, કાંતિ તારી ન વાધે. ૩

અપિચ—

શ્લોક.

છે શનિશ્વર બારે જો, દુઃખ દે તુજને અતિ;
મોટી પનોતિ અર્પે એ, જેની ગહન છે ગતિ. ૪

ચારૂમતી—ભગવંત! એ દોષ નિવારણ થાય એવો કંઈ ઉપાય હશે?

જોશીણુઆ—ઉપાય ન હોય એમ તો સમજવુંજ નહિ.

ચારૂમતી—ત્યારે ભૂદેવ! બતાવો જોઇએ; જો અઘરામાં અઘરૂં હશે તોય પણ હુ મારી લાડસઘેલી કુંવરી માટે કરીશ.

(ય) કોટ સામી નજર કરી—કોટે બાધેલી કુંચી જોઇને. (કુચી કઢાવવાની આ બધી ખટપટ છે, એમ ગ્રથકાર શ્રોતાને સૂચવે છે) કૃતિ—અર્થાત્ વર્તન.

૩ શ્લોક—સ્રગ્ધરા. ચોથી ઇ૦—તારી જન્મરાશિથી ચોથી રાશિએ એટલે મિથુન રાશિએ સૂર્ય વક્રનો થઇને રહેલો છે નવ અર્થાત્ એ પ્રમાણે તારા બધા નવે ગ્રહ નરતા (નઠારા) છે તેથી તારી કાતિ વધતી નથી

૪ શ્લોક—અનુષ્ટુપ. છે ઇ૦—જન્મથી બારમી રાશિએ (કુભરાશિએ) શનિશ્વર રહ્યો છે.

જોશીબુઆ—બાઇ ! તારે જે જન્મ રાશિથી સૂર્યની ચોથી દશા બેઠેલી છે તે તો તારા ઘરમાં અહોરાત્ર સૂર્યનું પૂજા થાય છે એટલે બહુ બાધ કરક નથી, પરંતુ જે બારમો શનિશ્ચર તારે થયો છે અને તેની સાથે સાડાસાતી પનોતી બેઠી છે તેનો તો પરિહાર કર્યા વગર છુટકો નથી (द)

ચારૂમતી—મહારાજ ! જે કંઇ કરવું પડશે તે હું કરીશ તમે કહેતા ખચાશો નહિ

જોશીબુઆ—અમે શા સારૂ ખચાઇએ ? અમારે નથી લેવું કે નથી દેવું ! જો બાઇ ! સાંભળ્ય એક તો તારે લેહાએ અડકવું નહિ, બીજું જે તારા ઘરના જૂના માણસ હોય તેને જોયા વગર ખાવું નહિ, કંઇ ખખડાટ ભભડાટ થાય તે જોવા જવું નહિ, શનિશ્ચરના જાપ કરાવવા, કાળા વસ્ત્ર દાનમાં આપવા તથા સારો બ્રાહ્મણ જોઇ તેને નિત્ય સવાશેર અન્ન આપ્યા કરવા, એટલું યથાયથપણે કરીશ એટલે તારી જે લોઢાને પાયે પનોતી બેઠેલી છે તે બદલાઇ રૂપાને પાયે થશે (ध)

ચારૂમતી—(સહર્ષ) અહો દ્વિજદેવ ! એમાં તે શું ? એટલું તો હું હાલતાં ચાલતાં કરૂં તેવી છું હવણાથીજ તમે કહ્યું તેમ વગર ભૂલે કરવા માડું છું

જોશીબુઆ—એરે બાઇ એહ તો મોટા મોટાને ભૂલાવે તેવા છે જો (કોટ બાજુ આગળી કરી) તારે હૈડે ચઢીનેજ લોઢાની પનોતી બેઠી છે અને તું તો ભૂલી ન જવાનું કહે છે (न)

ચારૂમતી—હા હા મહારાજ ! ખરી વાત (ગેમ મહી કોટની

(द) અહોરાત્ર—રાતદિવસ સૂર્યનું પૂજન—(અર્થાત્ સૂર્યનો ભજન હતો તેથી) સાડાસાતી—સાડાસાત વર્ષની પરિહાર—તજી દેવાનો ઉપાય

(ध) લેહાએ અડકવું નહિ—મતલબ કે ડુબી દૂર કાઢી મૂકવી જે તારા ઘના ઇ૦—મતલબ કે નાગરિકને પગ ઉપર રાખવી કંઇ ખખડાટ ઇ૦—મતલબ કે સ્વપ્નમાને મળવા જતા નાગરિકા દાસ ર ક્ષણી ઉપાડે તોપણ તારે ત્યા જવું નહિ શનિશ્ચરના ઇ૦—એ દાન એમવા માટે પણ્યા ત્રણ પ્રકાર બતાવ્યા છે

(न) ડુંટી ભાવવાનો યત્ન કરે છે ને ઇ૦

કુંચી કાઢી ગોખલામાં મૂકે છે. અને પછી દૈવજ્ઞને પાંચ મોહોરો આપવા જાય છે) લ્યો દ્વિજદેવ ! આ દક્ષિણા. " ફૂલ નહિ ને ફૂલની પાંખડી. " (એમ કહી પગે લાગે છે).

જોશીબુઆ—હે સૌભાગ્યવતી ! અમારે અજાચકવ્રત છે; અમે કોઇનું દાન લેતા નથી. વારૂ અમારા કહેવા પ્રમાણે કરશો અને તે વડે તમારૂં કામ થશે એજ અમે દક્ષિણા સમજીએ છીએ. બેસો હવે અમે જઇશું.

ચારૂમતી—(પગે લાગી) મહારાજ ! ત્યારે તમે તો ખરેખરો પરમાર્થ કર્યો હો; ઋષિદેવ પધારજો. ઓ પેલું (આંગળી કરી બતાવે છે.) ઊંચું ઘર દેખાય ત્યાંજ રૂક્મિણી દેવી તમને મળશે.

જોશીબુઆ—શુભંભવતુ. (એમ આશિર્વાદ દઇ ચાલ્યા જાય છે અને ચારૂમતિ પણ પોતાના ઘરમાં પેસે છે.) (પ)

(શોચનીય સ્વરૂપે નાગરિકા પ્રવેશ કરેછે) (ફ)

નાગરિકા—અરે ! શ્રીદામાને તે શું થયું ? મૂઓ પકડાઇ ગયો કે કેમ ? જો એમ કંઇ થયું હશે તો હું તો રઝળીજ મરવાની છું. જેમ " ધોબીનો કુતરો નહિ ઘરનો કે નહિ ઘાટનો, " તેવી મારી દશા થવાની છે. (એવે કોઇ આવ્યાનો ખખડાટ સાંભળી કાન દે છે) (બ)

શ્રીદામો—(સસ્મિત) કેમ નાગરિકા ! કંઇ તારે દશા બશા જોવડાવવી છે ? અમે દાટેલા ધન પણ કહી શકિયે એવા છીએ (ભ)

નાગરિકા—હવે કહ્યું કહ્યું ! જો જોશી થયા છો તો કહો, જોઇએ મારી સખીને જે મેડીપર પૂરી રાખી દાદરે તાળું વાસ્યું છે તેની કુચીં હવડાં ક્યાં છે ! (મ)

(પ) શુભંભવતુ—ભલું થાઓ.

(ફ) શોચનીય—શોચના કરવા જેવા. (બ) રઝળીજ મરવાની છું—કેમકે બધો પ્રપંચ ઉઘાડો પડી જવાથી પછી મને સત્રાજિત્ રાખશે નહિ તેથી.

(ભ) દાટેલાં ધન ઇ૦—ગુપ્ત મૂકેલી વસ્તુ ક્યાં છે તે કહેવાની અમારી શક્તિ છે; માટે કુંચી ક્યાં છે તે હવે હું તને કહી શકીશ. મતલબ કે આપણે ધારેલું કામ કરીને આવ્યો છું, એ ગર્ભિત ધ્વનિ છે. (મ) નાગરિકા તેના કહેવાનો મર્મ ચેતીને પ્રશ્ન કરે છે: હવે ઇ૦.

શ્રીદામા—(સહર્ષ) દક્ષિણ દિશાના મોટા તાકા કનેના નાના ગોખલામા છે જા જઇ જો, અને કદાપિ ન જડે તો આવી ફટ કહેજે (૫)

નાગરિકા—શીરી ને ફટાક ના જડે તો ફટ કહેજે, એમાં કઇ આપવુ કે લવુ છે !

શ્રીદામા—(નાગરિકાને ગળે હાથ મૂકી) જા જા ખચીત. (પછે કાનમા વીતી વાત કહેછે) તુ જઇ આવી અને સમાચાર કહીશ ત્યાર મારાથી દેવકને જવાશે,

નાગરિકા—જો એમ તુ કુચીનુ નક્કીજ કરી આવ્યો છુ તો હુ પણ એક પલકમા ખબર લઇ આવી જાણજે મને પણ મારી સખીના બાપ મનાવી તેડી જવા આ યાં'તા પણ હુ તારે કાજે ગઇ નહિ અને પછે જવાનો વાયદો કર્યો છે જો જોશે તો મળીશુ અને જો નહિ જુગે તો તારૂ ધાર્યું કામ કરી પાછા વળીશુ પણ તુ આ તારો વશ કાઢી ના ખી બેસજે હો (એમ કહી ચાલી જાય છે અને શ્રીદામો પણ પોશાક બદલવા રવાને થાય છે) (ર)

(મેડી પર ધ્યાન ધરેલે વેશે બેઠેલી સત્યભામા પ્રવેશ કરે છે).

સત્યભામા—અરે અતનુ ! તુ મને હવે તો કઇ ઓછી પીડા દે ! આ શીતળ સમીરને તે અગ્નિ જેવો કર્યો, જગમા વડવાનળ

---

(૫) સહર્ષ—(પોતાની ઇશારત નાગરિકા ચેતી માટે) ફટ—फट् એ શબ્દ અભિચાર મંત્રમા ઠામઠામ જોવામા આવેછે કોઈ નાશ કરવામા અંતે એ ઉચ્ચાર બોલાયછે જેમ અગ્નિને આહુતિ આપતી વખતે અંતે 'સ્વાહા' અને પિતૃઓને બલિ દાન આપતા અંતે 'સ્વધા બોલવામા આવેછે તેવોજ નાશ થાઓ' એવા પ્રસંગમા અંતે ફટ્' બોલવામા આવે છે એજ ' ફટ્ ગુજરાતીમા તિરસ્કારના અર્થમા દાખલ થયો લાગે છે

(ર) મારી સખીના બાપ—સત્રાજિત તારે કાજે—તારી વાટ જોઇને પછે— થોડી વાર પછી જો ઈ૦—હુ સત્યભામા પાસે જઇશ ત્યા મને સત્રાજિત્ દેખશે તો હુ તેમને મળીશ અને કહીશ કે તમે બોલાવી હતી તેથી આવી છુ, અને નહિ દેખે તો સત્યભામાની ખબર લેઇ પાછી આવીશ. વેશ—(જોગીનો) આ પ્રસંગમા શ્રીદામાએ કપટથી ચારમતી પાસેથી કુચી કઢાવી તેથી એ **આધબલ** નામે ગર્ભસંધિનુ અંગ વાપર્યુ છે

રૂપે પ્રવેશ કરી દેહની આ દશા કરી, એવ એવે અનેક પ્રકારે ગજ જેવી વિરહિણીને કનડવાથી તારા હાથમા શુ આવવાનુ છે? શુ અલ્યા! તને શિવે બાળ્યો તે વાત પણ તુ ભૂલી ગયો, કે ગજ જેવી અબળાપર તારા દુર્ધર શર મોકલવા લાગ્યો છુ! ભુંડા! કઇ દયા તો લાવ! મે તારૂ એવુ શું અહિત કર્યુ છે? અરેરે! મારો એકે ઉપાય કામની શાન્તિ અર્થે કામ નજ લાગ્યો! વારૂ ત્યારે લાવ ફરી મહાદેવ ધ્યાન ધારી થઇ મનોજને પ્રસન્ન કરૂ (એટલુ બોલી ધ્યાન ધરી બેસછે) (ल)

(એવે ત્યા ધીમેથી દ્વાર ઉઘાડી નાગરિકા પ્રવેશ કરે છે) (व)

નાગરિકા—(સત્યભામાને ધ્યાનસ્થ જોઇ) આહા! આ શી તે આ દશા? અરે પણ એ આ કોની પ્રતિમા આગળ તેની સામે ધ્યાન ધરી બેઠી છે? હા હા ઠીક, એ તો એણે કામદેવની પ્રતિમા આગળથી દેખાય છે (તેને નમસ્કાર કરી) પ્રભુ કામદેવ! મારી બહેનીને તુ સંપૂર્ણ પ્રસન્ન થજે (આશ્ચર્ય) અરે પણ આ તો કામદેવની છબી નોય કામદેવ તો ગૌર હોય ગોરીઓના મન હરણ કરે છે; પરંતુ આ તો શ્યામ મૂર્ત્તિ છતા અબળાના ચિત્ત આકર્ષી લેછે ઠીક, ઠીક, એ તો ઓળખ્યા મને પણ મારી બહેની વીસરી નથી (વળી ફરી જોઇ) અરે! પ્રાણપ્રિય પણ મારે જ દેખુ. (એવામા નાગરિકા નાગરિકા એવો એકાએક શબ્દ થાય છે અને તેથી નાગરિકા કંપે છે) (श)

(ल) અનનુ—કામદેવ! સમીર—પવન. જેમા હ૦—જેમ સમુદ્રમા વડવા નળ અગ્નિ પ્રવેશ કરીને તેને સૂકવી નાખે છે તેમ તે મારા દેહમા પ્રવેશ કરી દેહને સુકવી નાખ્યો. રૂપકાલંકાર દુર્ધર—ન ખમાય એવા શર—તીર. અહિત—બુરૂ મનોજને—કામદેવને અહીં પ્રિયના વિયોગમા કામદેવના આવેશથી થએલી ઉન્મત્ત મની ચેષ્ટાઓ વર્ણવી છે માટે તપન નામે નાયિકાલંકાર વર્ણવ્યો છે સ્ત્રીઓમ કામ દશાનો કોમળ શૃંગાર વર્ણવ્યો છે માટે અહીંથી કૈશિકી વૃત્તિનો આરંભ છે

(व) નાગરિકાનો આ પ્રવેશ એવો છે કે તે સત્યભામાનુ મુખ દેખી શકે નહિ, કેમકે જો મુખ દેખે તો તરત પછી જે સત્યભામાના ઉદ્ગાર થાય તે સત્યભામાના મુખમાથી નીકળ્યા છે એમ ના જાણતા જ ગુપ્તાના આવવાથી તેને જે ભ્રમ થ પડ્યો છે તે સબબે નહિ

(श) આશ્ચર્ય—નવાઇ. ઓળખ્યા—અર્થાત એ તો કૃષ્ણદેવની છબી છે મને હ૦—(નવાઇ) અર્થાત મને પણ તેની છ

સત્યભામા—હે વિતનુ મહારાજ! જો મે વડી વાગ્થી તારૂ એક નિશ્ચએ ધ્યાન ધર્યું હોય તો મે મારી સખીને પ્રથમ બે વાર બોલાવી, અને હવે ત્રીજી વાર બોલાવુ તે સમયે તેને મેળવજે, નીકર આ યૌવનરૂપી અગ્નિમા બળી મરયા વગર રહેનાર નથી (એટલુ બોલી મોટેથી નાગરિકા એવો શબ્દ કરે છે) (ધ)

નાગરિકા—(સકંપ) ના ના હુ તો અમથીજ આવી છુ મને બોલાવી ત્યારે આવી છુ કુચી મે ચોરી લીધી નથી (પગ લથડખાવી) હવે હુ કોઇ દહાડો નહિ આવુ ભૂલી મહારાજ ભૂલી (એમ કહી આંખો મીચી દેછે) (સ)

સત્યભામા—(શબ્દ સાભળી નયન ઉઘાડી નિરખે છે) આહા હા! જાગતો જોધ તો કામદેવજ છે! એણે મારી સખીને કેમ કરી અહીં આણી? દેવને અને તેમા પણ પુષ્પધન્વાને તો શુ અશક્ય છે? (એટલુ કહી નાગરિકાને દૃઢાલિંગન કરેછે) (દ)

નાગરિકા—(સભય) મને કોઇએ મોકલી નથી હુ તો ગાડી છુ (સકંપ) હવે અહીં નહિ આવુ નહિ આવુ!

સત્યભામા—હના નાગરિકે! તું બીશ નહિ બીશ નહિ મેજ તને કામદેવનું આરાધાન કરી અહીં તેડાવી લીધી છે હવે તારે કશો પણ ભય રાખવો નહિ તુ મને મળી એ સર્વ સારા વાના થયા છે હે માર! તે મને મ્હારા મારથી મૂકાવી મારી સખીનો મેળાપ કરાવ્યો તે માટે હુ તને સહસ્ર વાર શિરસાષ્ટાંગ કરૂ છુ (એમ બોલી નમન કરે છે) (ક)

(ધ) વિતનુ—કામદેવ! બે વાર બોલાવી—પ્રથમ જે નાગરિકા નાગરિકા એવો અવાજ સાભળી નાગરિકા કંપી હતી તે સત્યભામાનોજ શબ્દ હતો પણ નાગરિકા પાછળ હોવાથી તેને એવો ભાસ થયો કે જાણે મને કોઇ બીજુ બોલાવેછે, એમ સૂચન કર્યું છે

(સ) સકંપ—(નાગરિકા છાનીમાની ચોરીથી અહીં પેઠી હતી માટે તે પોતે પકડાઇ ગઇ એવા ભયથી ધ્રૂજે છે) અહીં નાગરિકાનો શકા અને ભયથી ઉપજેલો ત્રાસ વર્ણવ્યો છે માટે **સભ્રમ** નામે ગર્ભસંધિનુ અગ જાણવુ

(દ) પુષ્પધન્વા—કામદેવ! દૃઢાલિંગન કરેછે—મજબુત ભેટે છે (ક) માર—કામદેવ! શિર સાષ્ટાંગ—માથુ નમાવી સાષ્ટાંગ પ્રણામ

નાગરિકા—(નયન ઉઘાડી) હલા સખિ સત્યભામા ! (આમ તેમ જોઇ) તારે મને મૂર્ચ્છા કોણુ પાડતું'તુ ?

સત્યભામા—(સઆશ્ચર્ય) એય તેં શું સાંભળી'તી કે ? વારૂ કહે જોઇએ પ્રીતમનો મારા પર પ્રેમ છે એવું તારા જાણવામાં કઇ આવ્યુ છે કે ? (ङा)

નાગરિકા—(સ્વસ્થ થઇ) હલા સત્યભામા ! મેં તો તારી ભૂમોય સાંભળી'તી અને હું તો અહીં (કાનમાં આ પ્રમાણે) આવી'તી. તારા વિના કૃષ્ણદેવ અન્ન જળ તજી ઉપોષણ કરે છે અને રાત દિવસ તારોજ જાપ જપી રહ્યા છે. કાલનો મહોત્સવ પણ એમની પિંડપીડા માટે બંધ રહ્યાનું સંભળાય છે. શિવ શિવ ! શું એમનું દુઃખ. (गा)

સત્યભામા—સખિ નાગરિકે ! પ્રેમની પીડા એવીજ છે. જો જો આ મારૂં કંકણુ જે તું બેઝબેઝે ચઢાવતી હતી તે એની મેળે નીકળી જાયછે. આ મારી કનિષ્ઠિકાની મુદ્રિકા તે કાંડે જઇ બેસવા કરે છે. મારૂં રક્તોત્પલ જેવું અંગ તે તને પુંડરીક જેવું નથી લાગતુ શું ? સખિ ! હવે એ દૃષ્ટ કે'વાથી કંઇ ઓછું થાય તેમ છે ? પણ કહે કે હવે હું શું કરૂં ? તું મને સુવર્ણસરોજીકામાં શાકાજે લઇ ગઇ ? હવે તો તને છોડનાર કોણુ છે ? (એમ કહી દૃઢાલિંગન દેછે) (घा)

નાગરિકા—(સખેદ) વયસ્યા ! હવે હું નિરૂપાય છું. તું મને અહીં'થી હવે વે'લી જવા દે તો ઠીક, નીકર પિતાશ્રી આવશે અને દાદરે તાળું નહિ દેખે તો તારા અને મારા બનેના ભોગ મળશે. મને એમણે સુવર્ણસરોજિકા ગયા માટે કાઢી મૂકી'તી તે પાછા આજ

(ङा) 'એય તેં શું સાંભળી'તી કે' ? એ વાક્યથી નાગરિકાને સૂચના કર્યું કે તે મૅન્જ પાડી હતી. (गा) પિંડપીડા—શરીરની અસ્વસ્થતા.

(घा) કનિષ્ઠિકા—છેલ્લી નાની આંગળી મુદ્રિકા—વીંટી કાંડે જઈ બેસવા કરે છે—ચપલાતિશયોક્તિ અલંકાર રક્તોત્પલ—રાતુ કમળ પુંડરીક—ધોળું કમળ સત્યભામાની વિરહથી થયેલી દશાનું વર્ણન છે માટે નાયિકાની કામદશા વર્ણાઇ છે

બોલાવવા આવ્યાં'તા. હવે હું તને રોજ મળીશ પણ તું મને હવણાં તો જવાદે. (ङा)

સત્યભામા—સખિ જો જો! આ મેં તે દિવસની પ્રતિમા આલેખી છે. તેમાં વનમાલીએ બાંધેલો જે કાળજાને કોરે એવો કેસરી ફેંટો તે આલેખવો બાકી રહ્યોછે, અને એમના પગ આગળ હરિણી કાઢીછે તેની આંખમાંથી જે આંસુ ટપકેછે તે ચીતરવા રહી ગયાં છે. હું જ્યાં ઉભી હતી ત્યાં મેં જે વાઘ કાઢયો છે તે તો સર્વ પ્રકારે હું આલેખી રહીછું. હવે એટલું બાકીનું પૂરૂં કરી લેઉં ત્યાર પછે તું જજે. એકવાર મહારાજને મિટ ભરી જો તો ખરી! આહા! શું નયનશરાસન મારા પર સાંધ્યુ છે! નાગરિકા તું ખરેખરૂં કહે કે મારાથી પૂર્ણપણે પ્રતિમા આલેખાઇ છે કે નહિ? (એમ કહી પ્રતિમા કને જાય છે).*

નાગરિકા—સખિ! પ્રતિમા તો તેં અનુત્તમ આલેખી છે, પણ તારી કને વાઘ અને કૃષ્ણદેવ કને હરિણી તેં શામાટે ચીતર્યાં છે? એ હું સમજી શકી નહિ.

સત્યભામા—હલા! જો હું એ તને સમજાવું. ક્ષત્રિય થઇ રડતી હરિણીનું હરણ થવા દે એ કેટલું બધું અઘટિત છે, એ દેવને દેખાડવા માટે. અલિ નાગરિકા! આ મારા અંતરનો ભાવ આર્યપુત્ર પૂર્ણપણે સમજે તેવા છે પણ એમના જોવામાં આ પ્રતિમા શી રીતે આવે?

નાગરિકા—પ્રિય સખિ! એ તું પૂરી આલેખી લે, પછે જો મારાથી બનશે તો હું એ દેવ કને લઇ જઇ નિવેદન કરીશ. વારૂ એમને પણ જોઇ તને સુખ પ્રાપ્ત થશે.

સત્યભામા—સખિ! મોટાના તેજમાં સર્વે તણાય તેમ તું દેવનેજ સુખ કરવા ઇચ્છે છે, પણ મારી તે પીડા કોને પડી હોય? વારૂં ઠીક, એમને પણ સુખ તો થશે. હું પ્રતિમા પૂરી આલેખુંછું અને તું તેમાં જે ભૂલભાલ થતી હોય તે દેખાડજે. (એમ કહી કેસરી રંગ તથા કલમ હાથમાં લેઇ આલેખવા માંડેછે).

(ङा) वयस्या—સખિ! *નયનશરાસન—નેત્રની ભમરનું ધનુષ્ય. હરિણી ચીતરવાનું કારણ આગળ જણાવશે. વાઘ ચીતર્યો છે તે એમ જણાવવાને કે મારા પિતા રૂપી વાઘ મને ઉપાડી લેઇ જાયછે.

નાગરિકા—વયસ્યા ! હજી જરાક ઘેરોકેસરી જોઇએ આહા ! રુકિમણીના આસુ તો તે જાણે ટપ ટપ ટપક મોતી ટપકતા હોય એવાજ આલેખ્યા છે ! (ચા)

સત્યભામા—કેમ સખી આટલો કે હજી વધારે ઘેરો કરૂ.

નાગરિકા—હવે તો એટલોજ, પણ સખી પેલી ભૃકુટી જરા વધારે વાકી કરે તો ઠીક

સત્યભામા—જા જા, એથી વધારે વાકી કરૂ તો તો મારી— (કહી અટકી જાય છે)

નાગરિકા—કહેને કે શોકયના ભણી નજર જાય બોલ્ય, એજ કહેવાનુ છે કે કઇ બીજુ ? (છા)

સત્યભામા—(લજ્જાપૂર્વક) હવા નાગરિકા ! તારે જે કહેવુ હોય તે કહ મારે તો એથી આગળ કઇ બોલવુ નથી પણ પેલી સે એમની આગળી જોઇ કે ? બ્યાદને હજુ ધાવતુ કેવુ બતાવી રહ્યા છે ?

નાગરિકા—સખિ ! હવે હુ જઇશ મારૂ મન ઘણુ ગભરાય છે અને ચેન પડતુ નથી વળી થોડી વાર પછી તને આવી મળીશ પણ હવડા તો મને જવાદે હજુ તો મારે તારી સાથે ઘણી ઘણી વાતો કરવાની છે (એમ કહી જવા માડેછે)

સત્યભામા—અલિ નાગરિકા ! તુ પણ વાલેશરી થઇ વેરીનુ જ કામ કરવા બેઠી કે શુ ? તુ તો જવાની તે જઇશ પણ મારા પ્રિયતમનેય સાથે લઇ જાયછે ! વારૂ લાવ્ય હુ એક વાર એમને ભેટી લઊ *

(એમ કહી પ્રતિમાને હૃદય સરસી દાબેછે તથા ચુબન કરેછે)

નાગરિકા—વયસ્યા ! તારી તે ડાગળી છટકી ગઇછે કે શુ ? આ ચિત્રને આમ ચોળી નાખવાથી તારો કયો મનોરથ સિદ્ધ થવાનો હતો ? એ લાવ્ય મારી કને હવે તો મને જવાની આજ્ઞા આપ્ય.

(ચા) ચિત્ર પ્રતિમા પૂરી કરવાનુ કામ ચાલી રહ્યુ છે તેનો દેખાવ બતાવવાને આ વર્ણન છે

(છા) અધૂરૂ વાક્ય પૂરૂ કરવામા આવ્યુ છે માટે **વાકકેલી** નામે વીથીનુ અગ વાપર્યુ છે

* પ્રિયતમને—અહીઆ ચિત્રેલા કૃષ્ણને

સત્યભામા—સખિ ! જે થવાનુ હશે તે થશે પણ હુ તો તેને હવડા જવા દેવાની નથી પિતાએ તો મારા નામ કૃતવર્મા સાથેજ ઠરાવ કર્યો હશે તો પછી ગેહે ! મને થેડી વાર જ્યારી સમજી તારે જવુ ઘણુ નથી જો દેવ મારે કાજે કંઈ નહિ કર તો પછે હુ તેમનુ ધ્યાન ધરી ગાઉ સૂઝતુ રીશ પણ હવા નગ‌િ ! આ મારી આવગેવી પ્રતિમા તો તેમને આજને આજ મળે તેમ તુ કરજે, હો ! (जा)

નાગરિકા—અહો વયસ્યા ! તારે એ વિષે કઇ પણ ચિંતા કરવી નહિ જે મારાથી થશે તે હુ એ માટે કરીશ તારી આનંદની પ્રતિમા હુ આજજ પ્રભુને પહોચાડીશ (પછે વિચાર કરી) પણ સખિ ! પેના લીલા રગની કલમ તુ ખોળી લાવ્ય જોઇએ

સત્યભામા—શા સારૂ ? હવે એમા કઇ પણ કરવા જેવુ નથી

નાગરિકા—પણ તુ લાવ તો ખરી જો તો માર કહેવુ ગમે તો તે પ્રમાણે કરજે

સત્યભામા—(ઉઠી અવળે મેઢે કલમ લેવા જાયછે) સખિ ! ઘેગી બોરગી લાવુ કે ધીમી ? (એવેનાગરિકા ઉતાવળી પ્રતિમા લઇ ઉતરી પડેછ)

સત્યભામા—(સખેદ) અરે સખિ ! તે પણ આમજ કર્યુ કે ? મને પતિએ ઠગી, પિતાએ ઠગી, માતાએ ઠગી બેહેને ચઢાવી અને વહાલી સખી જે તું તે પણ આવી ઠગમાથી રમી નાસી ગઇ ! અરે પ્રભુ ! એમજ થાયછે તો હવે મારે જીવ્યમા શો સાર છે

(એટલુ બોલી દીર્ઘનિશ્વાસ નાખી ખોળામા મુખ મેલેછે) (ज्ञा)

(આમતેમ જોતી ને પ્રતિમા સભાળતી નાગરિકા પ્રવેશ કરેછે)

નાગરિકા—(સઆશ્ચર્ય) અરે કાલ્યુ પીજ્યુ કામ થયુ કે શુ ? હું શ્રીદામાને અહીં બેસવાનુ કહી ગઇ'તી તે મને વધારે વાર લગી

(जा) સૂઝતુ કરીશ—મરણ પામીશ અહીં થોડી વાર જીવનારી કહીને કૃતવર્મા ઉપરની અપ્રીતિનુ તથા કૃષ્ણ ઉપરના અનુરાગબીજનુ ઉદ્ઘાટન કર્યુ છે કૃષ્ણને પ્રતિમા પોહોચાડવાનો પ્રયત્ન છે તા વાક્યથી વર્ણવ્યો છે એવી રીતે બીજનો પ્રયત્ન સાથે યોગ થવાથી **ગર્ભસંધિ** વર્ણવ્યો છે

(ज्ञा) અહીં પ્રિય વિયોગથી કામના આવેશમા આવેલી સત્યભામાની વાણી મય ચેષ્ટા વર્ણવી છે માટે એ **તપન** નામે નાયિકાનકાર વર્ણવ્યો છે

तेथी चाल्यो गयो के केम ? (એટલું બોલી શ્રીદામા ! શ્રીદામા ! કહી બૂમ પાડેછે).

શ્રીદામો—(આંખ્યો ચોળતો ચોળતો પ્રવેશ કરીને) શું છે ? શું છે ? જા રે જા ! આટલી બધી વાર તે લગાડતાં હશું ! જોને હું કેવો ઉતાવળો જઇ આવ્યો'તો !

નાગરિકા—તમે શું ધેળકુ ધોળી આવ્યા'તા ? જો હું તો આ પ્રમાણે (કાઇ ન સાંભળે કે ન દેખે તેમ કહી પછે પ્રતિમા દેખાડેછે) સહુ સિદ્ધ કરી આવી. હવે જા અને દેવનુ મન મનાવ્ય. પણ હવે જે કરવાનુ હોય તેની ઉતાવળ કરજે હો; નીકર સિંહનો ભાગ શિયાળાને લઇ જતાં વાર થવાની નથી. અને હું હવે સત્રાજિતૂને ઘેર જઇશ એટલે તને મળી શકાશે પણ નહિ. માટે જે કરવું હોય તે વહેલો કરજે. (ચા)

શ્રીદામો—આથી આવ્ય. જો એ ગાટે તો મેં (કાનમાં) આમ યોજના કરીછે. તું પણ સાવધપણે તેમ કરવા ચૂકની મા.

નાગરિકા—પણ અલ્યા મહોત્સવ તો બંધ રહ્યાનું સંભળાય છે ને ?

શ્રીદામો—દેવના કારણથીજ બંધ રહ્યો છે ને ? એમ કરવામાં પણ આપણી યુક્તિજ છે ! તું તારે જે કરવાનું તે સાવધપણે કરજે એટલે પોબાર પડ્યા સમજવા. હવે હું જઉંછુ અને તું પણ ત્યાં જઇ ધારેલું કામ સિદ્ધિએ પહોચાડવાની યોજનામાં લાગીજા.

(એમ વિચાર કરી બંને જણ ચાલ્યાં જાય છે).

(વિરહાગ્નિથી બળતા અને શ્રીદામાની વાટ જોતા કૃષ્ણદેવ પ્રવેશ કરેછે).

કૃષ્ણદેવ—દાવાગ્નિથી વ્રજસમૂહને બળતો રાખનાર હું, મુચુકુંદ નેત્રાગ્નિથી કાલયવનનો દાહ કરાવી જેવો ને તેવો રહેનાર હું, જરાસંધે પ્રવર્ષણ પર્વતને પાવક લગાડ્યો અને તે જાજ્વલ્યમાન જ્યોતિમાંથી કંઇ પણ કષ્ટ વિના નીકળી નાસનાર પણ જે હું, તેને શું વિરહાગ્નિ દગ્ધ કરવા ધારે છે ? અરે આત્મભૂ ! હું પણ શંકરનો પરમ ભક્ત છું હો ! મને પીડા કરવામાં કાંદા કાઢવાના નથી ! હા કુસુમેષુ ! હવે તો અતિ

(ચા) અહીં અર્થની સાધના કરવાનો નિશ્ચય વર્ણાવ્યો છે માટે યુક્તિ નામે નાટ્યાલંકાર.

થયુ ! આ હૃદય મહાઅ કે સુરાઅ સહન કરવાને તૈયાર છે, કિન્તુ હે મકરધ્વજ ! તારા કમળ જેના કોમળ શર માારાથી મહન થતા નથી (એમ કહી નિશ્વાસ નાખે છે) અરે શુ શ્રીદામોય પણ અધારિ સુધી નજ આવ્યો કે ? હોય એમજ હોય; "પડય, પડય તો કે સદાવડી !' (ण)

(એવે જય જય મહારાજ કહી શ્રીદામો પ્રતિમા સંતાડતો પ્રવેશ કરે છે.)

શ્રીદામો—વયસ્ય ! તમારે કાજે અથડાઇ 'અથડાઇ મારો તો આારો નીકળી ગયો

કૃષ્ણદેવ—સખા ! પણ કઈ વળ્યુ કે નહિ ?

શ્રીદામો—અમે જાણ્યાએજ છિયે કે અમને પડેલુ કઇ કોઇ પૂછનાર નથી, પણ કામ થયુ કે નહિ તેનીજ ખબર પૂછાશે !

કૃષ્ણદેવ—ગોપબધુ ! તારી પ્રકૃતિ તો મારી છો ? વારૂ કહે જોઇએ પ્રિયા તને કહીં મળી ? અને એની પ્રીતિ મારા પર છ એવુ તને કઇ વાતચિતમા જણાયુ કે નહિ ? (ઠા)

શ્રીદામો—મારી સાથે વાતચિત તો કરી પણ હુ ગોવો ગમાર છુ કે તેના તમાનપર પ્રીત છે કે નહિ તે પૂરેપૂરૂ સમજી શક્યો નહિ ! (એમ કહી પ્રતિમા સતાડતો જાય છે) (ढा)

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! આ સમય હાસ્યનો નથી વારૂ જો તું પૂરેપૂરૂં સમજી શક્યો નહિ તો જેટલુ સમજ્યો, તેટલુ કહે જોઇએ

(ટા) અહીં હ્રાસાગ્નિપાન વગેરે થઈ ગયેલા કાર્યનુ કથન કર્યુ છે માટે ઉત્કીર્તન નામે નાટ્યાલંકાર વર્ણવ્યો છે આત્મભૂ—કામદેવ ' શંકરનો પરમ ભક્ત ઇ૦—અર્થાત્ શંકરની પેઠે તને બાળી મૂકીશ એ ધ્વનિ છે કુસુમેષુ—ફૂલના બાણવાળો—કામદેવ કુસુમેષુ એ નામનુ નામ હોવાથી વિશેષ્ય છે અને એ વિશેષ્ય ઉપરથી કૃષ્ણને તે બાણ પ્રહાર કરે છે એમ સમજાય છે માટે પરિકરાંકુરાલંકાર

(ઠા) ગોપને સાર લગાડવાને તેની પ્રકૃતિ પૂછી છે અને એમ કરીને તેને પોતાને અનુકૂળ કરી લીધો છે માટે મ ગ્રહ નામે ગર્ભસંધિનુ અંગ વર્ણવ્યુ છે

(ઢા) અહીં શ્રીદામાએ પોતાને રસજ્ઞ કહીને નાગરજનાનુ કાર્ય ... બતાવ્યુ તેથી તે વચોહાસ્યનર્મ નામે કૈશિકી વૃત્તિનો ભેદ વર્ણવ્યો છે, તથા પ્રતિમા સંતાડતો જાય છે માટે ક્રિયાનર્મ નામે કૈશિકીનો ભેદ વર્ણવ્યો છે

શ્રીદામો—મહારાજ ! એમા તે શું કહેવું છે ? હવે તો હું ઘેર જઉં છુ, મને તો ભૂખ લાગી છે

કૃષ્ણદેવ—બેશ બેશ, તને મોકલવાનું પ્રયોજન શું તે પણ કંઇ સમજે છે કે નહિ ? (પછે તેનુ લૂગડુ ઝાલી આંચકો મારે છે એટને સંતાડેની પ્રતિમા પડી જાય છે) અહ્યા ! આ શું ? ક્યાથી લાવ્યો અને આ પ્રતિમા કોની છે ? હા હા, એ મે ઓળખી, પણ કહે એ કેણે આલેખી ? .

શ્રીદામો—મહારાજ એજ તો ! એવી તો હું ઘણીએ છગીઓ લાવું છું !

કૃષ્ણદેવ—શ્રીદામા બોલ્ય, બોલ્ય, આ તુ ક્યાથી લાવ્યો અને કોણે કાઢેલી છે ?

શ્રીદામો—વયસ્ય ! એ સુવર્ણસરોજિકાનામીએ કાઢી છે અને આપનો ગોપ લા જણ ચોરને ઠગી બોર ગારી લઇ આવ્યો છે એ ॥ કથા જરા લાંબી છે, જો સાંભળવાનો અવકાશ રહ્યા હો તો કહુ (હા)

(કૃષ્ણદેવ પ્રતિમા ભણીથી શ્રીદામા ભણી જોઇ)

કૃષ્ણદેવ—ગોઠ્યખ્યુ ? હું આ પ્રતિમામાં આલેખેલા ભાવ જોઇ રહ્યા પછી તારી વાતથી જાણીતો થઇશ (એમ કહી પ્રતિમા ભણી નજર કરેછે)

શ્રીદામો—પણ મહારાજ ! હું ભૂખી જઇશ સારે ?

કૃષ્ણદેવ—તે તો ફરી સાંભરી આવે એવુ હુ કરીશ પણ સખા જો તો ખરો, આપણે એને છળ કરી ગોલાવી તથા એ કેવી ભ્રૂકુટિ ચઢાવી રહી છે ?

શ્લોક.

મદ ! કર મરોડી બેચતો શું આમા,
અતિ અતિ થઇ નાશી મિત્ર ! આ શ્રમ આમા ,

(૭) પ્રતિમા જોવાની કૃષ્ણની અતિ ઉત્કંઠાનુ ઝારણ કરે છે જે સાંભળવાનો અવકાશ રહ્યા હોત તો હ૦ વચોહાસ્યનમ

સ્મરધનુ નહિ એ તો, ગો કરું હું વિચાર,
તિલક હરતણું એ, ચાપ શંકા અપાર. ૫

અપિચ—

શ્લોક.

ત્રિપુરરૂ જે હરનણું, વદતાં ન રૂાવે,
રે રે વયસ્ય ! ઉપમા, મનમાં ન આવે;
જો હું શશી સમ વદું, તવ તે કલંકી,
કો ભ્રૂ સમાન નવ હું, ગણું સિંહલંકી. ૬

શ્રીદામો—મહારાજ જો એની ભ્રગુટીને કોઈની ઉપમા અપાય એવી નથી તો પછે એની અપરધુરી કેવી હશે તે તો કેમજ કહેવાય ! (હા)

કૃષ્ણદેવ—મકરંદના સ્વાદની તે મણિધરને શી પરખ ! એ તો ભ્રમરજ ભોગવી જાણે. પણ સખા એણે ચટક કર્યો છે તે તે જોયો કે ! જો જો !—(જા)

શ્લોક.

પૂર્ણિમાચંદ્ર જાણે વર વસ્તુશશી, ધાર બાંધી રહ્યો છે,
શોભા સારી શશીથી કિરણ પસરિના, હાર્દ એ તો ગયો છે;

આકાશે એક વિધુ દ્વય અહિ નિરખુ અભ્ર આવે ન પાસે,
એ પૂરા ચદ્ર માહે મલિનપણુ દિસે સ્વચ્છ આ બે પ્રસગે ૭

શ્રીદામો—કહાનજી ! હજુ તારા જોવાના રહ્યા તે દેખાડશો કે ? (તા)

કૃષ્ણદેવ—(સસ્મિત) તારા જુએ એવોજ દેખાયછે ! પણ તારા એય સશયનું મારી પ્રિયાના અલૌકિક લાવણ્યવડે સહેજ સમાધાન થાય તેવુ છે જો સાભળ્ય —(થા)

શ્લોક.

વગર કલમ્નિત ઉગ્યા, એક નહિ પણ વિધુ ભલા બે આ,
તારા ઝાખા થઇને અગોઅગે વશી રહ્યા જ આ ૮

શ્રીદામો—દેવ ! એ જાણે દેવી થવાને એકે અગે ન થઇ હી હોય અવી દેખાય છે

કૃષ્ણદેવ—સખા ! એ ! અગોઅગની શોભા વર્ણવતા સુધી મનોજ મ ! ઊભો રહેના દે એમ લાગતુ નથી તથાપિ એ આપણાથી લજ્જા પામે છે તે સમયે એનો દેખાવ કેવા થયો છે તે તુ જો -(દા)

શ્લોક.

નયને નમતી ગમતી ગવરી,
લજવાની અતિ ગતિ જો શી કરી,

૭ શ્લોક—સ્રગ્ધરા વર-ઉત્તમ વસ્તુનશી—તુલ્ય (? આકાર) જેવી વિધુ-ચદ્ર દ્વય—એક કપાળનો ચાદલો અને બીજો મુખચદ્ર અભ્ર—વાળુ આકાશના ચદ્રને વાળુ નડે છે, પણ આ બે ચદ્રને તો તે પણ નડતુ નથી ઉપમાન હીનતાણુ વર્ણ્યુ છે માટે **નિદોપમા**

(તા) સત્યભામામા ચદ્ર વર્ણ્યો છે ત્યારે તારા પણ હોવા જોઇએ એવા વિચારથી શ્રીદામો કહેછે કહાનજી ! ઇ૦ ૮ર ીના આસુના ટપકા ચીતર્યા છે તે બતાવવાની આ ગર્ભિત સૂચના છે પણ કૃષ્ણને તેપર લક્ષ્ય દેરતા નથી એમ વાતાને કવિએ કૃષ્ણનો સત્યભામા ઉપરના અનુરાગ **ધ્વનિત** કરી બીજનો ઉલ્લેખ કર્યો છે (થા) તારા-(આકાશમાના) લાવણ્ય—સુદરતા

૮ શ્લોક—ગીતિ તારા—પરસેવાના કણ રૂપી જે મોતીના આકાર રૂપી અવ કારને પણ શોભા આપે એવુ એનુ રૂપ છે એ **ધ્વનિ** (દા) મનોજ—કામદેવ

નમ્રતી વદને હરી એ હુલાવે,
વદતી વનિતા અતિશે ન રવે   ૯

અપિચ—

શ્લોક.

સંકોચાયે કારે, કુમુદિની પેઠે તદા ઘણી શોભે,
પ્રાતર દિનકર થંભે જોઇ ક્ષોભે પ્રભાવડે લાભે   ૧૦

શ્રીદામો—કહાનજી ! ' ભાભા ભારમા તો વહુ લાજમા ' એમ તો કંઈ નહિ થતુ હાર !

કૃષ્ણદેન—શ્રી રામા ! તારે અને મારે સ્નેહ શી રીતે થયો હશે એ સમજાતુ નથી ! જો જો પ્રિયા ની સર્વાંગસુંદરતા શી શોભી રહી છે ! (ધા)

શ્લોક.

જ્યોતિષ્મતી હુ ચંદ્રની તો ધવલતા એમાં લહુ,
જો જ્યોત્સ્નાની જો જડી નેઉ હેડે (છે) શિતળતા એવુ કહુ,
ના ના નથી છ અધિક એથી, કામનારી કામિની,
સર્વાંગ સુંદરતા સ્વીકારે, (ગમ) હૃદયમેઘની દામિની   ૧૧

---

૯ શ્લોક—તોટક વૃત્ત નયને નમ્રતી—નેત્ર નીચા ઢાળતી (લજ્જા નામે ભાવની વ્યંજના) મ ને—મદન (કામદેવ)ને પણ અથવા મદને જુવાનીના મદને અતિશે ઇ૦ એ અતિશય ધાંટો કાઢીને બોલતી નથી) આ પણ લજ્જા નામે ભાવની વ્યંજના છે)

૧૦ શ્લોક—ગીતિ જ્યારે પ્રાત કાળનો સૂર્ય ઉગછે ત્યારે જેમ કુમુદિની (પોયણી) પોતાના અંગમા સંકોચાય છે (બીડાઇ જાયછે) તેમ મને જોઇને આ સ્ત્રી પોતાની કાયામા સંકોચાઇ જાય છે ત્યારે એ ઘણી શોભે છે વળી જ્યારે પ્રાત.કાળનો દિનકર (સૂર્ય) તેને જોઇને થંભે છે (અટકી ઉભો રહે છે) ત્યારે એ તેનાથી ક્ષોભ પામછે, પણ તેની પ્રભા (કાંતિ) વડે લોભાય છે અથવા દિનકર તેની પ્રભાવડે લોભાય છે અહીં પણ લજ્જા નામે ભાવની વ્યંજના છે માટે એ મુગ્ધાનુ વર્ણન છે કાંતિ અતિશય વર્ણી છે માટે **દીપ્તિ** નામે નાયિકાલંકાર વર્ણાયો છે

(ધા) તાર અને મારે ઇ૦—અર્થાત્ તુ તો કેવળ વિવેક વગરનો અને નીરસ જણાય છે '

૧૧ શ્લોક—હરિગીત જો એને હું ચંદ્રની જ્યોતિષ્મતી (ચંદ્રના જેવી કાંતિવાળી) કહુ તો ધવલતા (ધોળાપણુ) ચંદ્રમા છે તે એનામા આવે, જો ચંદ્રની જ્યોત્સ્ના (કિરણમાળા) એનામા છે એમ હુ હેડે જડી લઉ (માનુ) તો એનામા શીત

અપિચ—

શ્લોક.

ચપળા ચતુરા કેવી, તડિત તરૂણી ગઇ નહિ ભાળી,
કુચઅંકુશે ભેદ્યું આ કરિવરનું હૃદે અહા ભાળી। ૧૨

શ્રીદામો—મહારાજ ? એ તો બધુંય ખરૂં પણ પેલો વાઘ અને બકરી એ શા કાજે ચીતર્યા હશે ? હું તો ધારૂં છું કે દૈવના ચતુરપણા જણાય આવે કે દેખીને વાઘ બકરી સાથ ચિતારાઓ પણ ચીતરતા આવડે છે ખરા! એટલાજ કાજે એ બે ચીતર્યા હશે બાકી બીજું શું ? (ના)

કૃષ્ણદેવ—(તે બે ચિત્ર જોઇ) સખા ! મારી કને જે ચિત્ર છે અને તું જેને બકરી કહે છ તે બકરી નથી પણ હરિણી છે (વિચાર કરી) હા હા હું સમજ્યો! અરે આ શું ? (નિશ્વાસ નાખી) વિધાએ મને આવોજ ગણ્યો કે ? (પા)

જતા છે એવું કહ્યા બરાબર થાય છે; પણ આ તો એના કરતા પણ અધિક કામકારી કામિની છે (ચંદ્રની સાથે સરખાવતા એક એક અંગની સુંદરતા વર્ણાય છે, તે ઠીક નથી) અને હું તો એના સરવા અંગની સુન્દરતાનો સ્વીકાર કરવાવાળો છું માટે એને દૃ મારા હૃદય રૂપી મેઘમા રહેનારી દામિની (વીજળી) કહું છું **અધિકોપમા** કામે યુક્ત શોભા વર્ણી છે માટે **કાન્તિ** નામે નાયિકાનકાર 'હૃદયમેઘની દામિની' એ શબ્દોવડે કૃષ્ણના અનુરાગ રૂપી બીજને ખુલ્લુ કર્યું છે

૧૨ શ્લોક-ગીતિ કોઇ પુરૂષ એકાએક તેને લેઇ ગયો તે યાદ આણીને કહે છે ચપળા ઈ૦—એ ચતુરા કેવી ચપળ છે કે તરૂણી તડિત-(વીજળી)ની પેઠે ગઇ અને મારા જોવામા પણ ન આવી ! કરિવરનું—ઉત્તમ હાથીનું 'કુચઅંકુશે' એ શબ્દથી શૃંગારભાવ ઉઘાડી રીતે જણાઈ આવેછે માટે **હેલા** નામે નાયિકાનકાર ચપળા અને તડિત, તથા ચતુરા અને તરૂણી એવા એકજ અર્થની પુનરૂક્તિ દેખાડી છે માટે **વ્યપેત અર્થયમક** જેમ કાવ્યપ્રકાશમા, " तनुवपूरजघन्योसौ करिकुञ्जररुधिररक्तखरन खर । तजोधाममह पृथुधाम्नामिन्द्रोहरिर्जिष्णु ॥ એમા तनु-वपु, करि-कुञ्जर, रुधिर-रक्त, तेज -धाम-मह इन्द्र हरि जिष्णु એ એક અર્થના શબ્દોની રચના કરી તે જૂદા જૂદા અર્થે વાપર્યા છે ચિત્રચંદ્રિકામા પણ द्वापर ઈ૦-' કવિતા એજ જાતની છે

(ના) શ્રીદામો હરણીને બકરી માની 'વાઘ અને બકરી' વગેરે બોલે છે

(પા) શ્રીદામો કયા ચિત્રને ઉદ્દેશીને કહેછે તે સ્પષ્ટ કરે છે સખા ઈ૦-મારા

શ્રીદામો—ભાગ્ય ! આ વળી વચનમાં વધારે કેવું ? એમાંથી વળી કઇ 'ચંદ્ર તુરી' નીપજે એવું છે કે શું ? (ફા)

કૃષ્ણદેવ—(સખેદ) ગોપબંધુ ! એ ચિત્રકે રિસાએ આવા ભાવનું સૂચન કર્યું છે સાંભળ—

શ્લોક.

દરખું દરિણીકેરું, અશ્રુ સાથે કરેછે,
મૃગઅરિ ઉર્તો જાગે, સ્મશ્રુ થગ ધરેછે !
નથી ઘટિત થયુ એ, એમ કાતા કહેછે,
ભગ કગ છગ સાંસા વ્યર્થ આ દે' દહેછે !! ૧૩

આરિય—

શ્લોક.

અરે એવું કોણે કર્યું આજ આરી,
ખરે કીર્તિ મારી અતિએ લજાવી !
હવે હું હણું ચક્રથી શક હોએ,
ભલે જાય નાની બૂ પાનાગ તોએ . ૧૪

શ્રીદામો—(ખખડાટ ભાભગી ગભગાયબાની પેઠે) દેવ ! દેવ ! નાગો નાગો ! નાગણુ નાગણુ ! નાગણુ આવી નાગણુ ! (ભા)

(અવે એકદમ ઉતાવળે આવતી રૂકિમણી પ્રવેશ કરે છે)

રૂકિમણી—(સક્રોપ) અરેરે ગોપબંધુ ! એ શું બોલ્યો ? ફરી બોલ્ય જોઈએ તુ લાડકો તારા દેવનો ! ને બીજાને કંઈ અવળુ કહીશ તો જોના જેવું થશે (મા)

શ્રીદામો—(નમન કરી) દેવિ ! મે તો મારા વયસ્યને કહ્યું કે તમને નંદ યશોદાનો કે સુદામા જેવા મિત્રનો ના ગણ, ના ગણુ કે પાડ ! એમા તે અમે શું જૂઠું કહ્યું ? અરે પ્રભુ ! ગરીબનો બેની રામજ છે 'ખરા બોનો માએ માર્યો' ! વારૂ દેવિ ! અમે હવેથી એવું નહિ બોલિયે અને જો તમને અમારા પગલા ન ગમતા હોય તો અમે અમારા વ્રજમા જતા રહિયે (મા)

રૂકિમણી—(સક્રોપ) ગોપબંધુ ! હું તને મારી પેઠે ઓળખુ છુ અને જાણુ છુ કે મારા આવ્યાથી તને અગોઅગે કીડિયો કરડ્યા જેવુ થશે અહા ! વાક્ચાતુર્યમા કંઈ મણા નથી ! "છાણા દેર અને કપાશિયાની આંખ્યો" ઠીકજ છે (યા)

શ્રીદામો—જો એમજ છે તો અમે અમારે આ ચલ્યા (એમ કહી જતો રહે છે)

રૂકિમણી—(કૃષ્ણદેવ પાસે જઈ) કેમ આર્યપુત્ર ! તમે કહેતા'તા

(મા) દેવીના ક્રોધયુક્ત વાક્ય વર્ણાયા છે માટે **તોટક** નામે ગર્ભસંધિનુ અંગ થયુ

(મા) વયસ્ય—મિત્ર (કૃષ્ણ) નાગણનો અર્થ ફેરવીને ના ગણ (ગુણ—ઉપકાર નહિ) એવો અર્થ કર્યો માટે **પતાકાસ્થાન** વર્ણાયુ છે પતાકાસ્થાન વિષે સાહિત્ય દર્પણમા લખે છે કે

' यत्रार्थे चिन्तितेऽन्यस्मिन् तल्लिङ्गोऽन्यः प्रयुज्यते ।
आगन्तुकेन भावेन पताकास्थानकं तु तत् ॥ "

' જ્યા કોઈ એક અર્થનું ચિંતન કર્યું હોય અને ત્યા તેનાજ જેવા બીજા અર્થની યોજના આગંતુક ભાવવડે કરવામા આવે તેને પતાકાસ્થાન કહેછે '

(યા) છાણના દર—અર્થાત કૃષ્ણ જેવા સ્વામીને તારા જેવાજ સખા હોય તો !

ને કે હુ તો કશાયમા નથી ! ત્યારે ચક્ર કોના પર ચઢાનવાનો વિચાર કરોછો ?

કૃષ્ણદેવ—અહો દેવિ ! તમારૂ મન તો શકાશીલ રહેવાનુ તે રહેવાનુજ મને આજે જરઠ્વ્યાધિ પીડે છે તેનો નાશ કરવાને હુ ચક્રનુ સ્મરણ કર'તોતો એટલામાય પણ તમને જો શકા પડી ત્યારે તો હવે પ્રારબ્ધ ! (રા)

રૂકિમણી—દેવ ! દાવ તો ઠીક લડાવતા આવડે છે 'જેવા ચાકર એવા ઠાકર' પણ પહેલા પ્રેમની વાતો કરતા'તા તે આવા હડહડતા વ્યાધિમા શી રીતે થતી'તી ? (લા)

કૃષ્ણદેવ—દેવિ ! શ્રીદામો રાધા આદિકની વાતો સભારી અને તેનો ત્યાગ કહી મારી નિદા કરવા લાગ્યો, ત્યારે મે તેને એ પૂર્વની વાતો ગણાવી ટાઢો પાડયો ! એમા તે અમે શુ કર્યું કે તમે આટલા બધા તપી ગયા કો ?

રૂકિમણી—અમારે તપવુય છે કોના પર અને કહેવુંયછે કોને ? પણ આખે જોએલી વાતને ખોટી પાડો છો ત્યારે કહેવુ પડેછે મહારાજ કહો જોઇએ, જ્યારે હુ આવી ત્યારે તમે પછે શુ સતાડતા'તા ?

કૃષ્ણદેવ—હા હા, ખરી વાત ! એ તો મે રાજ્યકાજ સબધીના પત્રો દબાવી મૂકયા છે જેને જોવા હોય તો જઇને કઢાવી જુઓ, એને પછે આપોઆપ બોલતા બધ થઇ જશો

રૂકિમણી—દેવ ! એવા ખોતરણા કાઢવાની અને કોઇના ઢાકયા ઉઘાડા જોવાની મારે કયા કાળા હાથની બાધા છે કે તે હુ જોવા બેસુ ?

(એવે ત્યા ઉતાવળો ઉતાવળો દ્વારપાલ પ્રવેશ કરેછે)

દ્વારપાલક—દેવશ્રી ! આપના મિત્ર આપને જોવા માટે આણીપા આવેછે •

કૃષ્ણદેવ—અરે દ્વારપાલક ! જા તેમને અહીં લઇ આવ

(રા) ચક્રની યોજના શત્રુ પર કરવાને સભારી છતા તેની યોજના જ્વર ઉપર ફરી બનાવી, માટે આ પણ **પતાકાસ્થાન** વર્ણાયુ છે

(લા) જેવા ચાકર ઇ૦—શ્રીદામાએ નાગાપુને ઠામે ના ગણ અર્થ ઘટાવ્યો ત્યારે તમે ચક્રની યોજના જ્વરપર ઘટાડી !

રૂક્મિણી—આર્યપુત્ર ! આ કંઇ નરકાસુરને જીતવા જવા જેવું તો નથી ? (વા)

કૃષ્ણદેવ—જો પ્રિયા એમ લાગતું હોય તો તમે પણ કરારે બેશી રહો; અથવા આ અતઃપુરમાં જઇ ચિકિત્સા જુઓ.

રૂક્મિણી—આર્યપુત્ર ! મારે એટલું બધું કરવાની શી ગરજ છે ? 'જેવું વાવશો તેવું લણશો.' (એવે ત્યાં દ્વારપાલક સાથે વસુદેવ પ્રવેશ કરે છે અને રૂક્મિણી ચાલી જાય છે.)

વસુદેવ—અહો કુલદીપક ! તારી પ્રકૃતિ કેવી છે ? મને તો અધુના શ્રીદામાએ કહ્યું કે કૃષ્ણદેવની પ્રકૃતિ જ્વરવડે અતિ પીડિત છે અને આવતી કાલનો દ્વારકાગમોત્સવ પણ એજ કારણથી બંધ રહેવાનો છે. મેં એ વાત સાંભળી કે હું તો તર્ત્જ તારી કને આવ્યો. કુળદેવી સર્વે સારાં વાનાં કરશે. (શા)

કૃષ્ણદેવ—પિતાશ્રી ! શ્રીદામાએ કહી તેવી મારી પ્રકૃતિ પૂર્વે થઇ ગઈ હતી; કિન્તુ અધુના તો મને સારો આરામ છે. મને હવે ઘરમાં ગમતું નથી માટે હું પણ તમારી સાથે મહારાજાને મળવા આવુછું. (પછે ઊઠી પ્રતિમાને ગુપ્ત સ્થળે સંતાડી દેછે, અને શ્રીદામાનાં મનથી વખાણ કરેછે) (સા)

વસુદેવ—અહો કષ્ટમોચન ! જો તને સદ્મમાં નથી સુહાતું તો ચાલ્ય આપણ શનૈઃ શનૈઃ સભાસ્થાનમાં જઇએ. (હા)

કૃષ્ણદેવ—હા પિતાશ્રી એમજ કરીએ તો ઠીક. (એટલું બોલી બને જણ ધીમા ધીમા ચાલ્યા જાય છે).

તૃતીયાંક સમાપ્ત.

(વા) શ્રીદામાની પાછલી યુક્તિ યાદ આણીને કહે છે. આર્યપુત્ર ઇ૦.

(શા) અધુના—હમણા

(સા) કિન્તુ—પણ. શ્રીદામાના મનથી વખાણ કરે છે—રૂક્મિણી રૂપી વિઘ્ન ટાળવાને શ્રીદામાએજ વસુદેવને મોકલ્યા હતા, એમ વ્યજિત કર્યું છે

(હા) કષ્ટમોચન—કષ્ટમાથી છોડાવનાર (કૃષ્ણનું સંબોધન) સદ્મ—ઘર. શનૈ શનૈ—ધીમે ધીમે

અંક ૪ થો.

(કૃતવર્મા અને પદ્મપ્રભા વાતચીત કરતાં પ્રવેશ કરે છે.)

કૃતવર્મા—અરે પદ્મપ્રભા ! તું આજ અહીં ક્યાથી ? કેમ, રાણી રૂકિમણી તો આનંદમા છેને (अ)

પદ્મપ્રભા—અહો હાર્દિક્ય ! સ્વામિની અત્યાનંદમાં છે અને તમને કંઇ કામ માટે બોલાવે છે. મને કહ્યું છે કે ગમે તે કામ કરતા હોય તો તે બંધ રખાવી એકદમ વિનયપૂર્વક તેમને અહીં બોલાવી લાવજે. (आ)

કૃતવર્મા—(સઆશ્ચર્ય) શું મને રાણી અને તે પણ રૂકિમણી બોલાવે છે ! ના ના, એમ હોય નહિ; તમે દેવીના સખી પદ્મપ્રભાજી !

પદ્મપ્રભા—અહો નરશાર્દૂલ ! શું ઓળખાણ પણ પડતું નથી કે ? તમને રૂકમીની ભગિની અને પરમ ઐશ્વર્યવાન કૃષ્ણદેવની પ્રિયા જે રૂકિમણી તેજ બોલાવે છે, અને હું તેમની મુખ્ય સખીમાની એક સખી છુ તે તો તમે જાણોજ છો. (इ)

કૃતવર્મા—વારૂ ઠીક ચાલો ત્યારે. પણ પદ્મપ્રભા! શા કાર્ય માટે બોલાવે છે તે જો તું કંઇ જાણતી હોય તો કહે, જેથી મારે સાથે રાખવા જેવું હોય તે હું સાથે રાખુ.

પદ્મપ્રભા—(કાને હાથ દઇ) કેમ બોલાવે છે તે વિષે હું કંઇ પણ જાણતી નથી.

કૃતવર્મા—હમણા નહિ તો ઘડી રહીને અથવા આજ નહિ તો કાલ પણ મને બોલાવવા વિષેની કંઇ ચર્ચા થયાનું તારા જાણવામા હોવુંજ જોઇએ.

પદ્મપ્રભા—હે હાર્દિક્ય ! તમે જેમ મારે વિષે જાણવાપણાનું અનુમાન કરાછો તેમજ હું એ વાતથી જાણીતી હોત, પણ મારી પ્રકૃતિ બે દિવસથી સારી નહોતી તેથી કાંઇ ઉગ્યો ને કંઇ આથમ્યો તે પણ મારા જાણવામા નથી. ચાલોને, ત્યા ગયેથી સર્વે સમજાશે.

(अ) રાણી—રાણી (आ) હાર્દિક્ય—કૃતવર્મા. (इ) નરશાર્દૂલ—મનુષ્યોમા વાઘ જેવો પરાક્રમી

કૃતવર્મા—હા હા, એ તો જણાશેજ; તોપણ પેહેલેથી કંઇ જણાયું હોત તો ઠીક પડત વારૂ ત્યારે ચાલો આપણે ઉતાવળ જઇ તર્કવિતર્ક થતા અટકાવીએ. (એમ કહી બંને જણ જાય છે.)

(સુખાસનારૂઢ કનકમાલિકા સહ રૂક્મિણી પ્રવેશ કરે છે). (ઇ)

કનકમાલિકા—(આગળીવડે) દેવિ ! જુઓ પેલી પદ્મપ્રભા હાર્દિક્યને તેડી ઉતાવળે ઉતાવળે આવતી જણાય છે.

રૂક્મિણી—હા સખી ખરૂં; હવે પેલો (કાનમાં કહેછે) તાલ આપણે ખરેખરો મચાવવો જોઇએ.

કનકમાલિકા—વયસ્યા ! એ માટે તમે વધારે ચિંતા રાખો મા, તમે કહેજો એમ (કાનમાં), અને હું કરીશ આમ (કાનમાં) (એવે કૃતવર્મા તથા પદ્મપ્રભા કને આવે છે) (ઉ)

કૃતવર્મા—(નમન કરી) રાણીનો જય જયકાર હો.,

રૂક્મિણી—(સવિનય) અહો હાર્દિક્ય ! આવો પધારો. આજ કંઇ આ ગમ આવવું થયું દેખું ! (પદ્મપ્રભા ભણી જોઇ) કેમ સખિ ! કૃતવર્મ મળ્યા કે નહિ.

પદ્મપ્રભા—(વિચારમાં પડી) હેં હેં દેવિ ! તમે શુ કહ્યુ?

કનકમાલિકા—કેમ કંઇનું કંઇ કરી આવી કે શુ ? ગામનું ઘોડા તળે અને ઘોડાનું ગામ તળે નાખવાની જેને ટેવ હોય તે શી રીતે ટળે ? "

કૃતવર્મા—(નમન કરી) રાજ્ઞિ ! કૃતવર્મને બદલે પદ્મપ્રભા મારૂં નામ સમજી હશે હવે એના પર રીસ કરવાનું કંઇ કારણ નથી. હોય ભુલ્ય તો બ્રહ્માની પણ થાય. વારૂ મને આપનો અનાયાસે મેળાપ થયો એજ હું ધન્યતા માનું છુ

રૂક્મિણી—અહો હાર્દિક્ય ! એ તો ઠીકજ છે કે તમને બોલાવી લાવી; પણ કંઇ બીજુંજ ઓડનું ચોડ વેતરી બેસે તો કેમ કરીએ ? હવે એ તો મારા કામનીજ નહિ એને આવડો મોટો 'આ' નો ભેદ સમજાયો નહિ ત્યારે બીજું શું સમજવાની હતી. (ઊ)

(ઇ) સુખાસનારૂઢ—સુખાસન ઉપર બેઠેલી (ઉ) વયસ્યા—મૈત્રિણી—સખી

(ઊ) 'આ'નો—'આ'કારનો. કૃતવર્મ અને કૃતવર્મા, બે શબ્દોમાં જે અન્ત્ય 'આ' સ્વરનો ભેદ છે તે

કૃતવર્મા—અહો રાજ્ઞિ ! એમ એનાપર કોપ કરવો ઘટે નહિ. તેમ એને આ પ્રાસાદ તજાવો અને તેનો નિમિત્ત કારણ હું બનું એ ઠીક નહિ. હોય 'ભણતા ભૂલે અને તારા ડુબે.' આ સમયે તો એને મારે કાજે ક્ષમા કરવી ઘટે છે. (પદ્મપ્રભા ભણી જોઇ) અહો પદ્મપ્રભા ! તું હવેથી ભૂલ કરતી ના જા જઈ કૃતવર્મને બોલાવી લાવ.

રૂકિમણી—(સકોપ) જોજે કૃતવર્મને બદલે કૃતકને બોલાવી લાવતી ! શું કરૂં ? હાર્દિક્યના મોંને મારાથી કંઈ કરાતું નથી, બાકી સર્વે સારાં વાનાં થાત ! (क)

કૃતવર્મા—જા જા ! જઇ સત્વર બોલાવી લાવ. (પદ્મપ્રભા જાયછે). રાજ્ઞિ ! હવે હું પણ જઇશ (એમ કહી કૃતવર્મા ઊઠેછે)

રૂકિમણી—(સવિનય) હાર્દિક્ય આવજો હો. અને તમારે નકામો ધક્કો પડ્યો. તેનું કંઇ મનમાં લાવશો મા.

કૃતવર્મા—(નમન કરી) એમાં તે અમારા જેવાએ મનમાં શું લાવવા જેવું છે ? ધન્ય ભાગ્ય કે મારા જેવાને અનાયાસે આપના દર્શનનો લાભ થયો. (હવે તો હું રજા માગુંછું એમ કહી ચાલવા માંડે છે).

રૂકિમણી—(સાંભરી આવ્યાની પેઠે અભિનય કરી) હા હાં, હાર્દિક્ય ! તમારાં તો લગ્ન થવાનાં છે તે શું ?

કૃતવર્મા—(સલજ્જ) હા રાજ્ઞિ ! એમ કહેવાય છે ખરૂં.

રૂકિમણી—એમ છે, એવું કેમ નથી કહેતા ?

કૃતવર્મા— તે તો તમને વિદિત હશેજ કે સત્રાજિતનું મન સરોજપત્ર જલવત્ સ્થિર છે. જો એવું છે તો પછે 'એમ છે' એમ કેમ કહેવાય ? (ख)

(क) હાર્દિક્યના ઇ૦—અર્થાત્ હાર્દિક્યની શરમ છંડાતી નથી માટે હું તને કાઢી નથી મૂકતી સારાં વાનાં થાત !—એને કાઢી મૂકત, અને તેથી એક મૂર્ખ દાસીની પીડા ટળત ! (અથવા વક્રોક્તિમાં).

(ख) વિદિત—માલમ. સરોજપત્ર જલવત્—સરોજ (કમળના) ના પાંદડા ઉપર પડેલા જળના બિંદુના જેવું. અર્થાત્ જેમ કમળના પાંદડા ઉપર પાણીનું ટીપું સ્થિર રહેતું નથી તેમ સત્રાજિતનું મન પણ સ્થિર નથી.

રૂક્મિણી—હાર્દિક્ય ! એ તો તમારૂ કહેવુ ખરૂ છે મે પણ કાને સાભળ્યુ હતુ કે જો સત્રાજિત્ તમને કન્યાપણ કરે તો શતધન્વા મેટુ દદ મચાવવાને સજ થઇ રહ્યો છે (લ)

કૃતવર્મા—રાજ્ઞિ ! એ વિષે તો કઇ બહુ વિચાર કરવા જેવુ નથી શતધન્વા તો મૂર્ખ છે અને ખાલી ઘગત્ ગજના જન્મથીજ કરતો આવ્યો છે એનામા તે શું પૌરૂષ છે ? (લ્ટ)

રૂક્મિણી—પણ હાર્દિક્ય ! મે એવું સાભળ્યુ છે કે જો તેનો દાવ ફાવે તો તે કન્યાહરણ કરવાને સજ થઇ રહ્યા છે અને વળી વયોવૃદ્ધ (સલજ્જ) પણ ઉછળવાના સભળાય છે ! (એ)

કૃતવર્મા—શતધન્વાથી કન્યાહરણ તો થઇ શકે એવુ નથી કારણ કે મે જ્યારે એ વાત સાભળી ત્યારે તેમ ન થવા માટેની સર્વ યોજના મારા આપ્ત વર્ગને ભેળવી યથાર્થ કરી રાખી છે (સસ્મિત) અક્રૂરનુ પણ સભળાય છે ખરૂ. (એ)

રૂક્મિણી—અમારે તો કહેવાનુ એજ છે કે રહેનાય તેટલા સાવધ રહી કન્યારત્ન બીજા કોઇને હાથ ન જાય તેમ કરજો સારા કામને અણધાર્યા અનેક વિઘ્ન થાય છે, ત્યારે પ્રભુનો પાડ માનવા જેવુ એ પણ ઠીક થયુ કે દ્વારકાગમોત્સવ અટક્યો (એવે જવનિકાન્તર્ગત શબ્દ થાય છે કે " દેવની પ્રકૃતિને સબબે દ્વારકાગમોત્સવ બધ રહ્યા'તો તે કુળદેવીની કૃપાથી મહારાજને આરામ લાગે આજે આરભાયો છે માટે હાલી મુહુર્તે અથવા સમસ્ત પુરજને આચારથીજ પદ્મસરોવર ઘાનમા જવા માડવુ જે કોઇ એમ નહિ કરે તેને માટે ઘટિત શાસનની યોજના કરવામા આવશે, માટે સાભળજો સાભળજો, જજો જજો

(લ) દદ—દ્વદ્વયુદ્ધ (લ્ટ) ખાલી ઇ૦—જેમ ખાલી ઘડાના મુખ ઉપર હાથ મારવાથી ઘોર અવાજ નીકળે છે તેની પેઠે પૌરૂષ ન છતા મોટે બરાડા મારે છે

(એ) કન્યાહરણ—અર્થાત્ તમે સાવચેત રહેજો કે કોઇ હરણ કરી જાય નહિ ! (સત્યભામા કૃષ્ણને પરણી જાય નહિ માટે રૂક્મિણીએ આ તાલ મચાવ્યો છે એમ સમજાય એવુજ છે) વયોવૃદ્ધ—ઘર ! (અક્રૂરને ઉદ્દેશીને આ શબ્દ કહ્યો છે) સલજ્જ—લાજવાનો અભિનય કરીને (એ) આપ્તવર્ગને—સ્વજનને સસ્મિત—લગાર હસીને અક્રૂરનુ—(વયોવૃદ્ધનો ઇસારો સમજીને)

જજો હો ! " એમ બોલી ઢોલ વગાડે છે. તે સાંભળી રૂકિમણી (સઆશ્ચર્ય) અરે કનકમાલિકા આ શું ? હાર્દિકય ! આ મહોત્સવ ક્યારે ઠર્યો તે કંઇ તમારા જાણવામાં છે કે ? (ઓ)

કૃતવર્મા—રાજ્ઞિ ! કાલેજ રાત્રે સભાસ્થાનમાં મહારાજ કૃષ્ણદેવની ઇચ્છા ન છતાં શ્રીમમાએ તેમને આગ્રહપૂર્વક સમજાવી મહોત્સવનું ઠરાવ્યું 'તું. વાહ એણે પણ સકલ જનનો આર્શિવાદ ઠીક લીધો ! હવે તો હું જઇશ. મને આવ્યે ઘણી વાર થઇ. (એમ કહી જવા માંડે છે).

રૂકિમણી—અહો હાર્દિકય ! આવજો હો; અને મારી એક વાત ગાંઠે બાંધતા જજો. હું તમારા હિતને કાજે કહું છું કે શતધન્વાએ શ્રીદામાને પણ મારા સમજવા પ્રમાણે સાધનરૂપ કર્યો છે માટે કન્યાનું રક્ષણ કરવામાં હુશિયારી રાખજો.

કૃતવર્મા—(નમન કરી) રાજ્ઞિ ! તમે મને આવી ગુપ્તગોષ્ટિ પણ જણાવોછો અને મારે વિષે આટલો બધો ભાવ છે એ મારા શુભ ચિન્હની હું ઓછી નિશાની માનતો નથી. હવે હું જઉ છું, બેસો. (એમ કહી જાયછે).

રૂકિમણી—(સખેદ) હલા કનકમાલિકા ! આ દાવ રમવામાં ગોપબંધુએ શો વિચાર કર્યો હશે ? મને એમ લાગેછે કે આપણા સર્વની આંખોમાં ધૂળ નાખી એ એનું ધાર્યું કરશે. જો સખિ ! એમ થાય તો તો સામા થવામાં શો માલ રહ્યો ? આર્યપુત્રની અપ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવી અને આખરે આખ્યો ચોળી રહેવું. અરે પ્રભુ ! ગોપબંધુને તે તેં શેનો ઘડ્યો છે ? (એમ કહી નિઃશ્વાસ નાખેછે).

કનકમાલિકા—વયસ્યા ! હવે મનમાં ઓછું લાવ્યાથી શું વળવાનુ છે ? આપણે પણ એની ધારણામાં વિઘ્ન કેમ પડે તેના ઉપાયની યોજના કરી રહ્યાં છીએ. (જુઓ પેલી પદ્મપ્રભા હાર્દિકયને ગયો જોઇ આવેછે.)

પદ્મપ્રભા—અહો સખિ ! મહોત્સવ તો ગોપબંધુએ મહામહાયાને ઠરાવ્યાનું કહેવાયછે. કહે કહે કનકમાલિકા ! હવે એ કાજે કેમ કરવું ?

(ઓ) રૂકિમણી મહોત્સવ સંબધી તર્ક કરે છે માટે ગર્ભસંધિનું રૂપ નામે અંગ વર્ણયું છે.

કનકમાલિકા—તું પણ એમ ગભરાય છે કેમ ? જેણે ગોપવધુની સુવર્ણસરોજિકાવાળી જુક્તિ ઝાકળના જળ જેવી કરી તો તેની આ ધારણામાં ધૂળ નાખતા શી વાર લાગવાની છે ? જો હાર્દિક્યને કહ્યું છે તેથી તે પૂર્ણપણે સાવધ રહેશે અને આપણી હેમપુષ્પિકા આદિક સર્વે સહચરીઓને શસ્ત્ર સજાવી સત્રાજિતના ભોજનમંડપ આગળ કોઇ ન જાણે તેમ ઉભી રાખવી તેમને આજ્ઞા કરવી કે ગોપવધુ ત્યાં આવે તો તેનો ઘાટ ઘડી નાખવો અને જો સત્રાજિત્સુતા કઇ જતી જણાય તો તેને કેદ કરી લેવી. નાગરિકા જો કંઇ ગળી જાય તો તેને મહોત્સવમાં જવાજ દેવી નહિ (ઔ)

પદ્મપ્રભા—સખિ ! તે ઘાટ તો ઠીક ગોઠવ્યો છે, પણ કહે જોઇએ દેવની ચર્ચા જોવા તે કોની યોજના કરી રાખી છે ?

કનકમાલિકા—એ માટે મે એવો વિચાર કર્યો છે કે હવડા આપણી વયસ્યાઓ જઇ દેવે અમુકસ્થળે આવી આજનો આનંદસમય કાઢી ગત કરવો, એવું નક્કી કરવું; અને દેવ તેમ આચરે છે કે નહિ તે તારે જોતા રહેવું. જો કંઇ અવળું આચરણ જણાય તો તેથી અમને ઉતાવળે જાણીતા કરવા. મારે વયસ્યા કને રહેવુ અને ઉલાય મળતા પછે તેમને વિછુટાં પડવા દેવા નહિ (ક)

રૂક્મિણી—(નિશ્વાસ નાખી) અહો સખિઓ ! તમે જે વિચાર કર્યો છે તે ઘણોજ ઉત્તમ વિચાર છે હું પણ જઇ આર્યપુત્ર સાથે પદ્મપરાગોદ્યાનમાં કયે સ્થળે વિહાર કરવો તે સહુ નક્કી કરી આવું છું; પણ મને ગોપવધુ હૃદયમાં આડો અને અવળો સાલ્યા કરેછે.

કનકમાલિકા—વયસ્યા ! એમ હિમ્મત હારી જવાથી ઉતરેલા આરંભોના કાર્યનો ઉત્સાહ મંદ પડેછે માટે ધીરજ ધરી તમે દેવ કને જઇ સહુ નક્કી કરી આવો, અને અમે પણ અમારે કરવાનું કારજ કરી આવીએ. (એમ કહી ત્રણે જણા છુટાં પડી ચાલ્યા જાય છે.)

(ઔ) અહીં કનકમાલિકા ઉત્સાહયુક્ત વચનોથી અર્થની સાધના કરવાનો નિશ્ચય બતાવે છે માટે **પ્રોત્સાહન** તથા **યુક્તિ** નામે નાટ્યાલંકાર વર્ણાયા છે

(ક) વયસ્યાએ—દેવીએ અહીં અર્થની યોજના સારી રીતે કરી બતાવી છે માટે **અપવર્તન** નામે નાટ્યાલંકાર વર્ણાયો છે

(પ્રિયાની પ્રતિમા જોતા કૃષ્ણદેવ પ્રવેશ કરેછે.)

કૃષ્ણદેવ—અરે પ્રિયા! કોપક્રિયા—ના ના, ક્રીડા કરવી તુ જવાદે. હવેથી હું એવો પણ છળ કરનાર નથી. (ख)

શ્લોક.

મૃગમદતિલક તરૂણી, કોપ કરંતાં વળી જરા જાયે;
ઓપેછે તે અતિશે, તોયે જીવ આ પ્રિયા! અમુંઝાયે! ૧

અપિચ—

શ્લોક.

દાબે છે સખિનો પ્રિયા કર જરી, આનંદ અંગે ધરી,
વીસારે વનિતા ન જે વીસરવું, આવા કટાક્ષે કરી;
દે આલિંગન દે પ્રિયા કર ગ્રહી, આથી ન કાંઈ વધુ,
યાચું છું અનુદિન દીન થઇને, અર્પું તને આ બધુ! ૨

(એવે ઉતાવળો ઉતાવળો દ્વારપાલક પ્રવેશ કરે છે).

દ્વારપાલક—દેવનો જયજયકાર હો. મહારાજાધિરાજ! ઉભય સચિવ દ્વારે આવી ઉભા છે અને દેવને મળવાની ઇચ્છા રાખેછે. (ग)

કૃષ્ણદેવ—(કચવાતે મને) દ્વારપાલક! જા જઇ તેડી લાવ્ય. (પછે પ્રતિમાને આલિંગન દઇ ગુપ્ત સ્થળે મૂકતાં નિ-શ્વાસ નાખી કહેછે કે-)

શ્લોક.

કુમુદ હિમાં શુ લહે દિન રાત,
પ્રિયા! પણ થાય જુઓજ પ્રભાત;

(ख) છળ—(સુવર્ણસરોજિકામાં કર્યો હતો તેના) ૧ શ્લોક—ગાતિ. મૃગમદતિલક—કસ્તુરીનું તિલક હે તરૂણી તુ કોપ કરે છે તેથી તારા કપાળમાં કરેલુ કસ્તુરીનું તિલક જરા જાયે (થોડે ભાગે અદર્શ થાય છે), તેમ છતા તે અતિશય ઓપે છે. હે પ્રિયા ! એમ તારા સુદર મુખની છબી જોતા છતા પણ આ જીવ અમુઝાય છે.

૨ શ્લોક—શાર્દૂલવિક્રીડિત. દાબે છે ઇ૦—સત્યભામા લાજ્થી કૃષ્ણની સમક્ષ કોઇ વાત ન કહી દેવાની પોતાની સખીને હાથ દાબીને સૂચના કરે છે કૃષ્ણ સત્ય ભામાના ચિત્રને જોઇને કહે છે દે ઇ૦—કૃષ્ણની ઉન્માદ નામે કામદશા વર્ણાઈ છે.

(ग) ઉભય—બન્ને. સચિવ—પ્રધાન (અક્રૂર અને સાત્યકિ)

ગ્રહાય સુધાંશુ કુમુદ મુઝાય,
વિયોગ દહો હરિવક્ત્ર! કદાય? ૩

અપિચ—

શ્લોક.

નૌતમ આ નીલોત્પલ, પુંડરીક થયું જુઓ જુઓ જુવતી;
તાદ્રૂપે તારૂણી, મીલન માલા કદા કરો દ્રવતી. ૪

(એવે અક્રૂર, સાત્યકિ અને દ્વારપાલક પ્રવેશ કરેછે).

સાત્યકિ—(નમન કરી) દેવશ્રીનો જય હો.

કૃષ્ણદેવ—(અક્રૂરને જોઇ ઉભા થઇ) અહો ધર્મજ્ઞ! પધારો પધારો.

અક્રૂર—અહો કુલમણિ! આપની પ્રકૃતિ અતિ શ્રમ લઇ આદર આપવા યોગ્ય નથી. અલં અલં, હવે સુખાળા થાવ. (૫)

---

૩ શ્લોક—મોતીદામછંદ. કૃષ્ણને કુમુદનું અને સત્યભામાને ચંદ્રનું રૂપ આપીને કવિ વર્ણે છે કૃષ્ણ કહે છે કે મુજરૂપી કુમુદ (પોયણું) તુજરૂપી હિમાંશુ (ચંદ્ર)ને દિનરાત લહે (જુએ છે), પણ હે પ્રિયા! હવે પ્રભાત થાય છે તે જુઓ. અર્થાત્ પ્રભાત થવાથી જેમ ચંદ્ર અદર્શ થાય છે અને પોયણીને તેનાં દર્શન થતા નથી, તેમ આ બે સચિવો આવી લાગવારૂપ પ્રભાત થવાથી મારાથી તારા (તારી છબીના) દર્શન કરી શકાતાં નથી જેમ સવાર થવાથી સુધાંશુ (ચંદ્ર) ગ્રહાય છે, (સૂર્યની કાંતિમાં અસ્ત થાય છે) અથવા ગ્રહણ થવાથી જેમ ચંદ્ર ગ્રહાય છે—ઢંકાય છે અને તેથી કુમુદ મુઝાય છે, તેમ તારી છબીને સંતાડવા રૂપ ચંદ્રગ્રહણ લાગવાથી મુજરૂપી કુમુદ મુઝાય છે, હે હરિવક્ત્ર! (ચંદ્રમુખિ!) હવે તમે એ વિયોગને કદાય (ક્યારે) દહોછો?—અર્થાત્ મટાડોછો? રૂપક. સત્યભામાના મેળાપની કૃષ્ણે ઉલકંઠા બતાવીછે માટે **આશંસા** નામે નાટ્યાલંકાર.

૪ શ્લોક—ગીતિ. નૌતમ ઇ૦—હે જુવતી! આ નૌતમ નીલોત્પલ (કાળું કમળ) પુંડરીક (ધોળું કમળ થયું)! હું શ્યામવર્ણનો કૃષ્ણ તારા વિયોગાગ્નિથી ધોળો (ફીકો) બની ગયો! માટે તાદ્રૂપે (તે રૂપે—પુંડરીક જેવા રંગે રહેવા) હે તારૂણી!—હે ગૌરવર્ણની સત્યભામા! મારી મીલનમાળા (તમને મળવાને હું જે જપમાળા જપુછું તે માળા)ને તમે હવે ક્યારે દ્રવતી (હાથમાંથી પડી જતી) કરોછો?—મારી જપમાળા ક્યારે પૂરી કરાવશો—ક્યારે મળશો? એ તાત્પર્ય. પ્રિયાને પુંડરીક-સમાન વર્ણીને તેને વિષે કૃષ્ણની આકાંક્ષા વર્ણી છે માટે **સ્પૃહા** નામે નાટ્યાલંકાર.

(૫) અતિ શ્રમ ઇ૦—તમે ઉભા થવારૂપ અતિશય શ્રમ લેઇને અમને આદર

સાત્યકિ—સત્ય છે સત્ય. યદુમણિ! આપ બેસો બેસો.

કૃષ્ણદેવ—વારૂ હું બેસું છું અને તમે પણ બેસો.

સાત્યકિ—દેવ! દેહકષ્ટ વેઠી દ્વારકાગમોત્સવની આજ્ઞા આપી તેથી આખા પુરમાં આપની પ્રશંસા અમો શ્રવણ કરીએ છીએ. (ङ)

શ્લોક.

રઘુકુલકેતુ રામે, કીર્તિ કારણ સતી વને મે'લી;
યદુકુલકેતુ કૃષ્ણે, ઉત્સવ કારણ વપુર્પીડા ઠેલી. ૫

અક્રૂર—સાત્યકિ! તમારૂં કહેવું સત્ય છે. રઘુકુલ કરતાં યદુકુલની કીર્ત્તિ ભૂમંડલમાં યાદવેંદુએ અતિ પ્રસારી છે. (च)

શ્લોક.

રામે રાવણ રોળિયો રણ વિષે, સુગ્રીવ સાંથે સહી,
કૃષ્ણે કંસ વિડાર્યો ડાર્યો પુરમાં, માર્યો ન સાંથે ગ્રહી;
શસ્ત્રાસ્ત્રો શિખિયા વસિષ્ઠમુનિથી, મારીચ તોયે બચ્યો,
યાતુધાન ગયા દલા વ્રજ વિષે, પ્રેમે પ્રભુ આ પચ્યો. ૬

આપો એવું તમારૂં શરીર નથી—તમે શરીરે અશક્ત છો માટે ઊભા નહિ થાઓ તો પણ ચાલશે. અલં અલં—બહુ થયું, બહુ થયું! સુખાળા થાઓ—બેસો.

(ङ) દેહકષ્ટ વેઠી—શરીરે અશક્ત છતાં પણ ઉત્સવમાં ભાગ લેવાનું કબૂલ કરી.

૫ શ્લોક—ગીતિ. કેતુ—ધજા. રઘુકુળમાં ધજા રૂપ રામે કેવળ કીર્ત્તિને માટે સતી—સીતાને વનમાં મેલી (ગર્ભવતી છતા વનમાં મોકલી), તેમજ યદુકુળમાં કેતુરૂપ કૃષ્ણે ઉત્સવને માટે પોતાના શરીરની પીડાને પણ ઠેલી—તેની દરકાર ન કરી. અહીં રામે કીર્ત્તિરૂપ પોતાના હિત માટે સતીનો ત્યાગ કરી તેને (એટલે અન્યને) પીડા ઉત્પન્ન કરી, ત્યારે કૃષ્ણે પ્રજાહિત માટે પોતાના શરીરની પીડાની દરકાર ન કરી, એમ રામ કરતાં કૃષ્ણની અધિકતા વર્ણવી છે માટે **અધિકાલંકાર** (च) યાદવેંદુએ—યાદવોમાં ચંદ્રરૂપ કૃષ્ણે.

૬ શ્લોક—શાર્દૂલવિક્રીડિત અહીં પણ રામ કરતાં કૃષ્ણની અધિકતા વર્ણી છે: રામે રાવણને રણસંગ્રામમાં રોળ્યો અને તે પણ સુગ્રીવની સહાયથી; ત્યારે કૃષ્ણે કંસને નગરમાંજ માર્યો અને તે પણ બીજાની સહાય વગર રામ વસિષ્ઠમુનિ પાસેથી શસ્ત્ર અને અસ્ત્ર શીખ્યા તોય મારીચ (સોનાનો મૃગ થઇને આવ્યો હતો તે)ને ન મારી શકા-

કૃષ્ણદેવ—અહો શિનિપુંગવ! આજના મહોત્સવ સંબંધીની સર્વ રચના પદ્મરાગોદ્યાનમાં થઈ ગઈ કે અદ્યાપિ કરવાની કંઈ બાકી છે (છ)

સાત્યકિ—અરિપ્રતાપાનલ! અમે ઉભય પદ્મરાગોદ્યાનમાંથીજ અહીં આવ્યા છીએ દેવશ્રીની આજ્ઞાનુસાર પ્રતિવર્ષ પ્રમાણે જયાં ત્યાં વંશગૃહ જોતજોતામાં બંધાઈ ગયા છે, રાજપુત્રનો પણ તૈયાર થયા છે તથા સામાન્ય પુરજન કાજે પ્રભાકરના પ્રખર કિરણો અટકે એવી પણ યોજના કરાને ચૂકીછે. આપના હકાર શબ્દથી ઘણાજ થોડા સમયમાં ઉદ્યાનની શોભા ઈંદ્રોદ્યાનથી પણ અધિક દેખાય છે. (જ)

શ્લોક.

શા આકાશે અડકી અડકી વંશ હર્ય્યો રહ્યા છે,
શા લોકોએ મુદમન થઈ વ્યાધિ આધિ દહ્યા છે!
શો લક્ષ્મીનો વ્યય વધુ બને કો ગણે આજ રાગે?
જાણે દેવો કલ્પતરૂથી વાંચ્છિતા વસ્તુ માગે ૭

અક્રૂર—યાદવેંદ્ર! સર્વ પ્રકારની મહોત્સવસજાઈ પૂર્ણપણે સજાઈ ગઈછે. હવે માત્ર એ મને ન્યુનતા છે તે એટલીજ કે—

અહો મોટા નાના, નિજ નિજ યળે આવી વસિયા,
પ્રકાશી હાસે તે, મદ ઉનમદે રંગરસિયા,

યો, અને કૃષ્ણ કશું શીખ્યા નહોતા તથાપિ મંત્રમાં ગયેલા યાતુધાન (રાક્ષસો)ને હવા નાશ કર્યા એવો આ પ્રભુ—કૃષ્ણ પ્રેમમાં પડેલો છે અધિકાલંકાર (છ) શિનિપુંગવ—શિનિ વંશમાં શ્રેષ્ઠ—સાત્યકિ

(જ) અરિપ્રતાપાનલ!—શત્રુઓને બાળનાર પ્રતાપરૂપ અગ્નિવાળા (મધ્યમ પદલોપી તથા બહુવ્રીહિ) વંશગૃહ—વાંસના માંડવા. પ્રભાકરના—સૂર્યના પ્રખર—તીવ્ર ઉદ્યાનની—બાગની ઈંદ્રોદ્યાન—નંદનવન.

૭ શ્લોક—મંદાક્રાંતા વંશહર્ય્યો—વાંસની બનાવેલી હવેલીઓ. આકાશને અડવાનો અસંભવ છતાં સંભવ વર્ણ્યો છે માટે અતિશયોક્તિ. મુદમન થઈ—મુદ (હર્ષ) યુક્ત મનવાળા થઈને. વ્યય—ખરચ વધુ—વધારે ગણે—પ્રીતિમાં—આનંદમાં જાણે ઈ૦—જાણે દ્વારકાનગર વાસીરૂપી દેવો ઉત્સવરૂપી કલ્પતરૂથી વંચ્છિતા (ઇચ્છેલી) વસ્તુ માગતા હોયની! અર્થાત્ જેને જે જોઇએ તે ત્યાં મળેછે બજારની રચના પણ ત્યાં સારી થઇ ગઈછે, એ વ્યંજના.

દીપાવો આવો ત્યાં, નભમણિ વિધુરૂપ લઇને,
કુમુદો ત્યારે તો, વિકસિત થશે દુઃખ દહીને ૮

કૃષ્ણદેવ—તો શું મારે આવવાનું જ ત્યાં બાકી છે ? ભલે ! હું આવ્યો ! (એમ કહી ઉઠે છે અને બ ને સચિવો અનુક્રમે આશિર્વાદ આપી તથા નમન કરી ચાલ્યા જાય છે)

(ફેટામાં ફૂલ ખોશી કમર બાંધી હાથમાં લાકડી ઝાલી મેળામાં જવાને વેશે શ્રીદામો પ્રવેશ કરેછે)

શ્રીદામો—ચલિયે ચલિયે, ચલો ચલો, ચાલહો ચાલહો આવશો કે કહાનજી ! ચાલવું છે કે ? જાત જાત, પાત પાત, અને ખાત ખાત, કયગ દેવ ! દયિતા જોઈએ છે કે ? (ક્ષ)

કૃષ્ણદેવ—(સખેદ) અરે ગોપબંધુ ! આમ ગાંડા શું કાઢે છે ? મારૂં કાર્ય કરનાર તું જ કે ? ખરેખર ગોટા દ્વાગાજ ભરા છે બાકી શું મારો કાર્યનિયંતા આ બને અને હું શું આમ દુઃખમાં દિન ગાળું ? હર હર ! " જેવી વેળા એવી રક્ષા " (ય)

શ્રીદામો—દેવ ! આટલા દુઃખી શેના થાઓ છો ? ગાંડા કે ઘેલા, પણ પ્રભુને પ્રતિમા તો અમેજ આણી આપીકની ! જે પ્રતિમા લાવે તે અણિમાદિક કેમ ન લાવે (ટ)

---

૮ શ્લોક—શિખરિણી હાસે—હાસ્યથી અર્થાત્ હર્ષથી મદ ઉનમદે—જુવાની વગેરેના મદથી ઉન્મત્ત થઇને એ બધા ગ્રહો (તારા) માં તમે નભ (આકાશ) ના મણિ વિધુ (ચંદ્ર) રૂપ લેઇને ત્યાં આવો અર્થાત્ તમે તે સૌમાં ચંદ્ર જેવા શોભાયમાન છો કુમુદો—(ઇષ્ટજન રૂપી) વિકસિત—પ્રફુલ્લ

(ક્ષ) દયિતા—પ્યારી શ્રીદામાની વિચિત્ર વાણીથી તેનું વિદૂષકપણું વ્યંજિત કર્યું છે કૃષ્ણને અર્થે હાસ્યજનક તથા લોભકારક વાક્ય શ્રીદામે ઉચ્ચાર્યાં છે માટે વ્યાહાર નામે વીથીનું અંગ વર્ણવ્યું છે

(ય) મારૂં ઈ૦—(વક્રોક્તિ) અર્થાત્ તારાથી મારૂં કંઈ કાર્ય ન થયું ! ખરેખર ઇ૦—અર્થાત્ જો હું મારી મજની અવસ્થાવાળો હોત તો સત્યભામાને લાવવી એ કાંઇ મારે કઠણ નહોતું પણ અહીં હું મોટો ગણાયો છું તેથી મારે બીજાની સહાય લેવી પડે છે !

(ટ) અણિમાદિક—અણિમા વગેરે સિદ્ધિઓ (સત્યભામાને ઉદ્દેશીને અણિમાદિક શબ્દ યોજ્યો છે)

કૃષ્ણદેવ—(પ્રતિમા શબ્દ સાંભળતાં) અરે ગોપબન્ધુ ! હવે આપણે પદ્મરાગોદ્યાનમાં જવું પડશે, માટે તું દ્વારપાલક થા અને હું પ્રિયાને પ્રેમાલિંગન દઇ લઉં. (ઠ)

શ્રીદામો—મા'વછ ! મૌક્તિકમાલા પ્રત્યક્ષ પેહેરવી તે ઠીક કે મરિચિકા જળનાં મૌક્તિક વીણી માળા કરવી તે ઠીક ? (૪)

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! પ્રત્યક્ષને અભાવે કંઇ અપ્રત્યક્ષરૂપ ઉતરે નહિ. જા જા તને કહ્યું તેમ તું કંઇ. પણ હવે પ્રશ્ન કર્યા વગર જઇ સાવધપણે કરય, અને પછે મને પ્રત્યક્ષ પ્રિયા મેળવ્ય એટલે હું ઉભય અર્થનો ભોક્તા તારી કૃપાવડે થઇશ (ઢ)

શ્રીદામો—" ધણીને સૂઝયું ઢાંકણીમાં અને પાડોશીને સૂઝયું આરશીમાં. " આ અમે તો અમારે દ્વારપાલક બન્યા પણ જો જો મહારાજ હો ! વાર લાગશે તો તો વેળા વટી જશે અને અમે બાંધ રહેલો મહોત્સવ ઠગાણો તે અમારો ભારવકર ઘટી જશે. (એમ બડબડ કરતો દ્વાર કને બેસે છે). (ણ)

કૃષ્ણદેવ—(પ્રતિમાને આલિંગન દઇ) અહો અનન્યજ ! જો આજ તું મારી પ્રિયાનો મેળાપ કરાવીશ અને તેને મારી પ્રતિદિવસની પ્રાણપ્રિયા કરીશ તો હું તારું રતિસહ આ પ્રમાણે પૂજન કરીશ (ત)

(ઠ) પ્રતિમા શબ્દવડે સત્યભામાની ચિત્રેલી છબી સાંભરી આવેછે માટે **સ્મૃતિ.** આ સ્મૃતિ બીજનો અહીં નિક્ષેપ કર્યો છે તે રૂક્મિણીના હાથમાં છબી જવાથી ફળવાન થશે (ડ) મૌક્તિમાલા-મોતીનો હાર. મરિચિકા જળ—ઝાંઝવાનું પાણી.

(ઢ) અભાવે—ન હોવાથી. ઉતરે નહિ—ઓછું ગણાય નહિ. અહીં કૃષ્ણ તથા શ્રીદામાના ઉત્તરપ્રત્યુત્તર વર્ણવ્યા છે માટે **વાક્કેલી** નામે વીથીના અંગની યોજના થઇ છે.

(ણ) વેળા વટીજશે-સત્યભામાને પ્રાપ્ત કરવાની તક જતી રહેશે, એ **ધ્વનિ છે.** ભારવકર ઘટી જશે-સત્યભામા અને નાગરિકા આગળ હું જૂઠો ઠરીશ, એ **ધ્વનિ**

(ત) અનન્યજ—બીજાથી ઉત્પન્ન નહિ થયેલો-કામદેવ.

શ્લોક

રતિપતિ ! ગજગતિ મહિલા, મેળવ્યે સુખન કરાવ્ વેસરનુ,
કમળકુસુમ ચઢાવું, અપાગ મૃગમદ કરાવુ કેસરનુ ૯

અપિચ—

શ્લોક.

અખર નખર પાતે, પૃષ્ઠ આ જો દ્વાવુ,
સદન સદન પૂજા, કામ ! તારી કરાવુ,
મદન ! કદન તારૂ, શંભુથી જે થયુ છે,
વદન નર વદે કો, કષ્ટ જાણે ગયુ છે ! ૧૦

શ્રીદામો—(વિચારમા ગરકાવ થઈ ગયેલે વેશે ડોલતો ડોલતો બબડે છે) નાગરિકા ! જોજે હો; આ ઘડી આખરની છે ! (ગોપ બધુને દ્વાર વચ્ચે બેઠેનો અને વિચાર કરતો જોઇ રૂક્મિણી તથા કનકમાલિકા તે ન જાણે તેમ તેની પાછળ ઊભા રહેછે) જોજે હો; તુ એમ કરતા ચૂકીશ તેમા તારૂ બગડશે અહીં તો ઉદ્ધવને લેવુ શુ અને માધવને દેવુ શુ ? એમાના બેય છે માટે જોજે હો, નાગરિકા નાગરિકા ! (એ ન સહન થવાથી એકદમ કોપાવેશમા આવી જઈ રૂક્મિણી પ્રવેશ કરે છે) (ય)

---

૯ શ્લોક—ગતિ. મેળવ્ય—(ગજગતિ મહિલા) વેસરનુ—નાકનીવાળીનુ અર્થાત્ તેના સુખનુ અપાગ—તિલક તને મૃગમદ (કસ્તુરી) અને કેસરનુ તિલક કરાવીશ

૧૦ શ્લોક—માનિની અખર ઇ૦—જો તુ સત્યભામાના અખર (કોમળ) નખરપાતે (નખ વાગવાથી) આ (મારા) પૃષ્ઠ (પીઠ)ને ઘવાવુ (ઘાયલ કરાવુ) તે મને આલિંગન કરે એમ થાય, તો હે કામ ! હુ તારૂ સદન સદન (ઘેર ઘેર) પૂજન કરાવુ, અને વળી હે મદન ! તારૂ જે કદન (નાશ) શભુથી થયુ છે તે કોઇ મુખથી બોલે નહિ અને જાણે તારૂ કષ્ટ ગયુ છે એમ કરે સામ'નના કથનથી પોતાનુ પ્રિય કરનાર કામને અનુકૂળ કરી લેવાનુ વર્ણવ્યુ છે માટે **સંચાઙ** નામે ગર્ભસંધિના અગના નિક્ષેપ સમજવો

(ય) એમાના બેય છે—ઉદ્ધવને લેવાનુ છે અને માધવને દેવાનુ છે અહીં સ્ત્રીયુક્ત કોમળ શૃંગારનો વ્યાપાર વર્ણવ્યો છે માટે **કૈશિકીવૃત્તિ** વર્ણાઈ છે, અને ઈટ

રૂક્મિણી—કેમ ગોપબંધુ ! આજે શી તાલમેલ કરી છે ? નરકાસુરને મરાવવો છે કે પિતાશ્રી વસુદેવજીને અહીં મોકલી અમને મ્હાવવા છે બાગના વચ્ચે રસ્તો રાકી કેમ બેઠો છુ ? (એમ કહી પ્રહાર કરે છે અને શ્રીદામો દેવને જણાવવા એ બાપ રે કહી મોટી બૂમ પાડી નાશી જાય છે) (દ)

કૃષ્ણદેવ—(એકદમ દોડી આવી) હા હા ! શુ છે ? શુ છે ? (એવે રૂક્મિણીને જોઇ સાવધ થઇ) દેવિ ! આમ દુ ખ દેવુ અમારા વયસ્યને ઘટે નહિ એ બિચારો ગોપ કોપાગ્નિથી દગ્ધ કરવા યોગ્ય નથી

રૂક્મિણી—(સકોપ) શિવા બળદે ચાખ્યો છે કે બિચારો કહો છો ? આ તો મોગ કેસરી ની કુમકવાળો છે (એવે રૂક્મિણીની પ્રતિમા ભણી નજર જાય છે અને કૃષ્ણદેવ તેની નજર ચૂકાવવાને આમ તેમ ફરે છે) (ધ)

કૃષ્ણદેવ—કેમ પ્રિયા ! આજ તો નવલનિકરકુજમાં વિહાર કરવાનો છે હવે કેટલી વાર છે ?

રૂક્મિણી—(પ્રતિમા લેવા માટે) આર્યપુત્રની વારેવાર અને થોડામા ઘણુ જે કહેવાનુ છે તે એજ છે કે, જો આજ પદ્મપરાગોદ્યાનમા દેવના દર્શન નહિ થાય તો આ રૂક્મિણી દેહધારી રહેનાર નથી અને શ્રીદામા નાગરિમનુ ભજન કર અને દેવ મનમાનતી દયિતાઓ વરે પણ આવા ઉત્સવ સમયે જો અમને નિરાશ કરવામા આવે તો મારા જેવી કદી પણ જીવતી રહે નહિ. (ન)

જન પ્રસન્ન થાય એમ રીતવાની ચતુરાઇ ભરેલી ક્રીડા કરી છે માટે **ક્રિયાનર્મ** નામે કૈશિકીનો ભેદ પણ વર્ણાવ્યો છે

(દ) નરકાસુરને મરાવવા સબધી તથા વસુદેવજીને મોકલવા સબધી તાલમેલ શ્રીદામાએ કરી હતી તે કહી બતાવી છે માટે **ઉત્કીર્ત્તન** નામે નાટ્યાલકાર.

(ધ) બળદે—(ગોપને બળદનોજ સબધ હોય અને તમે તેના સબધવાળા છો માટે તેના દોરો છો એ **ધ્વનિ**) ચાલતી કહેવતનો ઉપયોગ કરી બતાવ્યો છે માટે **લોકોક્તિ** કેસરીની—તમોરૂપ સિહની

(ન) દેહધારી ઇ૦—અર્થાત્ જીવતી રહેનાર નથી રૂક્મિણીના રોષનુ ભાષણ છે માટે **ભ્રષ્ટ** નામે અવમર્શાસ ચિહ્ન ન ।

કૃષ્ણદેવ—દેવિ ! એમ ઓછુ લાવવાનુ કઇ કારણુ નથી હુ અધુનાજ તમારી સાથે આવવા તૈયાર છુ

રૂકિમણી—બાળમુકુન્દને બોલે બોને અમૃતે લાગતા આનદેજ છે, પણુ મારે કહેવાનુ છે તે એજ છે કે જો તમે આજના ઉત્સવમા મને દર્શન નહિ ઘો તો હુ મારા જીવિતનુ દાન તમને કરીશ (એટલુ બોલી બરડે કઇ કરડ્યા જેવુ કરી બૂમ પાડે છે અને પોતેજ પોતાના વસ્ત્ર ખેચે છે) (પ)

કૃષ્ણદેવ—(કને જઇ) હા હા પ્રિયા ! કોઇ જતુએ દશ કર્યો કે શુ ? ઊભી રહે ઊભી રહે, જોવા દે જોવા દે (એમ કહી વસ્ત્ર આઘુ પાછુ કરી જુએ છે)

રૂકિમણી—(ઉરુજ આગળ કરી) આર્યપુત્ર ! છોડો છોડો, આ અહીં આગળ કઇક છે (કૃષ્ણ ઝાનેતુ વસ્ત્ર છોડી દે છે એટલે રૂકિમણી હડી કાઢી પ્રતિમા ઉપાડી લઇ કનકમાલિકાને મોટેથી હાક મારે છે) (ફ)

કૃષ્ણદેવ—(સકોપ) પ્રિયા ! એ પ્રતિમાને તમારે અડકવુ નહિ (કનકમાલિકા આવી જોઇ) જા તુ અહીં કેમ આવી ? (કૃષ્ણનો કોપ જોઇ કનકમાલિકા જતી રહે છે) (બ)

રૂકિમણી—(પ્રતિમાને સજ્જડ પકડી) આર્યપુત્ર ! મારી વય સ્થા ઉપર આવા ક્ષુલ્લક કાર્ય માટે કોપ કરો તેની તો કઇ ચિંતા નહિ હોય સોધા અને સરલ તો અમેજ છીએને વારુ એ નહિ તો હુ આજનો દહાડો નવનનિકરકુજમા જોવા આ પ્રતિમા લઇ જઇશ અને જો દેવ તહીં નહિ પધારે તો આ પ્રાણ આપપુત્રને અર્પણ કરીશ (એમ કહી જવા માડે છે અને કૃષ્ણદેવ તેને જવા દેતા નથી)

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! હુ જ આ પ્રતિમા વિહારસ્થાનમા વેતો

(પ) બાળમુકુન્દને—કૃષ્ણને અહીં કપટવડે છની લેઇ લેવાનો યત્ન રૂકિમણીએ કર્યો છે માટે **અદ્ધ ધબલ** નામે ગર્ભસધિનુ અગ વર્ણાયુ છે

(ફ) ઉરુજ—સ્તન પ્રદેશ

(બ) કૃષ્ણનુ ક્રોધયુક્ત વાક્ય છે માટે **તોટક** નામે ગર્ભસધિનુ અગ વર્ણાયુ છે

આનીશ. (એવે દ્વારપાલક પ્રવેશ કરી દેવકીજી આવ્યાનું વિદિત કરે છે). (મ)

રૂક્મિણી—આર્યપુત્ર ! છોડો છોડો; જુઓ માતુશ્રી પધાર્યાં. લ્યો આ તમારી પ્રતિમા (એમ કહી પ્રતિમા આપવા જાય છે અને કૃષ્ણદેવ ઝાલેલો કર છોડી જોવા લેવા જાય છે કે રૂક્મિણી પ્રતિમા લઇ સત્વર દોડી જાય છે અને દેવકીજી પ્રવેશ કરે છે).

દેવકીજી—અહો વત્સ ! હવે તને હવણ તો છેને. હું તો તને ઓચ્છવમા જતો જોવા આવી છું. (માથે હાથ ફેરવી) બાપુ ! કેમ હજી લુગડાંલત્તાં પહેર્યા નથી ? (એવે શ્રીદામાને આવતો જોઇ) આ તમારા વ્રજના ગોઠિયા આવ્યા; હવે ઇંદુ અને ગિંદુ સાથે જાવ. (મ)

શ્રીદામો—(સઆશ્ચર્ય) અહો માજી, તમે અહીં ક્યાંથી ?

દેવકીજી—કેમ અલ્યા ! ત્યારે અમારે અહીં આવવુંજ નહિ કે ?

શ્રીદામો—" લોચોપોચો માડીનો અને છેલછબીલો લાડીનો " એવું લોકનું કહેવું છે. (ય)

દેવકીજી—ભાઇ પણ તેવી યદુકુળની લાડી લાલને ક્યાં મળી છે કે અમારે અહીં આવવાનું અટકે ? પીટયા લોક તો કહેછે કે કહાનજી આહીરને ત્યાં ઉછર્યા માટે તેમને કોઇએ યાદવ કન્યા આપનાર નથી ! (એમ કહી નિઃશ્વાસ નાખેછે.) (ર)

(મ) કનકમાલિકાએ જઇને દેવકીજીને મોકલ્યાં; એના હેતુથી કે કૃષ્ણ શરમાઇને છોડી દે અને રૂક્મિણીને પ્રતિમા લેઇને જતાં રહેવાનો લાગ મળે. **યુક્તિ** નામે. નાટ્યાલંકાર. ગુરુજન (દેવકીજી)નું આગમન વર્ણાયું માટે **પ્રસંગ** નામે અવમર્શસંધિનું અંગ.

(મ) હવણ—શરીર અને મનની સ્વસ્થતા. ઇંદુ અને ગિંદુ—અર્થાત્ સમાન વયના મિત્રો. ' ઇંદ્ર (ઉપેંદ્ર) અને મહેંદ્ર ' ઉપરથી ' ઇંદુ અને ગિંદુ ' શબ્દ થયા હશે.

(ય) લોચોપોચો ઇ૦—અર્થાત્ ધાવણું બાળક હોય ત્યાં સુધી તેનું સુખ માઅ ભોગવે અને મોટા થયો એટલે તેનું સુખ સ્ત્રી ભોગવે.

(ર) યાદવની કન્યા લાવવી એ મહત્વની વાત છે એ **ધ્વનિ** છે. સત્યભામાને

શ્રીદામો—માજી ! યાદવકુળની કન્યા આવે અને તે તમને અહીં આવતાં અટકાવે તેથી તમારે શું રાજી થવા જેવું છે ?

દેવકીજી—ભાઇ ! "માડી જુએ આવતો અને લાડી જુએ લાવતો" એ તો થવાનું તે થાયજ; પણ જ્યાં આપણો ઉતાર હોય અને ત્યાંની કન્યા ઉતરી હોય તે વાત તો ન્યારીજનો.

કૃષ્ણદેવ—અલ્યા શ્રીદામા ! તારે કંઇ કામ છે કે નહિ ?

દેવકીજી—વત્સ ! એમ એનાપર આકળો શું થાયછે વારુ, ભાઇ હવે એ આવ્યો છે અને તમારે ઓચ્છવમા જવાની વેળા થઇ છે માટે તમે જાવ અને હું પણ જઉ છુ. (એટલું કહી કૃષ્ણને માથે હાથ ફેરવી દેવકીજી ચાલ્યા જાય છે).

શ્રીદામો—કેમ કહાનજી ! પ્રતિમા ગુમાવી કે ? હવે ઉતાવળા ચાલો, નીકર યોગસાધ્ય જે મળવાની અણીમા છે તેય પણ કોઇ કામિનીદર્શનથી ચલિત થશે. (ल)

કૃષ્ણદેવ—અહો વયસ્ય ! તુજ કહે કે હવે દેવીને મારે શુ કરવું ? અરે હું શુ પ્રિયાની પ્રતિમા જોવાનેય હતભાગ્ય થયો કે ? (એટલુ બોલી માથે હાથ મૂકી નિઃશ્વાસ નાખે છે). (व)

શ્રીદામો—મહારાજ એમ નિરાશ શા કાજે થાવ છો ? જો દેવી આજ પ્રતિમા લઇ ગયા તો હું તમને સાક્ષાત્ અણિમાનાં દર્શન કરાવીશ. પણ હવે ઉતાવળે અહીંથી ચાલ્યા જવાય તો. (श)

કૃષ્ણદેવ—(સત્વર શૃગાર સજી લઇ) સત્ય; પણી વિલંબ થતાં કઇ વાકું આવશે. (એટલુ બોલી આમ તેમ જોઇ બન્ને ગુપ્ત માર્ગે થઇ ચાલ્યા જાય છે)

મેળવી આપવામા રૂક્મિણીની મનોવૃત્તિ ઉલટે અનુકૂળ થવાનુ કારણુ દેવકીની તેવી ઇચ્છા છે, એ પણ અહીં સૂચવ્યુ છે **આશંસા** નામે નાટયાલંકાર

(ल) યોગસાધ્ય ઈ૦—જેમ અણિમાસિદ્ધિ યોગ (યોગ સમાધિ)થી સાધ્ય થાય એવી છે તથાપિ તે કામિનીદર્શનથી (બ્રહ્મચર્યનો ભગ થવાથી) ચલિત થાય છે, તેમ યોગસાધ્ય (ખટપટ રૂપી યોગથી સાધ્ય) અણિમા (સત્યભામાની પ્રીતિ રૂપ) પણ કોઇ કામિની (રૂક્મિણી)ના દર્શનથી ચલિત થશે—રૂક્મિણી કદાચ તેને સંતાડશે કે વિઘ્ન કરશે (व) હતભાગ્ય—ભાગ્યહીન (श) સાક્ષાત્ અણિમાનાં—પ્રત્યક્ષ સત્યભામાના

(કનકમાલિકા તથા રૂક્મિણી જાઈ જુઈ પ્રસાદિ પુષ્પ જોતા પ્રવેશ કરેછે)

રૂક્મિણી—સખી કનકમાલિકે ! જો જો આ પદ્મપરાગ લેતા ખટપદ કેવો ઉજમાઈ રહ્યો છે અનિ ! નાશ નાશ, જો એ તો માન જાણી દોડી આવ્યો અરે ભૃગ ! તુ કૃષ્ણ થઈ કેમ ભૂલો પડી ભમે છે ? હું તો ભીષ્મકનન્દિની રૂક્મિણી છુ સત્રાજીતસુતા સત્યભામા નોય ! અરે શુ દખુય જતો નથી કે ? મારી કને નકામ થયુ ત ! કેમ ગમે છે કે ગમતુ હોય તેવુ કરી બતાવે છે ? જા જા (એમ કહી લૂગડાની ઝાપટ મારે છે અને તેથી ભમરો ભૂમિ પર પડેછે) (૫)

કનકમાલિકા—વયસ્યા ! એમ એનાપર કોપ કાઢી નાખીશ મા. જો તે આમ જતો રહેશે તો પૌગારસ્થાન અમથુ રહેશે પણ સખિ ! પેલી પ્રતિમા આપણે ઉતાવળમા અહી આવવા માટે જોવાઈ નથી તે લાવ જોઈ લઈએ (સ)

રૂક્મિણી—આ રહી જો મે તો ત્યાજ નિહાળી જોઈ લીધી હતી અને અનિ ! અહી આવતા તે એને પ્રત્યક્ષ જોઈ કે નહિ ? મને જોઈ એણે કેવુ નીચુ જોયુ તે પણ તે દીઠુ કે નહિ ? (હ)

(૫) ગર્ભસધિમા પ્રકાશ થયેલો સત્યભામા ઉપરનો જે પ્રેમ તેનો સબધ અહીં રૂક્મિણીના કથનથી જણાય છે વળી આગળ કહેવામા આવશે તેમ વાઘનો ભય ઉપજતાં કાર્યસિદ્ધિનો નિશ્ચય વર્ણવ્યો માટે અહીંથી અવમર્શસધિ વર્ણાય છે પદ્મપરાગોદ્યાનનો મેળો એ પ્રકરીરૂપ અર્થપ્રકૃતિ છે અને સત્યભામાની પ્રાપ્તિનો નિશ્ચય એ અવસ્થા છે એવી રીતે અર્થપ્રકૃતિ તથા અવસ્થા મળીને **અવમર્શસધિ** ઉત્પન્ન થાય છે ગર્ભસધિમા ઉત્પન્ન થયેલા અનુરાગબીજ સાથે સબધ ધરાવનાર ઇતિવૃત્ત અહીં વર્ણવ્યુ છે તેથી પણ અવમર્શસધિ સમાજ છે પદ્મપરાગ—કમળની સુગધી રજ સત્યભામા પ્રતિ કૃષ્ણનો પ્રેમ રૂક્મિણીના મુખથી સ્પષ્ટપણે પ્રકટ કર્યો છે સત્યભામાને પદ્મપરાગનુ રૂપ આપી કૃષ્ણને ભમરાનુ રૂપ આપ્યુ છે અને " કૃષ્ણ ' શબ્દ શ્લેષાર્થવાળો છે માટે **પતાકાસ્થાન** વર્ણવ્યુ છે ભૃગ—ભમરા ! કૃષ્ણ—કાળો અથવા કૃષ્ણરૂપી ભીષ્મકનન્દિની—ભીષ્મક રાજાની પુત્રી

(સ) તે—કોધ પૌગરમ્થાન—કૃષ્ણરૂપી (હ) અને અનિ ઇ૦—અહીં આવતા—આ પદ્મપરાગોદ્યાનમા આવતા પ્રત્યક્ષ—સાક્ષાત—ખરખરી (ચિત્રમા નહિ) સત્યભામાની ચેષ્ટા ઉપરથી એના મનનો ભાવ ઉઘાડો કર્યો છે માટે **વિચાર** નામે નાટ્યલક્ષણ

કનકમાલિકા—હા મ આ બધું જોયુ છે અને આ પ્રતિમામા પણ એ કન્યાના કટાક્ષ જોઇ મારૂ ચિત્ત તો ચૈડકે બળવા માડયું છે! પણ અણી આપણે જે પાસ નાખ્યો છે તેમા એ કેવી ગુફાઇ ગઇ છે! એ બાજુથી એનુ હૃદિકર અને એના માણસો રક્ષણ કરે છે. એક બાજુથી રાનબન્વા અને જોઇ રહ્યો છે અને આપણા ભણીથી આવણી સપત્નીઓ શસ્ત્રાસ્ત્ર સજી એ કઇપણુ ન જઇ શકે એમ ગાને કબજામા નાખી રહીઓ છે એટનુ છતાય આપણો પાર કોઇ પામી ગયુ નથી. સ્ત્રીચરિત્ર તે સ્ત્રીચરિત્રજ! ગિયાન પુરૂષ એનો પાર રીતે પામે? (કા)

રૂકિમણી—(વિચાર કરી) હના કનકમાલિકે! માગ મનથી હું વિચાર કરુ છુ તો આર્યપુત્રને આમ દુભવવા એ મને ઠીક લાગતુ નથી, તેમ એ સત્યભામા મારી સપત્નીને યથા જોગ છે. વળી મારા સાસુજીની મનમા મોટી ઇચ્છા એ છે કે તેમના સુતે કોઇ યાદવની કન્યા વરવી એવા તવા જ હુ સવ વિચાર કરુ તો "એક કાકરે અનેક પક્ષી પડે"* તેમ છે અને આર્યપુત્રની પણ મારા પર જે અરૂચિ થઇ છે તે રૂચિ થાય તેવુ છે વિચાર કરતા જણાય છે કે આમા કઇ અય નથી માટે તુ કઇ આવી પેરવી કરય કે આર્યપુત્ર અહી પધારે તે સમયે પ્રાણપતિ સત્યભામાને પણ અહીંજ જુએ પછે આપણે ઘટિત લાગશે તે કરીશુ. (ક્ષા)

કનકમાલિકા—વયસ્યા! આપણે તો તમે જેમ કહો તેમ કરવાને તૈયાર છીએ પણ એમ કરતા લાભ શો છે અને ગેરલાભ શો

(કા) હાર્દિક્ય—કૃતવર્મા જોઇ રહ્યો છે—પોતાને મળવાની આશાથી રક્ષણ કરી રહ્યો છે કૃષ્ણના પક્ષવાળાને નિરાશ કરવા જેવા અર્થનુ કથન કર્યું છે, માટે નિદર્શન નામે નાટયલક્ષણ

* આની સાથે ઇગ્રેજી કહેવત સરખાવવી ઘટેછે "To kill two birds at one stroke

(ક્ષા) સપત્ની—શોકય અહીં રૂકિમણીના વિચાર સત્યભામાના સામના અનુકૂળ થાય છે માટે શક્તિ નામે અવમર્શસધિનુ અગ વર્ણવ્યુ છે

છે તેનો પૂર્ણપણે વિચાર કરી પછી જે કહેવું હોય તે કહો કે તેની વેળાસર યોજના કરી રખાય.

(એવે ત્યાં ઉતાવળે દોડતી પદ્મપ્રભા પ્રવેશ કરે છે)

પદ્મપ્રભા—(મોઢે શ્વાસ ન માય એવે વેશે) અહો સખિજન! હું તો દેવને જોતી આ મગ આનનાના માર્ગમાં બેશી રહી'તી. બેઠા બેઠા ઘણી વાર થઇ અને જ્યારે દેવ એ વાટે આવ્યા નહિ ત્યારે હું ઉઠી તજવીજ કરવા ગઈ તો મને જણાયું કે ગોપળધુમહ દેવ ગુપ્ત પંથે થઇ આણીપા આવ્યા છે. તે જોવા હું એકે હાહે અહીં દોડતી આવી છું. (ગા)

રૂક્મિણી—(સકોપ) શું ત્યારે આર્યપુત્રે મારી પ્રતિજ્ઞાને પણ ફોકટજ માની કે ? વારૂ ઠીક; જા કનકમાલિકા ! તું ગમે તેમ કરી સત્રાજીત્‌સુતાને અહીં બોલાવી લાવ્ય. એટલે આ પ્રાણ, હું એને અર્પણ કરી આર્યપુત્રને કાજે એ ઇચ્છેલીને પનોતી કરી જઇશ. જા જા; કેમ વાર લગાડેછે! જો તું નહિ જાય તો હું જાતે જઇ એને અહીં તેડી લાવીશ. (ઘા)

કનકમાલિકા—આ અમે બને જણીઓ જઇએ છીએ અને એને અહીં સેવશા લઈ આવીએ છીએ. તમે પણ જઇ નવલનિકરકુંજમાં બેસો (એમ કહી સર્વે ચાલ્યાં જાય છે.)

(સત્રાજિતલ સગૃહનિકટ શસ્ત્રધારીઓને જોતાં કનકમાલિકા તથા પદ્મપ્રભા પ્રવેશ કરે છે). (ઙા)

કનકમાલિકા—સખિ પદ્મપ્રભે ! ખોટે તેજ પડે. સત્રાજિત્‌સુતા મંડપ બહાર ન નીકળી શકે એ માટે મેં જે યોજનાઓ કરીઓ છે તેજ મને આ પ્રસંગે આજારૂપ થઇ પડે છે. પૂર્વોત્તર હાર્દિકયના રક્ષણમાં એ આવી રહી છે. દક્ષિણ દિશાથી શતધન્વા અને પશ્ચિમ

(ગા) હાહે–શ્વાસે.

(ઘા) અહીં રૂક્મિણીનુ ક્રોધભાષણ વર્ણ્યું છે માટે અવમર્શસંધિનુ સંફેટ નામે અંગ વર્ણાયુ છે. (ઙા) સત્રાજિતલ સગૃહનિકટ—સત્રાજિતના આડવાની પાસે

દિશાથી આપણી સહચરીઓ એનું રક્ષણ કરેછે. હવે એને કિયે ઉપાયે દેવી કને લઇ જવી ! (એટલું બોલી નિઃશ્વાસ નાખે છે). (ચા)

પદ્મપ્રભા—હલા કનકમાલિકે ! એમ સું ચાય છે શા કાજે ? જે દિશાએ આપણી સહચરીઓ રાખેલી છે તે દિશાએ જય થાય તે યત્ન કરિયે.

કનકમાલિકા—(સહર્ષ) હા સખિ ! ત્યારે, ચાલ્ય તેણીપા. (એમ કહી પશ્ચિમ દિશા ભણી જાય છે).

(અનેક શસ્ત્રબંધ સહચરીઓ પ્રવેશ કરે છે.)

હેમપુષ્પિકા—અહો હંજિકા, હયપુચ્છી, ઇત્યાદિ સહચરીઓ ! યથાર્થ અવલોકન કરજો. જો સત્રાજિતસુતા આ દિશાથી જશે તો શસ્ત્રાસ્ત્ર બાંધ્યાં તે ન બાંધ્યાં જેવાં ગણાશે. (છા)

હંજિકા—અરે સહચરિ ! તું નિશ્ચિંત રહે; આ ખોળિયામાં જીવ છે ત્યાં લગી આ માર્ગેથી કીડીનો પણ સંચાર થવાનો નથી.

(એવે કનકમાલિકા તથા પદ્મપ્રભા પ્રવેશ કરે છે)

કનકમાલિકા—કેમ હેમપુષ્પિકા ! રક્ષણ તો બરાબર કરોછોને ?

હેમપુષ્પિકા—હા સખિ ! પ્રત્યક્ષ વાસવની પણ દેન ધોઇ નથી કે આ માર્ગે થઇ કોઇ પણ કન્યાને લઇ જઇ શકે.

(એવે જવનિકાંતર્ગત પશ્ચિમ દિશા ભણીથી મહાભયંકર શાર્દૂલનો ઘૃઘૃઘૃ એમ પાંચ વાર વિયતને વિડારી નાખે એવો શબ્દ થાયછે અને તેનો પ્રતિધ્વનિ અનેક રવમાં મેઘવત્ ગરગડી ઉઠે છે, ને વળી નાસો, નાસો ! નવ હથ્થો, નવ હથ્થો ! વાઘ આવે છે, વાઘ આવે છે ! એવો અનેક માણસો પોકાર કરે છે. તે શબ્દ સાંભળી કનકમાલિકાદિ સહચરીઓ અને પ્રાણીમાત્ર રંગમાં ભંગ કરી નાસાનાસ કરી મૂકે છે અને શરીરો

(ચા) હાર્દિક્ય—કૃતવર્મા આ વાક્યથી સત્યભામા સુરક્ષિત હતી તથા કૃતવર્મા પોતે જમેદવાર હોવાથી રક્ષણ કરતો હતો એમ સૂચવ્યું પૂર્વે કનકમાલિકા તથા રૂક્મિણીએ સત્યભામા કૃષ્ણને ન મળે એવી જે યુક્તિ રચી હતી તે અહીં સફળ કરી બતાવી છે

(છા) હંજિકા, હયપુચ્છી—ઇત્યાદિ કનકમાલિકાની સખીઓ જેમને તેણે સત્યભામાનું રક્ષણ કરવાને મૂકી હતી તેમનાં નામ છે.

આ શું વીરનામાઓ! આ શું વીરવૃત્તિના! વીરગુના! અને વીરભાગિ ઓ! નાસો કો નાસો કો! અરે નાસતાનેજ વ્યાઘ્ર ફિડાગ છે તેનું કોઇ સ્મરણું કેમ કરતુ નથી? આ ગાગ ફિડગા પ્રાણ છે ત્યાં સુધી હું કોઇને કંઇ થવા દેવાનો નથી (ઇત્યાદિ વચનો કહી લોકોને આશ્વાસન કરતો, પડતા આખડતા બચાવે છે, અને નાસતા વારે છે, પણ તે તેનું કહેવું કોઇએ માનતું નથી) (ટા)

(એવે જવનિકાંતર્ગત નૂપધૂનું ગોગ ગણુ નાદ શબ્દ થાય છે અને નાસો નાસો, એવી બૂમો મભગાય છે)

કૃતવર્મા—(વંશમડપ પરથી) અરે અરે! આ મારા કાર્મુકમાં શિલીમુખ સાંધી હું શાર્દૂલનો અવશ્ય નાશ કરીશ, કિન્તુ અહો પગિજનો! તમે સત્રાજિત્સુતાને સાચવજો જોજો આ ભાકર ઉથલપાથલમાં એ કોઇને ધક્કે ચઢી જાય નહિ કે વ્યાઘ્રની વાગમાં આવી પડે નહિ શાર્દૂલને તો મેં શૃગાલવત્ મારેલોજ જાણો (એમ કહી તીર તાકેછે) (ટા)

શતધન્વા—(ગાગીના માગાર ધ્રૂજતો) અરે મેરમે સાચવજો સાચવજો, વાઘ છે વાઘ છે, પેલી ગાગી માગી કન્યા કન્યા, સત્રાજિત્ સત્રાજિત્ ગુતા સુતા, તેને જુઓ જો જો જો! (એગ્લુ બાગુ બોખા બોલી માગાનું લાકડું ઝાલી બેશી જાયછે) (દા)

(ગેવ જવનિકાંતર્ગત ધૂધૂધૂ એવો શબ્દ થાય છે અને નાસો નાસો એવા પોકાગ પડે છે)

(ટા) ધરણીતલપર—પૃથ્વીના પૃષ્ઠ ઉપર અસિ-તરવાર ભૂકે,—એટા શાર્દૂલ-વાઘ વીરમનાઓ નાસે છે, એમ કહીને સત્યભામા ભયથી નાસવી જોઇએ એમ સૂચન કર્યું છે સાત્યકિનું વીરત્વ ધ્વનિત કર્યું છે

(ટા) કાર્મુકમાં—ધનુષ્યમાં શિલીમુખ—બાણ શાર્દૂલનો-વાઘનો કિન્તુ-પણ પગિજન—સેવકવર્ગ અહીં કૃતવર્માએ પોતાની શક્તિ કહી બતાવી છે માટે અનર્ગલ સંધિનું વ્યવસાય નામે અંગ વર્ણવ્યું છે. કૃતવર્મા વંશમડપની ઉપર ચઢીને બોલે છે તેથી તે હૃદયમાં વાઘથી બીહે છે એમ સૂચન કર્યું છે

(દા) શતધન્વા વાઘના ભયથી બેશી જાય છે માટે અવપાત નામે આગમી વૃત્તિનો પ્રકાર વર્ણવ્યો છે વળી શતધન્વાનું કથન સંબંધ વિનાનું છે માટે અસત્-પ્રલાપ નામ વીથીનું અંગ વર્ણવ્યું છે

હેમપુષ્પિકા—(એક ઉપર એક એમ પડી ગયેલી સહચરીઓ મધ્યેથી) અરેરે આ વાત આવી મારે ત્યાર પહેલાં તો માગ બાધેના શસ્ત્રે મારા પગમાં પ્રવેશ કર્યો છે તે કોઇ કાઢો કાઢો (કનકમાલિકાદિ બીજી અનેક સહચરીઓ એમ પોકાર કરે છે અને કનકમાલિકા તથા પદ્મપ્રભા સહુની તળે દબાઇ મૂંઝાયા કરે છે. ત્યાં સાત્યકિ આવી તેમને અભય આપે છે અને પીડાથી પરા કરે છે પણ કોઇને શાંતિ વળતી નથી).

(એવે મદિરોન્મત્ત, નીલામ્બરધારી હલમુસલ હાથમાં વધ્ર રક્ત નેત્રથી જાણે વિશ્વને દગ્ધ કરતા હોય એવે વેશે રોહિણીનંદન પ્રવેશ કરે છે) (ઘ)

રોહિણીનંદન—અરે વ્યાઘ્ર ક્યાં છે? લોક કેમ નાસે છે? શું યાદવોએ નપુંસકત્વ સ્વીકાર્યું છે? દોડો મા દોડો મા; વ્યાઘ્ર શું કરનાર છે! આ મારૂ હલમુસલ (નાસતા લોકોને બતાવી) જુઓ જુઓ! વ્યાઘ્ર અને તેથી ભય બળરામ છતાં? સ્થિર સ્થિર! (બળરામને જોઇ સાત્યકિ કને દોડી આવે છે.)

સાત્યકિ—(નમન કરી) જય જય દેવાધિદેવ! વ્યાઘ્ર દૃષ્ટિગોચર થતો નથી છતાં જનસમૂહ વ્યર્થ નાસાનાસ કરી રહ્યો છે! સેનાની આદિ સર્વ વૃક્ષો પર, મંડપ પર અને અન્ય એવાં ઉચ્ચસ્થળો પર ભયગ્રસ્ત થઇ ચઢી બેઠા છે! દેવશ્રી કિંચિત્ અવલોકન કરશે તો જણાશે કે, હલધર અને સાત્યકિ વિના અન્ય કોઇ પણ શાંતિ કારણ અત્ર છે નહિ લોક વાર્યા છતાં માનતા નથી. એવા પ્રકાર છે તો દેવાધિદેવની શી આજ્ઞા છે? (ણ)

રોહિણીનંદન—(લોકને દોડતા ને પડતા જોઇ) દોડો નહિ દોડો નહિ! અમે ભયનાશ હેતુથી અહીં ઉભા છીએ, તથાપિ કેમ ભય પામો છો? (લોક માનતા નથી તેથી આવેશમાં આવી કેટલાકને હળમાં ઘાલી ખેંચે છે તેમ કર્યાં જનસમૂહ જ્યાં ત્યાં સ્થિર થઇ જાય છે) જો

(ઘ) મદિરોન્મત્ત—મદિરા પીવાથી ઉન્મત્ત નીલામ્બરધારી—નીલા રંગનાં વસ્ત્ર ધારણ કરનાર રોહિણીનંદન—બળરામ

(ણ) સેનાની—સેનાધિપતિ ઉચ્ચ—ઊંચા ભયગ્રસ્ત—ભયમાં ડૂબી ગયેલા. શાંતિકારણ—શાંતિ ઉત્પન્ન કરનાર.

અમે ઉભાં છતાં કોઇ ગભરાશે, નાસશે તો તેને આ મુસલનું પ્રથમ બલિદાન કરવામાં આવશે. સાત્યકિ ! વ્યાઘ્ર ક્યાં છે ક્યાં છે ? (ता)

સાત્યકિ—રાજાધિરાજના પધારવાથીજ તે પલાયન કરી ગયો જણાય છે. હવે કોઇ પણ દિશામાં તેનો શબ્દ સંભળાતો નથી (એવી રીતે નીડરપણે ઉભેલા ઉભયને જોઇ અનેક યાદવો તેમને આવી મળે છે અને સર્વે જગોએ શાંતિ પ્રસરવા માંડે છે). (था)

રોહિણીનંદન—અહો શિનિપુંગવ ! સર્વજન આ સ્થાનકે સ્થિર થાય તેમ સત્વર કરો. (એમ શાંતિ પ્રસરવાથી ખોવાયલા સંતાનો, વૃદ્ધો, તરૂણીઓ અને એવાં બીજા અનેકની શોધાશોધ થઇ રહે છે). (दा)

સાત્યકિ—જડશે જડશે; ધૈર્ય ધરી શોધો શોધો. કોઇ કંઇ ગયું નથી કે વ્યાઘ્રે અહીં આવી કોઇને વિડાર્યું નથી. સહુ કોઇ અહીંનું અહીંજ હશે (એમ શાંતિ કર્યા છતાં સગાંવહાલાં જડતાં નથી તેથી લોક રડ કકળ તથા બૂમેબૂમ કરી મૂકેછે). (धा)

(એવે ત્યાં ગભરાયલે વેશે સત્રાજિત્ તથા ચારૂમતી પ્રવેશ કરેછે).

સત્રાજિત્—અહો દેવ બલદેવ ! મારી સુતા ? મારી સુતા કંઇ જડતી નથી.

ચારૂમતી—હા સુતા ! તું કંઇ ગઇ ? (એટલું બોલી મોટેથી રૂદન કરેછે). અરે મારી વહાલી સુતા ! તું કેમ બોલતી નથી ? (એ શબ્દ સાંભળી કૃતવર્મા, શતધન્વા, અક્રૂર આદિ આમતેમ ખોળવા માંડેછે). (ना)

(ता) અહીં બળરામે કોપીને લોકોને હળવડે બેચ્યા છે તથા પોતાની ભયનાશ કરવાની શક્તિ કહી બતાવી છે માટે અવમર્શ સંધિનું **વિરોધન** નામે અંગ વર્ણવ્યું છે. યદ્યપિ અહીં વિરોધ વર્ણવવાનો હેતુ નથી. તથાપિ બળરામનું કાર્ય વિરોધ ઉત્પન્ન કરે એવું છે માટે **વિરોધન** અંગ બની શકે છે

(था) ઉભયને—બળરામ તથા સાત્યકિને. (दा) શિનિપુંગવ—શિનિકુળમાં શ્રેષ્ઠ—સાત્યકિ

(धा) લોકની રડકકળ અને ગભરાટનું કથન કરી **આરભટી**વૃત્તિ વર્ણવી છે.

(ना) કૃતવર્મા, શતધન્વા, અક્રૂર, એ ત્રણે જણ સત્યભામાને પરણવાના ઉમેદવાર હતા, એમ સૂચન કર્યું છે. ચારૂમતીનો શોકનો પ્રલાપ વર્ણવ્યો છે માટે **આક્રંદ** નામે નાટ્યાલંકાર.

रोहिणीनंदन—धैर्य धरो, चलो आपणे सव जाइ जोइये छीए (रुक्मिणी मालिकाने जोइ) अरे रुक्मणिके! जा जइ भी भामादिनी आदि राजभामाओमां जइ जो अने सत्राजितसुता त्या होय ते अही तेडी लाव (रुक्मणिकाने एम जणावी पोते सव पाछळो आथे शोध करवा जाछे) (पा)

(वनितानी वाट जोता कृष्णदेव तथा तेमने आशा आपतो श्रीदामो प्रवेश करे छे)

कृष्णदेव—(स्मरे) सखा! देवीने तो आज अवश्य मगनुज जोइ तु मने गुप्त मार्गे प्रिया मेळवानी आशा दई अहीं लाव्यो अने अद्यापि तेमानुं कई पण जोवामां आव्युं नहि अधुना देवी ताराज कोपदृष्टिथी निहाळे छे एम समजी तेना विरुद्ध कई घाट कर्यो होय तो ते मने जणावजे अहींनो त्यां मगती विना के नथी देवीना प्रेम गुण सहन करी प्रियानी प्रतिमा जोवाती आ पञ्चशरविहारपद्मिनीना तत्पर विरहाग्नीथी हवे तुं दग्ध थवो बाकी छु माटे जे होय ते खरखरु कही दे (फा)

श्रीदामो—देवश्रीने आवी अनगी कल्पना करवानुं कारण हुं कई जाणतो नथी महाराज जरा शात थाव क्षमणा हरिव नी अने जाणो, विश्वासमाज सर्वे सागरना समार्ड रहला छे (बा)

कृष्णदेव—सख्य! तारी वातमा मने पूर्ण विश्वास छे, किन्तु परन्तु पस्य! आ सुखकर सान्निध्य मने केवु दुःखकर थई पडयु छे (भा)

(पा) भाष्मकनन्दिनी—रुक्मिणी राजरामाओ—राजगृहनी स्त्रीओ अहीं सत्यभामा खोवाइ गई छे ए विषे रुक्मिणीने खबर मळवानी युक्ति कविए करी छे

(फा) पञ्चशर (काम) विहारपद्मिनी—ए नाम ते कामविलास करवानी एकांत जगो कृष्णना मुखे ए नाम बोलावीने कविए स्थान सूचना करी छे अहीं कृष्णे उक्त वचनोथी ईश्वरनो शोध कर्यो छे माटे पृच्छा नामे नाट्यालंकार कृष्णनी आगळ वर्णवी छे माटे आशा नामे नाट्यालकार (बा) हरिवहनी चन्द्रमुखी—सत्यभामा

(भा) किन्तु परन्तु पस्य पश्य जो, जो

શ્લોક.

આ પુષ્પોની સુગંધી મધુર મધુર જો, આનની અંગ ભેદે,
આ હસો શબ્દ સાધી મદનશર સમા, ઘાનથી છાતી છેદે,
આ કોકિલા અને જો શુકસહચરતી, સારિકા દુઃખ દેતા,
આ તાપે કે આલાપે સદા ન મને, પ્રાણપ્રિયા ! સહતા ૧૧

શ્રીદામો—તમારી પીડા હવે ઉતાવળે ટાળી દેશે, આ આવી જનછે.

કૃષ્ણદેવ—(સઆશ્ચર્ય) શું આવી ? પ્રિયા આવી !

શ્લોક.

અયિ પ્રિયે ! અયિ પ્રિયે ? સુશીમ સુષ્ઠુ ગાત્ર રે,
અનંગ અંગ અંગ પીડ અગ્નિ કાણ ગાન રે ?
દયા કરી કૃપા કરી કટાક્ષઅંબુ સીંચ રે,
કુચસ્ર માર મારપીડ ટાળી અક્ષિ મીંચ રે ૧૨

શ્રીદામો—મિત્ર ! હમણા આવશે, એમ " ઉતાવળે આંબા શી રીતે પાકે ? "

કૃષ્ણદેવ—(ઉન્મત્તની પેઠે) ત્યારે આવી જાઓ કેમ કહ્યું ?

---

૧૧ શ્લોક–સ્રગ્ધરા આ હસો ઇ૦—આ હસો શબ્દ સાધીને (શબ્દરૂપી કામના બાણ સાધીને) કામના બાણથી થએલા ઘાવ જેવા ઘાવ કરીને મારી છાતી છેદે છે શબ્દો બાણરૂપે પરિણામ પામે છે માટે **પરિણામાલંકાર** આ કોકિલા ઇ૦—આ કોકિલા (કોયલ) અને શુકસહચરી (પોપટની સાથે રહેનારી) સારિકા એ સઘળા મળીને મને દુઃખ દેત, આ તાપે ઇ૦—આ સઘળા મને તાપે (તાપ ઉપજાવે) છે કે આલાપે (આલાપ કરેછે) ? **સંદેહાલંકાર** અર્થાત્ એમનો આલાપ મને તાપ ઉપજાવે છે અથવા તેઓ આલાપે છે કે મને તાપે (તપાવે) છે, એ બે ક્રિયા જાણે એકજ છે **ભ્રાંત્યલંકાર** અર્થાત્ તેમના આલાપ મારા તાપના હેતુ છે હે પ્રાણપ્રિયા ! એવું દુઃખ સહેતાં છતાં પણ તેઓ મને શાંત (દયાળુ) બનતા નથી !

૧૨ શ્લોક–નારાચછંદ અયિ—(કોમળ સંબોધન) સુશીમ—ઠંડા અને સુષ્ઠુ—ઉત્તમ શીતળ અને સુંદર ઉત્તમ ગાત્રવાળી અનંગ ઇ૦—અનંગ (કામ)ની પીડા આવ્યો છે, તેના આગળ અગ્નિ શી વિસાતમાં છે ? કટાક્ષ અંબુ–કટાક્ષ રૂપી જળ કુચાગ્ર ઇ૦—સ્તનના અગ્રભાગ મને મારીને (આલિંગન) મારી મગરી. (કામ મ મટી

શું આવી અને તેં સંતાડી ? અહો પ્રિયા ! આ તારો પ્રિયતમ અહીં છે; અહીં આવ્ય, અહીં આવ્ય. (मा)

શ્રીદામો—(સસ્મિત) હવે તો બન્યા ! (એવે પશ્ચિમભણી નજર જતાં બે તરુણ તરુણીઓ દોડી આવતી દેખાય છે. તે ઉતાવળે કૃષ્ણદેવને બતાવી બંને જણ સામા જાય છે).

નાગરિકા—વયસ્યા ! હવે શોચ કરીશ મા; આવી પહોંચ્યાં છીએ હો ! (વળી સઆશ્ચર્ય) જો જો પેલા તારા પ્રિયતમ તારી સામા આવેછે. જા જા એકદમ જઇ દૃઢાલિંગન દે, અને તારું સર્વ દુઃખ દૂર કરી લે. (या)

સત્યભામા—(સલજ્જ) સખિ ! એવું બોલીશ નહિ. હું તો મારે એમને જોવા આવી છું તે જોવાંજ કરીશ. (એવે કૃષ્ણદેવ તથા શ્રીદામો કને આવી ઉભા રહેછે). (रा)

કૃષ્ણદેવ—(સહર્ષ) અયિ પ્રિયે ! આ પંચશરથી પીડાયલા પર કૃપાદૃષ્ટિ કરવા અત્યંત શ્રમ વેઠયો છે ! (એમ કહી સ્વેદબિંદુ લોંવા જાય છે). (ला)

સત્યભામા—(કંઇક પાછી ખસી) હલા નાગરિકે ! જો જો, આટલામાં કંઇ દેખો છે કે ! (એટલું બોલી શરમાઇ જઇ નીચું જુએ છે). (वा)

પીડા) ટાળીને તું અક્ષિ (આંખ્યો) મીંચ—આનંદ અનુભવ. આંખો મીંચવી, એ સાત્વિકાનુભાવ છે. (मा) કૃષ્ણની **ઉન્માદ** નામે કામદશા વર્ણાઇ છે.

(या) પ્રિયતમને મળતાં પહેલાં આલિંગન કરવાનું બતાવી અસિદ્ધ અર્થને સિદ્ધ થયા જેવો વર્ણ્યો છે માટે અવમર્શસંધિનું **પ્રરોચના** નામે અંગ વર્ણ્યું છે.

(रा) સત્યભામાએ ઇષ્ટવસ્તુનો પણ અનાદર બતાવ્યો છે માટે **બિબ્બોક** નામે નાયિકાલંકાર વર્ણ્યો છે.

(ला) પંચશરથી—કામથી. કૃષ્ણ તથા સત્યભામાનું પરસ્પર બાલવું વર્ણ્યું છે માટે નિર્વહણસંધિનું **પરિભાષણ** નામે અંગ વર્ણ્યું છે.

(वा) આજ પ્રકારના પ્રથમ મેળાપ સમયે જ્યારે સત્રાજિત્ સત્યભામાને ઉપાડી ગયો ત્યારે દેવીના ભયથી કૃષ્ણ છોડાવી શક્યા નહિ; માટે કૃષ્ણ બીકણ છે, એવું વ્યંગ્ય મેણું માર્યું છે.

કૃષ્ણદેવ—અહો પ્રિયતમા ! (એમ કહી સત્યભામાનો કર સાહાય છે અને તે બીજે હાથે ઉંડાવી નીચું જુએ છે) મનેજ પૂછો કે હું એનો ઉત્તર આપુ !

સત્યભામા—(સલજ્જ) મારો કર છોડી ઘો તો હું તમને પૂછું (એમ કહી પોતાનો હાથ ખેંચે છે).

કૃષ્ણદેવ—હસ્ત મુક્ત થાય તોજ અમને પૂછાય એમ કંઇ નથી. (એટલું કહી બીજે કરે મુખ ઉંચું કરે છે).

સત્યભામા—(અતિ સલજ્જ) મને અડકશો મા; હું હજી કુંવારિકા છું. તમે આવા ધાર્મિક થઇ અધર્મ કરવા કેમ તત્પર થયા છો ? (એમ કહી હાથ મચરડે છે).

શ્રીદામો—અહો એમા તે શી મોટી વાત છે ! લ્યોને બોલાવીએ બેમણ અને વર્તાવીએ મંગળ. જો હાથ ઝાલ્યો છે તે છોડી દેવા ઝાલ્યો નથી. જેમ તમે કુંવારા છો તેમ અમારા દેવ પણ લગ્ને લગ્ને કુંવારાજ છે ! (ક્ષા)

સત્યભામા—(સલજ્જ અને સસ્મિત) કુંવારા હોય તો કોના ભયથી નિરપરાધીને મહાભયમાં નાખે ?

કૃષ્ણદેવ—અયિ પ્રિયે ! નિરપરાધીને જે કષ્ટ દીધું તેનું ફળ મને મળી ચૂક્યું છે ! (એમ કહી સત્યભામાને કને ખેંચેછે અને તે આવતી નથી).

શ્રીદામો—અલિ નાગરિકા ! જોયું કે ? ઘનવીજનું જોડું કેવું ગાજી રહ્યું છે ! એ ખાલી ગર્જના ટળવાને તેજપુંજતોયપ્રતિબિંબ ભાસે તોજ સુધાવૃષ્ટિ થાય. (પા)

નાગરિકા—તે શી રીતે ભાસે ?

શ્રીદામો—મારૂં નારદ એકવાર " મન " થવાના છે તે જો

(ક્ષા) બેમણ—બ્રાહ્મણ. (પા) ઘનવીજનું જોડું—કાળા કૃષ્ણ અને ગૌર સત્યભામાનું જોડું. ગાજી રહ્યું છે—સંભાષણ કરેછે તેજપુંજતોયપ્રતિબિંબ-તેજના સમૂહવાળું જળનું પ્રતિબિંબ. સુધાવૃષ્ટિ—અમૃતની વૃષ્ટિ આકાશમાં ચડેલા મેઘમાં પણ જ્યારે પાણીનું તેજ દેખાય છે ત્યારે લોકો કહે છે કે હવે વૃષ્ટિ જરૂર થશે. તેમ અહીં પણ કોઇ તેજસ્વી પુરૂષે આવીને આ વરકન્યાનો હસ્તમેળાપ કરવો ઉચિત છે.

સત્યવાદી હોય તો તે રીતે ભાસે (એટલું બોલતામાં તેજપુંજ, કર વીણા સહિત, નૃત્ય કરતા નારદજી પ્રવેશ કરેછે અને કૃષ્ણાદિ સર્વે નારદને જોઇ સાષ્ટાંગ નમન કરેછે)

નારદ—(વીણા વગાડતા) શ્રીદામા ! વર બ્રૂહિ વર બ્રૂહિ કયા કાર્યાર્થે તેં મારૂં સ્મરણ કર્યું ! (સા)

શ્રીદામો—(આંગળીવડે બતાવી) ભગવત ! આ કુંવારી કન્યા અને આ કુંવારા કહાનજી એમના કંગવો લગ્ન અને અમને બેને કરો જાનઇયા, એટલે અમને અમારૂં માગેલું વરદાન મળી ચૂક્યું ! (દા)

નારદ—(સહર્ષ) ભદ્ર ભવતુ ભદ્ર. (એમ બોલી પોતાના કંઠમાંથી કુસુમમાળા કાઢી સત્યભામાને પહેરાવે છે અને અંગુલિવડે દેખાડે છે કે એ માળા તમે બંને પહેરો) (કિ)

શ્રીદામો—(સસ્મિત) લઘુદેર ! એમ સ્તબ્ધ કેમ થઇ ગયાં છો ? પહેરાવી દ્યો વરમાળ અને થઇ જાવ વરવધૂ ! અલિ નાગરિકા ! કેમ કંઇ બોલતી નથી ?

નાગરિકા—વયસ્યા ! વરમાળ વેહેલી વેહેલી પેહેરાવી દે. (તોય પણ સત્યભામા નીચું જોઇ રહેછે અને વરમાળ પહેરાવતી નથી)

શ્રીદામો—(નારદને) ભગવત ! તમે તો ત્રિકાળદર્શી છો ત્યારે કહો જોઇએ કે વરમાળ પહેરાવતા આટલી વાર કેમ લાગતી હશે ?

નારદ—વત્સ ! શ્રવણ કરેય આ પચરંગી વરમાળ હોવાથી અતનુ અને રસરાજ એને અર્પવા દેતા નથી (લિ)

(સા) વરબ્રૂહિ—વરદાન માગ (દા) અહીં કૃષ્ણ અને સત્યભામાના અનુરાગબીજની સિદ્ધિનું કથન કર્યું છે માટે અવમર્શસંધિનું આદાન નામે અંગ વર્ણવ્યું છે

(કિ) ભદ્ર ભવતુ ભદ્ર—કલ્યાણ થાઓ, કલ્યાણ, કુસુમમાળા—પુષ્પનો હાર.
(લિ) અતનુ—કામદેવ રસરાજ—શૃંગારરસ કામના આવેશને લીધે તથા શૃંગારના સાત્ત્વિક રૂપ અનુભાવને લીધે વરમાળ પહેરાવી શકાતી નથી.

શ્લોક.

કુસુમશર સુરંગે, રંગીં માળા રચી છે,
લલિત સુમન સંગે, પંચરંગી પચી છે
અતનુ તનુ લજાયે, અર્પતા દે ન બીધે,
તન મન અતિ રૂચે, ના જીતે લાજ લીધે

અપિચ—

શ્લોક.

પાંચે રંગ અભંગ છે સુમનના, માળા વિષે ગાજતા,
જાણે કે રસરાજ આવીં વસિયા, આલંબને સાજતા,

---

૧૩ શ્લોક—માલિની કામદેવે રંગમા આવીને આ રંગવાળી માળા રચી છે, તથા તેમા લલિત (સુંદર) સુમન (પુષ્પ)ના સંગથી તેને પાંચ રંગવાળી કરીને પચી છે (અર્થાત્ ગૂંથી છે) કામદેવના બાણ ફૂલના હોય છે માટે તેને કુસુમશર કહે છે તથા તે બાણ પાંચ હોય છે માટે તેને પંચશર કહે છે આ માળામા કામદેવના પાંચ બાણ રૂપ પુષ્પ જે જૂદા જૂદા રંગના હોય છે તે ગૂંથેલા છે માટે માળા પંચરંગી તથા કામદેવના પાંચ બાણ રૂપ બની છે કામના પાંચ બાણ વિષે અમરકોશમા લખે છે કે—

" अरविंदमशोकं च चूतं च नवमल्लिका ।
नालोत्पलं च पंचैते पंचबाणस्य सायका ॥

રાતુ કમળ, આસોપાલવ, આંબો, મોગરો, અને કાળુ કમળ એ પાંચના પુષ્પ એ કામદેવના બાણ છે અતનુ ઇ૦—એવી માળા કૃષ્ણને આરોપણ કરતા અતનુ (શરીર વગરનો—કામ) તનુ (શરીર)મા લજાયછે—લાજે છે અને એવી લાજથી બીહી વાવડે તે આપવા દેતો નથી એવા વિચારથી કે કૃષ્ણદેવ મારા કરતા પણ અતિ સુંદર તથા મોહક છે તેને મારા બાણ શું કરવાના છે ? અથવા કૃષ્ણ સરખા ઊર્ધ્વરેતા પુરૂષ પાસે એ પંચ બાણ જઇને શું કાર્ય સાધવાના છે ? અથવા એ મારા પંચ બાણ કૃષ્ણ પાસે જશે તો પછી હુ જગત્‌ને શાવડે જીતી શકીશ ? ઇત્યાદિ વિચારથી કામદેવ લાજે છે અને બીહે છે. કામદેવને પ્રથમ અતનુ (શરીર રહિત) વર્ણીને પછી તેનુ તનુ (શરીર) વર્ણ્યું છે, માટે **વિરોધાભાસ** અલંકાર " आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इष्यते "—(કુ કા) અથવા તનુ—લગાર એવી ગંને હોવાથી સત્યભામાને તનમા અને મનમા તો અતિશય રૂચે છે તથાપિ કામદેવે ઉત્પન્ન કરેલી લાજને લીધે તે જીતી શકતી નથી—કૃષ્ણને વરમાળા આરોપવા રૂપી લાભ મેળવી શકતી નથી.

ઉત્કંઠોદ્દિપનાભિસાર ગતિ ને, સંભોગ પાંચે મળી,
સનમાની કરતા લલિતવદની, ફૂલે ન ફૂલે કળી. ૧૪

શ્રીદામો—ભગવંત ! તમે પણ બ્રહ્મચારી છતે ઠીક ભગવાનની ભક્તિ કરી અનુભવીઓની વાતો જાણવાનું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું છે ! વાહ મહારાજ ! કહો જોઇએ કે અમારાં વધુદેવી તમારી શરમથી સંકોચાયલા, મન મધ્યે ઉત્સાહવાળા, લજ્જિત અને તમારા અમારા ન જાણવામાં આવે એવા પ્રેમવાળા છે કે નહિ ?

નાગરિકા—(સખીની દશા જોઇ) વયસ્યા ! આ સ્થળ સ્વરૂપાસક્ત થવાનું નથી પણ ઉતાવળે વરમાળ આરોપવાનું છે. (ગિ)

સત્યભામા—(સખી શબ્દ શ્રવણે સુણી શુદ્ધિમાં આવી) હલા નાગરિકે ! જો ત્યારે હું વરમાળ પહેરાવું છું. (એટલું બોલી પહેરાવવા જાય છે અને વળી ઉભી રહેછે, તેની સ્થિતિ જોઇ શ્રીદામો નાગરિકાને પૂછેછે).

શ્રીદામો—અલિ નાગરિકા ! જાણે નાળ સાથે બે કમળ ચંદ્રપ્રકાશથી અતિ સંકોચાયાં છતાં શશિને કંઇ અર્પે છે, પણ રસરાજનો સંગોગ અને પ્રેમ એ બે તેને અટકાવે છે, એવું કંઇ તારા જોવામાં આવે છે કે ? (વિ)

સત્યભામા—(શ્રીદામાપર કોપને મિષે) જા જા, આવડે એટલું શું બોલે છે ? (એમ કહી વરમાળ આરોપી દે છે).

શ્રીદામો—(નારદ ભણી જોઈ) ભગવંત ! વેદમંત્ર બોલો નીકર હું બોલી દઉં છું (એમ કહી બોલેછે) કાળી કંઠી સાવધાન.

નારદ—(તેને બોલતો અટકાવી) અરે ગોપ ! અમારી દક્ષિણા તારે લેવી છે કે શું ? (પછે વીણા વગાડી મંત્ર બોલે છે),

શ્લોક.

તડિત જડિત મેઘે, જોડી તેવી સુહાવે,
શચીપતિ રતિસ્વામી, ઉપમાએ ન આવે:
સતી પતિ ગતિ એ'તાં, ગૌર ગૌરીશ ભાળું,
સઘન લગન લીલા, લાગની જોઇ ટાળું. ૧૫

(વિ) નાળ—કમળનો દાંડો. અહીં હાથને—કમળના દાંડા રૂપે, આગળાં સહિત બે હથેળિયોને કમળરૂપે, તથા કૃષ્ણને ચંદ્રરૂપે વર્ણ્યા છે. માટે **રૂપક**, તથા એવા રૂપકવડે અટકાવવા રૂપી અર્થની સંભાવના કરી છે માટે **ઉત્પ્રેક્ષા.**

૧૫ શ્લોક—માલિની. શ્રીકૃષ્ણ અને સત્યભામાની જોડી જેવી મેઘમાં જડિત (જડેલી—રહેલી) તડિત (વીજળી) હોય, તેવી સુહાવે—શોભે છે શચી સાથે રહેલો તેનો પતિ તથા રતિ અને પતિ કામદેવ એમની ઉપમા આપવાને યોગ્ય નથી (ઇંદ્ર સહસ્ર નેત્રવાળો હોવાથી, તથા કામદેવ શરીર વગરનો હોવાથી). કદાપિ જો સતી અને તેના પતિ (શંકર) ને ઉપમા માટે યોગ્ય માનું તો ગૌરીશ (મહાદેવ) ગૌર છે અને કૃષ્ણ તો શ્યામ છે, માટે તે ઉપમા પણ શોભતી નથી એવી રીતે લા

(એવે ત્યાં સત્રાજિત, ચારુમતી, હલધર, સાત્યકિ, અક્રૂર, કૃતવર્મા, શતધન્વા, ઇત્યાદિ સત્યભામાની શોધ કરતાં પ્રવેશ કરે છે) (દિ)

સત્રાજિત્—(વધુ વેશે સુતાને નિરખી નિઃશ્વાસ નાખી) સત્યભામા ! તુ અમને મૂકી એકલી અહી આવતી રહી ? (કોપથી વક્ર જોઇ) અરે નાગરિકા ! (એટલુ બોલી શ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે). (ચિ)

ચારૂમતી—(ઉભરાઇ જતા હર્ષને દબાવી) પ્રાણનાથ ! કુણ્ડકમાં પાણી પડ્યુ તે કંઇ મિથ્યા થવાનુ છે ? પ્રભુએ એનાં એવાં એમની સાથેજ બાંધ્યાં હશે ! એમા શું કરે નાગરિકા અને શું કરે સત્યભામા ?

સત્રાજિત્—(બળાત્કારે હર્ષ દેખાડી) હા પ્રિયા ! જે થયું તે કંઇ ના થયું થવાનું છે ? વારૂ આપણો સંબંધ તો સારોજ થયો ! અરે નાગરિકા ! પાળેલા નાગ આમજ કરડે છે. (છિ)

અક્રૂર—(કંઇક ખેદ પામ્યા જેવે વેશે) શું આ પ્રકાર આવા પુરૂષને ઘટિત ગણાય ? (જિ)

શ્રીદામો—" આપ તેની વાપ ", " બળિયાના બે ભાગ ". ડોસા ! હવે તમારે કેટલા કાળ કાઢવા છે ?

ની (કૃષ્ણની) સઘન (આનંદવડે પાડી) લગ્નની લીલા જોઇને હું તે ઉપમાઓને ત્યજું (તજું) છું. અર્થાત્ કૃષ્ણ સત્યભામાની શોભા નિરૂપમ છે

(દિ) સત્રાજિત્નો વિચાર સત્યભામાને કૃતવર્મા સાથે પરણાવવાનો હતો, ચારૂમતીનો વિચાર કૃષ્ણ સાથે પરણાવવાનો હતો, હળધર તથા સાત્યકિ બાંધવા બ ધવો નાઠેલાંની શોધ કરનારા હતા, અક્રૂર, કૃતવર્મા, અને શતધન્વા, એ ત્રણે સત્યભામાના ઉમેદવાર હતા, આ સઘળાં બીજ પાછળ યોગ્ય સ્થાને વેરેલાં છે તે સર્વ અહીં કાર્ય રૂપે ફળવાન્ થશે માટે આ નિર્વહણસંધિ વર્ણન છે (ચિ) વક્ર—વાંકું —કતરાતું.

(છિ) પાળેલા ઇ૦—અર્થાત્ તું મારા ઘરની થઇને મારૂ અપ્રિય કરનારી થઈ ! રેલ આરોપણ કરીને નિંદા કરી છે માટે પરીવાદ નામે નાટ્યાલંકાર

(જિ) શું આ પ્રકાર ઇ૦—આ અક્રૂરના વચન ઉપરથી તેને (પોતાનો લગ્ન ગયો તેથી) આ વાત ગમતી નથી, એમ સૂચવ્યું છે એજ સૂચના કૃતવર્માના હૈયાની અને શતધન્વાની ચેષ્ટાઓ જાણી લેવી

કૃતવર્મા—(સકોપ) અરે ગોપબંધુ ! અવિચારીપણે બોલવું એ હાનિકર્તા છે ! શું કોઇ બળવાન્ પુરુષ પૃથ્વીમાં નથી કે ?

શતધન્વા—(તરવાર તાણી) અરે મૂઢ ગોવાળિયા ! જો હવેથી કંઇ આવું બોલ્યો તો તારો ઘાતજ કરવામાં આવશે.

હળધર—(શતધન્વાનો ખડ્ગવાળો હાથ ઝાલી ખેંચી) અરે શૈનેય ! આ કોનો સુનુ સંયમિનીનો માર્ગસ્થ થવા આવ્યો છે ? (ક્ષિ)

સાત્યકિ—(શર સંધાન કરી પાચે નિકટ ઉભો રહી) અહો દેવાધિદેવ ! એ પણ અધુના બલિદાન યોગ્ય પૂજાયલો નથી. (ક્ષિ)

અક્રૂર—(શતધન્વાને મહા યત્ને મુક્ત કરાવી) જા ભાઇ જા. (એટલું બોલી કાઢી મૂકેછે.)

(એવે ત્યાં રૂક્મિણી, કનકમાલિકા, પદ્મપ્રભા ઇત્યાદિ પ્રવેશ કરેછે).

રૂક્મિણી—સખિ કનકમાલિકે ! એ આઘે (આંગળીવડે બતાવી) ટોળું વળી ઉભેલા માણસોમાં જઇ જો. આર્યપુત્ર ગોપબંધુ અને સત્રાજિત્સુતા એ ત્રણેમાંથી એકેનો પત્તો લાગતો નથી માટે મને વિધ વિધ કલ્પનાઓ થાય છે ગોપબંધુ અવનિનું આકાશ અને આકાશની અવનિ કરી નાખે એમાંનો છે. (દિ)

કનકમાલિકા—(લાંબી નજરે જોઇ) વયસ્યા ! પણે ઉંચે આર્યપુત્ર અને તેમની સાથે કોઇ સ્ત્રી બેઠી હોય તેવું જણાય છે.

પદ્મપ્રભા—(સઆશ્ચર્ય) સખિ ! બળરામ મહારાજ, શ્રીદામો, નાગરિકા, સત્રાજિત્, ચારુમતી, હાર્દિક્ય અને સચિવો પણ તહીંજ દેખાય છે.

રૂક્મિણી—(નિઃશ્વાસ નાખી) હલા ! જો જો નારદ પણ છે. મને લાગે છે કે આર્યપુત્રના લગ્ન કરાવવાજ નારદજી આવ્યા હશે !

(ક્ષિ) શૈનેય !—શિનિનો પુત્ર—સાત્યકિ. સુનુ—છોકરો. સંયમિની—જમપુરી. માર્ગસ્થ—મુસાફર અર્થાત્ કોણ આ મરવાનો થયો છે ! શતધન્વાએ કરેલો થોડો પણ પરાભવ સહન થઇ શક્યો નથી માટે **અક્ષમા** નામે નાટ્યાલંકાર.

(ક્ષિ) અર્થાત્ હજી એને મારવાનો વખત આવ્યો નથી. (દિ) અહીં ટોળું બતાવી દેશ (જગા) ઉપરથી અનુમાન કર્યું છે માટે **દિષ્ટ** નામે નાટ્યાલંકાર.

(પુનઃ શ્વાસોચ્છવાસ લઇ) હશે જે થવાનું તે થઇ ચૂક્યું ! હવે તમે કોઇએ "તહીં" કોઇને ખોટું લાગે તેવું બોલશો મા (ઠિ)

કનકમાલિકા—(નિઃશ્વાસ નાખી) ત્યારે સખિ, આપણે તહીં ગયા વગર શું અણુદોયું રહ્યું છે? એમનું સુખ એજ ભોગવે. (ઢિ)

રૂક્મિણી—એમ કહવું એ મને ઠીક લાગતું નથી, માટે ત્યાં જવું તો ખરું. (એમ કહી ચાલવા માડે છે અને તેમને આવતાં એકલી ચારૂમતી દેખે છે.)

ચારૂમતી—(સત્યભામા કને જઇ બીજું કોઇ ન સાંભળે તેમ) બેન ! જો પેલાં રૂક્મિણીદેવી આવેછે, તેમને તું જઇ વેહેલીવેહેલી પગે પડજે હો. (ઢિ)

સત્યભામા—(રૂક્મિણી સામું જોઇ મુખ મરડી બીજું કોઇ ન સાંભળે તેમ) ધણીએ આવશે. (ડઇયાં દેખાડી) હવે તો એ છે ને હું છું. ઘર હબધું .હશે તો ડાળાં પાંખડાં ઝખ મારેછે ! માડી તું જો તો ખરી હવે તો એજ મને પગે લાગતી આવશે ! (ણિ)

ચારૂમતી—ના બા ! ના, એમ કરીએ નહિ. જૂના ઝાડનાં મૂળ ઉંડાં હોય ! (એવે (કૃષ્ણદેવની નજર આવતી રૂક્મિણી ભણી જાયછે). (તિ)

કૃષ્ણદેવ—(કોઇ ન સાંભળે તેમ ધીમેથી) અયિ પ્રિયે ! જો પેલાં મહાદેવી આવેછે. એ અહીં આવે એટલે તું જઇ તેમને પગે લાગજે હો.

(ટિ) અહીં કાર્ય સિદ્ધ થવા વિષે કથન કર્યું છે માટે નિર્વહણસંધિનું ગ્રથન નામે અંગ વર્ણવ્યું છે.

(ઢિ) અણુદોયું—દોહ્ય વગરનું. અર્થાત્ શું કામ બગડી જાય એમ છે ?

(ઢિ) શાસ્ત્રોક્ત ઉપદેશ કર્યો છે માટે ઉપદિષ્ટ નામે નાટ્યાલંકાર.

(ણિ) ડઇઆં—મૂઠી વાળી અંગૂઠો દેખાડવો. હબધુ—સબધું—સુબદ્ધ (સારી પેઠે બાંધેલું) ઉપરથી અપભ્રંશ—મજબૂત.

(તિ) ચારૂમતીએ પોતાનો અર્થ સાધવાને ઉદાહરણ આપ્યું છે માટે દૃષ્ટાંત નામે નાટ્યલક્ષણ

સત્યભામા—(કોઇ ન સાંભળે તેમ મોટેથી) આર્યપુત્ર ! (ભમર ચઢાવી) એ મહાદેવી છે તો એને પગે લાગવા કોઇ મહાદેવ જોઇએ. હજી એના વેરેલા કાટા મારા હૈડામાં ભયોભય વાગ્યા કરે છે. અંતરના ઉમળકા વગર મારાથી તો એમાનું કશું એ નહિ થાય. (થિ)

કૃષ્ણદેવ—(કોઇ ન દેખે તેમ હાથ દબાવી) અયિ પ્રિયે ! જા જા, હું કહુંછું તેમ જઇ સત્વર કરય. (આગળીવડે બતાવી) જો પેલાં કને આવી પહોચ્યાં.

સત્યભામા—(સકોપ) પણ મારાથી ત્યાં શી રીતે જવાય? શું મારી કોટની વરમાળા એને કાજે કાઢી નાખું ? મહારાજ આશા તો સર્વેને સરખી હોય. (એવે ત્યાં રૂક્મિણી અને તેની સખીઓ કને આવી પહોચે છે અને સત્યભામા મોં મરડી આડું જુએ છે). (દિ)

નારદ—(રૂક્મિણીને જોઇ સસ્મિત) અહો દેવિ કે? આવો અને દેવન દર્શનાં કરો ! અહા વાસુદેવ લલિત લલનાસહ કેવા અનુપમ દેખાય છે ! (ધિ)

શ્લોક.

સજળ આ સઘને તડિના રહી;
સ્થિર સહી ઉપમા ન ઘટે સહી;
વિસ યથા ત્રિદશા ન બરાબરી,
નવલ દંપતીને નમ્ય સુંદરી ! ૧૬

(થિ) 'એના વેરેલા કાટા ' ઇત્યાદિ શબ્દોથી પૂર્વે થઇ ગયેલા અર્થનું કથન કર્યું છે માટે **નિરુક્તિ** નામે નાટ્યલક્ષણ. 'એને પગે લાગવા કોઈ મહાદેવ જોઇએ'— અર્થાત્ તમેજ પગે લાગો, એમ કહીને અભિમાનયુક્ત વચન કહ્યું છે માટે **ગર્વ** નામે નાટ્યાલંકાર. 'અંતરના ઉમળકા વગર ' ઇત્યાદિ શબ્દોથી પગે ન લાગવાનો હેતુ બતાવ્યો છે માટે **ઉપપત્તિ** નામે નાટ્યાલંકાર

(દિ) કોટની વરમાળા ઇ૦—ન નમવાનો હેતુ બતાવ્યો છે માટે **ઉપપત્તિ.** અર્થાત્ એ તો ત્યારે પ્રસન્ન થાય કે જ્યારે હું મારી વરમાળ કાઢી નાખું—તમને તજી દેઉં ! એવી રીતે અર્થાતરની ઉક્તિથી મર્માર્થનું બોધન કર્યું છે માટે **અર્થાપત્તિ** નામે નાટ્યલક્ષણ.

(ધિ) લલિત—સુંદર. અનુપમ—જેને બીજાની ઉપમા ન અપાય એવા. નારદે રૂક્મિણીને કાર્ય થયેલું બતાવ્યું છે માટે **પૂર્વભાવ** નામે નિર્વહણનું અંગ.

૧૬. શ્લોક—દ્રુતવિલંબિત અનુપમપણું સિદ્ધ કરે છે. સજળ ઇ૦—

રૂક્મિણી—(શ્વાસોચ્છ્વાસ લઇ) અહો દેવઋષે,! તમેં તો આર્યપુત્રના મનરૂપ છો, માટે હું તમને દૂબી કયાં રહું ? વળી મારા જેઠીએ મુનિનું વચન ન માનવું એ પણ ઘટિત નથી. વારૂ મહારાજ! કહો જોઇએ, કે મારે શ્રીદામાનેય પગે લાગવું પડશે કે ? (એટલું બોલી વૃદ્ધોને જોઇ બોલતી અટકી જાય છે અને રૂક્મિણીના અંતરનો ભાવ સમજી અક્રૂર, બળદેવ સત્રાજિત્ આદિક વયોવૃદ્ધ પુરૂષો આજુએ ચાલ્યા જાય છે) (નિ)

નારદ—ભીષ્મકનંદિની ! અમે કંઇ મર્મજ્ઞ નથી; સર્વેનું શુભ થાય એવું કહવાનો અમારો ધર્મ છે. (પિ)

શ્લોક.

નથી વાંહુ અમારે કો, નથી વૈરી ત્રિલોકમાં;
અખંડાનંદમાં ગયું, પાચ્યું પ્રેમ અશોકમાં. ૧૭

આ જળવાળા સઘને (સારા મેઘમાં) તડિતા (વીજળી) રહી છે. કૃષ્ણ તથા સત્યભામાને વિષે મેઘ તથા વીજળીનો આરોપ કર્યો છે માટે રૂપક. પણ તે સ્થિર છે અને વિજળી તો ચપળ હોય છે માટે એને વિજળીની ઉપમા ઘટતી નથી ત્રિદશા—દેવાંગના. દેવાંગના પણ એની જરૂર બરાબરી કરી શકે એવી નથી સુંદરી !—હે રૂક્મિણી. મુનિએ દ પતિને નમવા રૂક્મિણીને ઉપદેશ કર્યો છે માટે ઉપદેશન નામે નાટ્યાલંકાર સત્યભામાને કોઇની ઉપમા આપી શકાતી નથી એમ વર્ણું છે માટે અનન્વયાલંકાર. સત્યભામા રૂપ પ્રાપ્ત થયેલા અર્થને સ્થિર લઇ એ શબ્દોવડે નારદે સ્થિર કરી બતાવ્યો છે માટે કૃતિ નામે નિર્વહણસંધિનું અંગ વર્ણાયું છે.

(નિ) 'તમને દૂબી કયાં રહું' ઇત્યાદિ વચનથી મુનિની, અને 'મુનિ, દૂંપાનું મન છે' એમ વર્ણી કૃષ્ણની, રૂક્મિણીએ આરાધના કરી, એમ વર્ણાયું છે, માટે પ્રસાદ નામે નિર્વહણસંધિનું અંગ વર્ણાયું છે. બાજુએ ચાલ્યા જાય છે—એ સર્વનું હવે કામ ન હોવાથી કવિએ આ યુક્તિથી તેમને રંગભૂમિ ઉપરથી દૂર કર્યા છે.

(પિ) ભીમકનંદિનિ-હે રૂક્મિણી. મર્મજ્ઞ-તમારા બોલવાના મર્મને જાણનાર શ્રીદામાને પગે લાગવું પડશે કે ?—અર્થાત્ મારૂં ખરૂં અહિત કરનાર તો શ્રીદામો છે, એ મર્મનો અર્થ છે.

૧૭ શ્લોક—અનુષ્ટુપ્. પાચ્યું, ઇ૦—અમે તો શોકરહિત પ્રેમમાં પચી રહ્યા છીએ.

રૂકિમણી—(ગખેદ) જો મહારાજ એમજ છે તો તમારા કહેવાથી આર્યપુત્રને નમન કરૂંછુ (એમ કહી નમન કરેછે અને કૃષ્ણદેવ તેમ કરતાં અટકાવી ત્વરાવડે કર સાહી પોતાની કને બેસાડે છે) (ફિ)

નારદ—અહાહા! શ્યામસુન્દરની આ સુંદરતા તો કોઇ અલૌકિકજ દર્શે છે!

શ્લોક.

પાર્વતી પરિણય કાળે, ગંગા સંગે પ્રશાન અતિપ્યારા;
ન્યૂનપણું છે કિંચિત, શીર્ષે ચઢશે સમય લહી સારો. ૧૮

ચારૂમતી—(કંઇ સમજ્યા જેવે વેશે) ભગવંત! મારી સુના એની મોટી ઉપમાને યોગ્ય નથી; એ તો નાનું બાળક છે. (સત્યભામાને હાથે ઝાલી) જા બેન! જા, મુનિમહારાજને પગે લાગ. (એટલે કૃષ્ણદેવ સત્યભામાને વરમાળ કાઢી આપે છે અને તે જઇ માના કહેવા પ્રમાણે મુનિને નમે છે).

(ફિ) રૂકિમણીનું નમન વર્ણીને કવિએ તેની મોટાઈ તથા કુળવાનપણું જણૂં છે, કેમકે નીતિશાસ્ત્રમાં પણ કહેછે કે,

" नमन्ति फलिनो वृक्षा नमन्ति कुलिनो जना ।
शुष्ककाष्ठच मूर्खश्च न नमन्ति कदाचन ॥ "

" ફળવાન વૃક્ષ અને કુળવાન મનુષ્ય નમે છે, પણ સૂકું લાકડું અને મૂર્ખ કદાપિ નમતાં નથી " ' સત્યભામા નમતી નથી ' એ ઉપરથી હવે પછીના અંકોમાં જે રોષ બીજનું કથન કરવામા આવશે, તેનો કવિએ અતિ ગૂઢ નિક્ષેપ કર્યોછે.

૧૮. શ્લોક—પ્રીતિ પાર્વતીના લગ્ન સમયે ગંગા સહિત ઇશાન (શિવજી) જેવા શોભતા હતા તેવા શ્રીકૃષ્ણ પણ સત્યભામાના પરિણય કાળે રૂકિમણી સહિત શોભે છે. કોઇ કહેશે કે ગંગા તો તે વખતે શિવને માથે બેઠી હતી, તેમ અહીં કયી સ્ત્રી કૃષ્ણને માથે બેઠી છે? કવિ કહેછે કે, એટલુંજ કિંચિત્ (લગાર) ન્યૂનપણું છે, અને તે પણ (સત્યભામા) સારો સમય મળવાથી (વખત આવ્યે) શીર્ષે (માથે) ચઢશે! કોઇ કહેશે કે પાર્વતી પરિણયકાળે પ્રથમ વિવાહિત ગંગા માથે ચઢી હતી અને અહીં તો દ્વિતીયવિવાહિત સત્યભામા માથે ચઢશે, એમ કેમ? તેનો ઉત્તર પણ, એટલુંજ કિંચિત ન્યૂનપણુ

નારદ—(માથે હાથ મૂકી સસ્મિત) ભદ્રં ભવતુ ભામિની ! અનેક સપત્નીવતી ભવ. (વિ)

શ્લોક.

પતિસુખકાજે શ્યામા, સ્વપનું અહિત ન કદા તું વિચારે;
સુરિનર સુખી કરતા થા, માનિનિ ! માધવ ગને ઘણું પ્યારે. ૧૯

સત્યભામા—(ભમર ચઢાવી) જા જા જોગટા ! તારા કહેવાથી (એટલેથીજ અટકાવવા કૃષ્ણદેવ તેને મુખે હાથ દેછે અને ચારૂમતી સુતાનો અપરાધ ક્ષમા કરવા નારદને પગે લાગેછે. એવે ઉતાવળે દોડતો કંચુકી પ્રવેશ કરેછે).

કંચુકી—(નારદમુનિને નમન કરી) દેવશ્રીનો જય જયકાર હો. મહારાજાધિરાજ! દેવશ્રીના પરિણયની કથા છત્રધારી દેવાધિદેવે સાંભળી મને આજ્ઞા કરી છે કે યાદવેંદુ પંચશરવિહારપદ્મિનીના તટપર જેવી સ્થિતિમાં વિરાજ્યા હોય તેવેજ સ્વરૂપે તેમને જોવાની અમને જિજ્ઞાસા છે. (હાથ જોડી) તો મહારાજ! પરિજનને શી આજ્ઞા છે? (મિ)

કૃષ્ણદેવ—(ઉભય પ્રિયા સહ ઉભા થઇ) કંચુકી! જા હું આવુંછું, એમ સત્વર વિદિત કરય (એમ સાંભળી કંચુકી ઉતાવળો ચાલ્યો જાયછે).

નારદ—વત્સ વાસુદેવ! ભદ્રં ભવતુ. હવે અમે પણ સ્વર્ગપ્રતિ સિધારીશું. (એમ કહી સત્યભામાને જોતા જોતા નારદ ચાલ્યા જાયછે અને સર્વે તેમને નમન કરેછે.) (મિ)

કૃષ્ણદેવ—અહો પ્રાણવલ્લભાઓ! હવે આપણે પણ સત્વર જવું જોઇએ (એમ કહી બંને પ્રિયાઓના હાથ ઝાલી સચિવ સખિએ સહવર્તમાન સર્વ ચાલ્યા જાય છે).

ચતુર્થાંક સમાપ્ત.

કૃષ્ણ સાથે લગ્ન થવાથી એ બીજનો અંકુર ફૂટ્યો એમ સમજાય છે. આટલી વાત ધ્યાનમાં લીધાથી નારદે સત્યભામાને સસ્મિત આપેલો દેવકાર્ય સાધક ગર્ભિત આશિર્વાદ સમજાશે દેવનું કાર્ય સાધવાથી થયેલો કૃષ્ણને સંતોષ એજ સત્યભામાનું પતિસુખ છે; ભૌમાસુરનો વધ, એ સત્યભામાનું અહિત છે, પણ તે અજાણી હોવાથી પોતાના અહિતનો વિચાર નહિ કરે, એમ નારદ યુક્તિથી કહે છે દેવકાર્ય કરવાથી દેવને સુખી કરનારી અને રાજકન્યાઓને છોડાવવાથી નરને સુખ કરનારી થા, એમ કહેલુ છે. એ સોળ હજાર કન્યાઓ કૃષ્ણને વરશે, માટે તેને અનેક સપત્નીવતી કહેલી છે પારિજાતકના ફૂલ માટે રીસાશે માટે માનિની કહી છે. તેને મનાવવા ખાતર કૃષ્ણ પારિજાતક લેવા જશે, માટે માધવ તેને મનમાં ઘણુંક ચાહશે, એમ કહ્યું છે નારદનાં યુક્તિ ભરેલાં વાક્યથી અપ્રત્યક્ષ અર્થનું ગ્રહણ થાય છે માટે **વિચાર** નામે નાટ્યલક્ષણ. નારદનાં વચન ઉપર ઉપરથી પ્રિય જણાતાં છતા અંદરથી અપ્રિય ભાવાર્થ નીકળે છે માટે છલ નામે વીથીનું અંગ વર્ણાયુ છે.

(મિ) છત્રધારી દેવાધિદેવે—ઉગ્રસેન મહારાજાએ. યાદવેંદુ—શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર. પંચશરવિહારપદ્મિની—એ નામની તલાવડી જિજ્ઞાસા—ઇચ્છા પરિજનને—સેવકજનને

(મિ) સત્યભામાને જોતા જોતા—(આ સ્ત્રી દેવનું કાર્ય સાધનારી છે, એવા વિચારથી)

અંક ૫ મો.

(શ્રીદામો પ્રવેશ કરીને)

શ્રીદામો—આહાહા ! હું કે એક વ્રજનો ગોવાળિયો, તહીં પણ નહિ નંદ કે ઉપનંદ, તથાપિ મિત્રકૃપાએ આજ કેવા મહત્પદને પ્રાપ્ત થયો છું ? ઓહ્યો સાક્ષાત્ ભરત જેવો નાટકાચાર્ય તે નાગી પગાગી કરી કરી પૂરો થઇ જવા આવ્યો, ત્યારે બ દાએ મે પોતે આજ તેનું નાટક દૈવ જુએ એવો ઘાટ કર્યો ! આહાહા ! હવે આપણા વગર તો અધિક અંધારૂં પ્રગટ દેખાય છે ! (એવે મણિગણ રત્નભમા અથડાવાથી પડી જાય છે. પછે ઉઠી સાવધ થઇ) અરેરે હું તો ભૂલી ગયો મને કૃષ્ણદેવે કહ્યું કે જા તું જઈ નાટકાચાર્યને અમે આવીએ છીએ તે વિદિત કરજ (આમ તેમ જોઇ) અરે મહારાજ તો મારા કહેવા પ્રમાણે ઉભય પ્રિયાસહ પધાર્યા ! (એવે નેપથ્યમા મૃદંગ વાગની સાભળી) આપણને જેમા ને તેમા જશ મળવાનોજ. (આમ તેમ જોઇ) સર્વે પ્રકારની તૈયારી થઇજ ચૂકી છે. (એવે રૂક્મિણી સત્યભામાસહ કૃષ્ણદેવ પ્રવેશ કરી એક સુખાસને ત્રણે જણ બેસે છે). (અ)

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય શ્રીદામા ! કેમ, એ મંડપને યોગ્ય રચનાદિકની વ્યવસ્થા તો થઇ છે ને ?

શ્રીદામો—મહારાજ ! આવી નાટકશાળા તે એવાને ક્યા મળવાની હતી ? આહા જુઓને કેવી અપૂર્વ રચના આપે રચાવી છે (આ)

રૂક્મિણી—(સસ્મિત) ગોપબંધુ ! તારૂં નાટક તો નિત્યે જોઇએ છીએ પણ આજ જેને કાજે બોલાવ્યા છે તેને માટે હવે કેટલી વાર છે ?

સત્યભામા—અહો આર્યપુત્ર ! આ રત્ન તમે કેટલે વર્ને મેળવ્યું હતું અને એનું કોઇ વાર મૂલ્ય પણ કરાવ્યું'તું કે ?

શ્રીદામો—મૂલ્ય તો લઘુદેવી કર્યા ત્યારેજ કરાવ્યું'તું. (પહેલો રૂક્મિણી ભણી અને પછે સત્યભામા ભણી હાથ કરી) રત્ન ને રત્ન. (ઇ).

(અ) વદીં-તેમાં 'ભરત—નાટ્યશાસ્ત્રના આદિ કર્તા (આ) 'નાટકશાળા' શબ્દ શ્લિષ્ટ (બે અર્થવાચક) હોવાથી શોભા નામે નાટ્ય લક્ષણ વર્ણવ્યું છે.

(ઇ) અર્થાત્ લઘુદેવી (સત્યભામા)ને પ્રાપ્ત કરાવ્યાં ત્યારેજ મારી

સત્યભામા—(સકોપ) આર્યપુત્ર ! આને અહીંથી કાઢી મૂકો, તો તો નીરાંતે નાટક જોવાય. (એવે સૂત્રધાર પ્રવેશ કરેછે). (ઈ)

સૂત્રધાર—સુરગુરૂ બૃહસ્પતિએ કરૂણાદ્ભુત રસની રચના કરી એવું અને સ્વયની તથા સુરની જેમા પીડા પ્રકટ થઇછે એવું આ અદિતિકુંડલાહરણ રસિકપ્રેક્ષકજન મનોવૃત્તિ સ્થિર કરી નિહાળો એવી હું પ્રાર્થના કરૂ છું. (એવે કરતાળ વાગેછે અને સૂત્રધાર ચતુષ્પદિકા ગાય છે). (ઉ)

ચતુષ્પદિકા.

વનિતાધર્મજ એવો, એવો, નાથ નિરંજન ગણવો;
આહા ! નાથ નિરંજન ગણવો, મિત્રને શોકજ હણવો. આહા૦

ઠીમત થઈ ગયેલી છે—મારા પ્રયાસથીજ તને લઘુદેવીની પદવી પ્રાપ્ત થઇ છે, એ મર્માર્થ. રત્ન તે રત્નજ—(અભિનય ઉપરથી એનો એવો અર્થ થાય કે) રૂકિમણી રત્નરૂપ છે કેમકે સત્યભામાના લગ્ન વખતે એમની મહાસયતા જણાઈ છે

(ઈ) સકોપ—(શ્રીદામાનો મર્માર્થ સમજીને) (ઉ) સૂત્રધાર—કૃષ્ણના આગળ જે નાટક ભજવી બતાવાય છે તેનો સૂત્રધાર. નાટકની અંદર, જે નાટક, ભજવી બતાવાય છે તેને ગર્ભાંક કહેછે, માટે અહીંથી અદિતિકુંડલાહરણ નામે ગર્ભાંક શરૂ થાયછે. ગર્ભાંકનું લક્ષણ સાહિત્યદર્પણમાં લખેછે કે—

" अङ्कोदर प्रविष्टो यो रङ्गद्वारा मुखादिमान् ।
अङ्कोपरः स गर्भाङ्कः सबीजः फलवानपि ॥ "

" એક અંકની વચમા બીજો અંક દાખલ કર્યો હોય તથા તે અંકમાં, પણ રંગપ્રશસ્તિ (નાંદી વગેરે) કરવામા આવે, પ્રસ્તાવના પણ કરવામાં, આવે, બીજનિક્ષેપ કરવામા આવે અને તે બીજનુ કાર્યરૂપ ફળ પણ વર્ણવવામાં, આવે, ટુંકામાં, એક અંકવાળુ આખું નાટકજ દાખલ કરી દેવામાં આવે, તેને ગર્ભાંક કહેછે. " આ ગર્ભાંક પણ પાંચમા અંકની વચમાં, રંગપ્રશસ્તિ, પ્રસ્તાવના, વગેરેવાળો છે એમ આગળ જોવામાં આવશે.

નાટ્યશાસ્ત્રમા કહ્યું છે કે " સૂત્રધારે રંગભૂમિ ઉપર આવીને, કવિનું નામ, નાટનુ નામ તથા નાટકનું વસ્તુ સૂચન કરવું. તે પ્રમાણે, અહીં બૃહસ્પતિ, અદિતિકુંડલાહરણ, અને સ્વયની (પોતાની) તથા સુરાની પીડા, ઇત્યાદિ વચનો સૂત્રધારે કહ્યાં છે.

સ્વયના શૃંગાર ન જો હોયે, તો બીજાના લાવી;
અનિહાં ! તો બીજાના લાવી, લેવો નાથ મનાવી. અનિહાં૦ ૧

(ધન્ય છે, ધન્ય છે, આકાશવાણી ! એમ બોલતી દિતિ પ્રવેશ કરે છે).

દિતિ—હા હા, હુ એમજ કરીશ આજે કેટલે વર્ષે અને કેટલે દહાડે મહામહાવ્રત કરી જ્યારે કાળા કરી નખી ત્યારે પ્રાણનાથે પધારવાનું કહ્યું છે મેં મારા માબાપીગુનો કનૈના સર્વ શૃગાર મગાવ્યા છે પણ અદિતિ જેવા કુંડળની મારે ખામી છે (વિચાર કરી) તે એની કને જઇ લાવ્ય માગી લાવુ. (એમ કહી જાય છે) (જ)
(શૃગાર સજી રહી દર્પણમાં મુખ જોતી અદિતિ પ્રવેશ કરે છે)

અદિતિ—આજ મેં સાભળ્યું છે કે દિતિન વ્રતાદિકથી પ્રસન્ન થઇ એને ત્યાં પ્રભુ પધારવાના છે. એ પ્રસગે કોઇ ન જાણે તેમ શૃંગારાદિ સજી હું તેમના આવતાવેંતજ જો માર્ગમાં દર્શન કરવા ઉભી રહું તો સર્વે સારાં વાનાં થાય. (એટલું બોલી દર્પણમા કુંડળ જોઇ વિચાર કરેછે.) આવાં કુંડળ કોઇનેય અદ્યાપિ પ્રાપ્ત થયાં નથી અને થવાનાં નથી. એ શોભાવડેજ હું બીજી મારી સપત્નીઓ કરતાં સ્વા-

મીને વધારે વહાલી થઇ પડુ છુ અને આજ પણ પ્રભુનું સહુ પહેલાં મન હરણ કરી શકીશ. (એવે ત્યાં દિતિ પ્રવેશ કરેછે.) (ऋ)

દિતિ—(અદિતિને માનપૂર્વક નિહાળી) કેમ મોટી બેન ! શરીરે સુખી તો છોને ? પાશુપતેશ્વરના દર્શને જવાની તૈયારી કરોછો કે પુણ્યક્ષેત્રમાં જવું છે ? બેન ! આજ તો મારે ત્યાં પ્રભુ પધારવાના છે. (એટલું બોલી કુંડળ પહેરેલાં જોઇ બોલતી અટકી જાય છે.) (ॠ)

અદિતિ—(કંઇક કોપસહ) અહો એમા તે શું ? મેં પણ વ્રતાદિ કરી પ્રભુ પ્રસન્ન કર્યા'તા (ऌ)

દિતિ—(સંકોચાયલે મને) બેન ! તમારે પગલે પગલે ચાલી મે પણ તેમ કર્યું છે અને તમારી કને પ્રભુને પ્રસન્ન કરવા કંઈ લેવા આવીછું. તમે મારાં સગા મોટાં બેન અને અહીં પણ મોટાં સપત્ની થાવ છો એટલે તમે મારી આશા પૂરશોજ.

અદિતિ—તારે જે માગવું હોય તે માગી લે અને ઉતાવળ કરજ કે મારા નિત્યનિયમમાં અટકાવ આવે નહિ.

દિતિ—(મહામહાયત્ને ઉચ્ચાર કરી) ત્યારે બેન ! આ તમારાં કુંડળ મને આજનો દહાડો પહેરવા ન આપો ? (એટલુ કહી નીચું જુએછે). (ॡ)

અદિતિ—ના એ તો હુ કોઇનેય આપતી નથી અને આપનારેય નથી; તારે બીજુ જે કંઇ જોઇએ તે માગી લે

દિતિ—(સકોપ) બીજાને શું મારે ચૂલામાં ઘાલવું છે ? વારૂં હું માગવા આવી છતાં જો તમે નથી આપતા તો હવે એ સુખે વાપરજો. (એટલું બોલી પોતાના આત્મપક્ષીય ભૈમાસુરનુ સ્મરણ કરે છે અને તે એકાએક શસ્ત્રાસ્ત્ર સજી પ્રવેશ કરેછે). (ए)

(ऋ) સપત્નીઓ—શોક્યો (ॠ) પ્રભુ—સ્વામી. અહીં કવિએ દિતિનાં વાક્યથી ખુશામત પ્રદર્શિત કરી છે. (ऌ) અહીં મોટી શોક્યનો ગર્વ દર્શાવ્યો છે.

(ॡ) અહીં માગનારની દીનદશા વર્ણી છે. (ए) આત્મપક્ષીય—

ભૌમાસુર—(દીર્ઘ સ્વરે) અહો માતે ! શી આજ્ઞા છે ? મારૂં સ્મરણ કેમ કર્યું ? શી પ્રચ્છા ઉત્પન્ન થઇ છે ? શું હું ઇંદ્રલોકમાં જઇ ઇંદ્રને છતું એમ તમારે કહેવુ છે ? બોલો બોલો; આજ્ઞાનુવર્તન કરવા હું સર્વ પ્રકારે સજ થયેલો છું એમ જાણો. (ऐ)

દિતિ—(આશ્વાસનસહ) વત્સ ભૌમાસુર ! તારૂં કલ્યાણ થાવ. મારી ઇચ્છા એટલીજ છે કે આ અદિતિએ કાને ઘાલેલાં કુંડળ તુ મને હમણા અપાવ્ય. એટલાજ માટે મેં તારૂં સ્મરણ કર્યું છે.

ભૌમાસુર—અહો, એમાં તે શું માગ્યું ? (દીર્ઘ સ્વરે) અરે અદિતિ ! કુંડળ કાઢી આપ્ય. કાઢેછે કે નહિ ? કાઢયાં કે નહિ ? કેટલી વાર, કેટલી વાર ! કાઢ્ય, કાઢ્ય. (એટલું કહ્યા છતાં નથી કાઢતી તેથી કને જાયછે.)

અદિતિ—(સકંપ) જા જા, દુષ્ટ ! હમણા તારૂં આવી બન્યું સમજ. હું પણ કેવા વીરની માતા છું તે તારા જાણવામાં છે કે નહિ ? નહિ હોય તો હમણા જણાશે.

ભૌમાસુર—(સકોપ) કાઢ્ય કાઢ્ય, તારા વીરનાં વપુ દીન થયાં સમજ. કાઢે છે કે હું કાઢું ? (એમ કહી છેક કને જાય છે.) (ओ)

અદિતિ—(દીન સ્વરે આગથી તેમ નાસતી) નહિ આપું, નહિ આપું. એ મારાં છે, એ મારાં છે. (સકંપ) અરે દુષ્ટ મને સ્પર્શ કેમ કરે છે ! અરે દિતિ ! આમ કરાવવું તને ઘટે નહિ. હા સ્વામીનાથ ! મારૂં રક્ષણ કરો, રક્ષણ કરો. હા મારા દ્વાદશ સુતુઓ ! (એટલેથીજ થતો ઉચ્ચાર અટકાવી ભૌમાસુર કાન મચરડી નાખી કુંડળ કાઢી લે છે અને દિતિસહ ચાલ્યો જાય છે. તેમને જતાં જોઇ) હા પુત્રો ! આ મારાં કુંડળ લઇ જતા અસુરનો વધ કરો, વધ કરો. (એવે ત્યાં સ્વર્ગથી ઇંદ્રાદિક દ્વાદશ અદિતિસુત શસ્ત્રાસ્ત્ર સહ્જ પ્રવેશ કરે છે.) (औ)

પોતાના પક્ષનો. દિતિ દૈત્યોની માતા હોવાથી બધા દૈત્ય તેના પક્ષનાજ સમજવા

(ऐ) માતે—હે માતા. આજ્ઞાનુવર્તન—આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવું.

(ओ) વપુ—શરીર. (औ) સુતુ—પુત્ર. ભૌમાસુરના પ્રવેશથી ભય કંપાદિક વર્ણાયાં છે માટ **આરભટીવૃત્તિ.**

ઇંદ્ર—અહો જનની ! કુંડળ હરણ કરનાર કયો અસુર આ વજ્રને (ઉગામી) ધારણ કરવા ઇચ્છે છે ?

અદિતિ—(ગભરાયલે વેશે) ભૌમાસુર, ભૌમાસુર. એ લઇ જાય, એ લઇ જાય.

ઈંદ્ર—(દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખી) અહો જનની ! મારો ઉપાય નથી. વસુધરાએ વિષ્ણુને પ્રસન્ન કરી એને વૈષ્ણવાસ્ત્ર અપાવ્યું છે તથાપિ હે સુરજનની ! હું તેની સાથે યુદ્ધ કરી કુંડળ પાછાં આણી આપું છું. (એમ કહી બાકીના એકાદશસહ ઇંદ્ર યુદ્ધ કરવા જાય છે અને અદિતિ પણ એકાંત સ્થળમાં જઇ પતિસ્મરણ કરતી બેસે છે.) (क)

(દિતિ અને ભૌમાસુર પ્રવેશ કરે છે.)

દિતિ—(નિઃશ્વાસ નાખી) શિવ ! શિવ ! જે માટે આટલી બધી મેહેનત કરી તે સહુ ફોગટ ગઇ. હું પ્રભુને રીઝાવવા કુંડળ લેવા ગઇ તે ગઇ અને પ્રાણનાથના આવવાનું મુહૂર્ત વહી ગયું ! અને પ્રભુ કદી આવીને પાછા ગયા હશે ! હા સુત ! હા ભૌમાસુર ! મેં જે અર્થે આટલું બધું કર્યું તે અમથું થયું, અને હવે અદિતિના પુત્રોથી મારે પીડા સહન કરવાની કર્મે લખાઈ. હે વત્સ ! લે આ કુંડળ, તારે પાસે તે રાખ. (એમ કહી કુંડળ આપી દે છે અને આંખ્યો મીચી દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખે છે). (ख)

ભૌમાસુર—અહો માતા ! તું શા કાજે ચિંતા કરે છે ? આ મારું વૈષ્ણવાસ્ત્ર હું તારું રક્ષણ કરવાને યોજું છું. (એવે સાં વજ્રધારી ઈંદ્રને આવતો જોઇ) માતા ! જો જો પેલા ઇંદ્રાદિ આવ્યા, આ મારું અસ્ત્ર તારું રક્ષણ કરશે; તું નિર્ભય રહે, (એટલું કહી પોતે સાંનો સાં અલોપ* થઇ જાય છે અને દિતિ ઇંદ્રાદિને જોઇ સંતાઇ જાય છે).

(क) વસુંધરા—પૃથ્વી. (ख) અમથુ થયું—મિથ્યા થયું. * ત્યાંને ત્યાં અલોપ થવાની રંગભૂમિમાં ગોઠવણ પહેલી થતી હશે એમ આ પરથી સમજાયછે.

ઈંદ્ર—અહો વત્સ ! બંધુઓ ! જુઓ જુઓ. માયાવી અદૃશ્ય થયો. અરે આ મને અસ્ત્ર વાગ્યું, કાઢો કાઢો ! એ કયાંથી આવ્યું અને મને કેમ વાગ્યું ? હાં હા, હું સમજ્યો; આ તો એ દુષ્ટે દિતિ રક્ષણાર્થે વૈષ્ણવાસ્ત્રનો પ્રયોગ કર્યો છે. (એવે બીજાઓને ભયોભય અસ્ત્રોના પ્રહાર થાય છે તે જોઇ) અરે બંધુ ! હા ભ્રાત ! તમે તમારાં શસ્ત્રાસ્ત્ર તજી દો અને મનથી પણ એ દુષ્ટ સાથે યુદ્ધ કરવાનું ધારશો મા, ધારશો મા. (એમ બોલી પોતે વજ્ર તજી દે છે તે જોઇ બીજા સર્વે પણ તેમ કરે છે એટલે વૈષ્ણવાસ્ત્રનું બળ શાંત થાય છે અને બારે જણ ત્યાંથી નાશી જાય છે.) (ગ)

(મહાપીડિત વેશે બૃહસ્પતિ, તારા અને શચી પ્રવેશ કરે છે)

શચી—(નિ:શ્વાસ નાખી) અહો ભગવંત ! અહો ગુરૂવર્ય ! આહા દેવાચાર્ય ! આ શું કષ્ટ ? રે પ્રભુ ! દુષ્ટે મારી શી દુર્દશા કરી ? જો ભગવંત તમે મને મુક્ત ન કરાવી હોત તો હું અવશ્ય મારા પ્રાણ તજત. અરેરે શું એનું કપટ ! (એટલું બોલી પૃથ્વી પર પડી જાય છે.)

તારા—અહો ભગવતિ ! તારે આમ કરવું ઘટે નહિ. એ દુષ્ટને ત્યાં નહિ દેખે એટલે તરતજ અસુરારિ ઈંદ્રલોકમાં આવશે અને સર્વે દાનવોનો નાશ કરશે (એમ કહી માથે હાથ ફેરવી આશ્વાસન કરે છે). (ઘ)

બૃહસ્પતિ—ભગવતિ શાંત થા, શાંત થા; આ પ્રસંગ મહાવિકટ છે. (એવે કોઈ આવતાના પડઘા સંભળાય છે અને સર્વે જણ ભયથી નાસાનાસ કરે છે). (૬)

(ઈંદ્ર પ્રવેશ કરી)

ઈંદ્ર—અરે ભીમાસુર ! તેં મારી પ્રિયપત્ની, ગુરૂ, બંધુ, અમાત્યાદિકનો વિયોગ કરાવ્યો અને વિધ વિધ માયા વેશે મને મહાત કરવા મારી પાછળ અસુરોને દોડાવ્યા ! વારૂ ઠીકજ છે (એમ કહી શ્વાસો-

(ગ) માયાવી—ભીમાસુર. અદૃશ્ય—અંતર્ધાન પ્રયોગ—યોજના. (ઘ) અસુરારિ—દૈત્યોનો શત્રુ—ઇંદ્ર.

(૬) નાસાનાસ કરેછે ઇ૦—આ વાકયી બૃહસ્પતિ વગેરેનાં મન ભીમાસુરના ભયથી ચકિત થઇ ગયાં હતાં, એમ સૂચવ્યું છે.

ચ્છ્વાસ લે છે). આહા શું એનું કપટ ? હું માતાનું રક્ષણ કરવા ગયો, ત્યાં મેં એને જોયો અને હું અહીં આવ્યો એટલામાં તો એણે મારૂં સર્વસ્વ હરણ કરી લીધું ! (વિચાર કરતે વેશે) હવે મારે કેમ કરવું ? (મોટેથી) હાં હાં કહ્યું છે કે—

શ્લોક.

ભયને સમયે અતિ નિર્ભયતા,
ધરતા કરતા ક્રય વિક્રયતા;
ફરતા ફરતી ગતિ કાળતણી,
દઢ થા દઢ થા મન ! પીડ ગણી. ૨

તારા—(સઆશ્ચર્ય) અહો પ્રભુ ! પતિ ! જુઓ જુઓ; આ સ્વરૂ તો સુરેંદ્રનો હોય એમ લાગે છે.

શચી—(નિઃશ્વાસ નાખી) હા તારા માતા ! એ તો કોઇ વેશ ધારી દુષ્ટ દાનવ હશે. (એમ કહી નાસવા માંડે છે)

બૃહસ્પતિ—(સ્થિર દૃષ્ટિએ જોઇ) હા હા એ તો એજ. (શચીને દોડતી અટકાવે છે.)

શચી—(સભય) નાં પિતા ! ના ગુરૂ ! એ નોંય નોંય, એ તો કોઇ વેશધારી દાનવ હશે. (એમ કહી નાસવા માંડે છે)

બૃહસ્પતિ—સ્થિર થા, સ્થિર થા; શાંતિ પામ્ય, શાંતિ પામ્ય. હું તને અભય આપું છું કે જો કોઇ વેશધારી દાનવ મારી નિરીક્ષામાં આવશે તો હું તેને ભાળી ભસ્મ કરી દઇશ (એવે ઇદ્ર અનિ કને આવી પહોંચે છે). (ઘ)

ઇ દ્ર—(દુર્દશાવાળાં આપ્તોને ન ઓળખવાથી નમન કરી). અહો ભગવંત આપ કોઇ મહર્ષિ હો એમ દેખાય છે. શું તમે પણ દાનવોના

૨ શ્લોક—ભાવાર્થ ભાને છે—ધીર પુરૂષ ભયના સમયમાં અતિ નિર્ભયપણું ધારણ કરેછે અને ક્રયવિક્રયતા (ખરીદી અને વેચાણપણા) રૂપ વ્યવહાર ચલાવ્યા જાયછે (ક્રયવિક્રયતા, એ બીજા તમામ વ્યવહારનું ઉપલક્ષક છે) કાળની અતિ ફર તાફરતી (કે જ્યાર સુખાત્મક અને કોઇવાર દુઃખાત્મક) છે, માટે હે મન ! આ પીડા (પણ કાળની ફરતાફરતી ગતિ જેવી) જાણીને તું દઢ થા, દઢ થા (ઘ) નિરીક્ષામાં—જેવામાં અથવા મારા દૃષ્ટિગોચર પ્રદેશમાં

લાપથીજ નાસાનાસ કરી રહ્યા છો ને ? (નિઃશ્વાસ નાખી) શિવ શિવ ! શું હું તમારૂં રક્ષણ નથી કરી શકતો ? (એટલું કહી બોલતો અટકી જાય છે). (छ)

બૃહસ્પતિ—વત્સ ! સુખી થા, સુખી થા, તુંજ અમારૂં ત્રાણ કરતાર છે. તને ત્રસ્ત જોવો એ અમારા આશાપાશને શિથિલ કરનારૂં છે. અરે સુરેંદ્ર ! શું તે અમને ન ઓળખ્યા ? (એ શબ્દ સાંભળી આમ તેમ જોઈ.) (ज)

ઈંદ્ર—(પાદમાં નમન કરી) હા ગુરૂવર્ય ! આ દશા ! પ્રભુ ! ભાખો, ભાખો. મારી પ્રિયપત્ની અધુના ક્યાં છે. શિવ ! શિવ ! શું તે પણ સંપત્તિની સાથે સુરારિના સપાટામાં આવી ? (એ શબ્દ સાંભળી પતિને ઓળખી) (झ)

શચી—હા પતિ ! (કહી પતિની કોટે બાઝી પડે છે.) હું મંદભાગ્યણી આ (બતાવી) ગુરૂકૃપાએ સુદૈવવાળી થઇ છું, અને તમને નિરખી હું મારા સર્વ કષ્ટનો પાર પામી છું.

ઈંદ્ર—(પત્નીને જોઇ સહર્ષ) ગુરૂજી ! આપની કૃપાનો પાર કોઈ થકી પમાય તેવો નથી. અયિ પ્રિયે ! શું આપણી આ દુર્દશા ? આપણા સહાયકારી શંકર, ચતુરાનન, અને હરિ છતાં મારે આ કષ્ટ ? (એટલું બોલી અંતરમાં અતિ દુઃખ ધરે છે અને શચીને આશ્વાસન કરે છે એવે જવનિકાતર્ગત શબ્દ થાય છે કે ઇંદ્રને પકડો પકડો. તે સાંભળી પડતાં અખડતાં સર્વે જણ નાસવા માંડે છે) (ञ).

રૂકિમણી—(સજળ નેત્ર) આર્યપુત્ર ! ઉઠો ઉઠો; અને ચક્ર લાઇ એ દુષ્ટ દાનવનો ઘાત કરો. (ट)

(छ) આપ્તોને—સ્વજનોને (ज) ત્રાણ—રક્ષણ, ત્રસ્ત—ત્રાસ પામેલો આશાપાશને—આશારૂપી બંધનને શિથિલ—ઢીલું.

(झ) સપત્તિની ઇ૦—જેમ મારી સંપત્તિ સુરારિ (દેવશત્રુ—ભૌમાસુર) ના સપાટામાં આવી ગઈ છે તેમ મારી પત્નીને પણ તે લેઈ ગયો છે કે શું ?

(ञ) ચતુરાનન—બ્રહ્મા જવનિકાનર્ગત—પડદાની અંદરથી. (ट) ગર્ભાંકવડે જે અસર કરવી હતી તે થઇ છે એમ બતાવવાને કવિ પ્રેક્ષકજનના વિચાર જણાવે છે રૂકિમણી ઇ૦

સત્યભામા—પ્રિયતમ ! તમારૂં શરપણું તે શા કામનું ? જુઓ જુઓ, આ બિચારાં સુખિયાં ન દોડાવાથી કેવું કષ્ટ વેઠે છે !(એટલું બોલી અશ્રુ ટપકાવે છે.)

શ્રીદામા—(ધ્રુજતો કૃષ્ણની પાછળ ભરાઈ જાય) મહારાજ ! રક્ષણ કરો, રક્ષણ કરો.

કૃષ્ણદેવ—અહો પ્રિયતમાઓ ! અરે વયસ્ય ! આપણે પ્રેક્ષક છીએ અને આ નાટક છે. બી'શો મા, બી'શો મા. નાટકાચાર્ય ! ધન્ય છે ધન્ય છે ! (એવે થોડેક આગળ જઇ ઈંદ્રાદિ સહુ ઊભાં રહે છે). (ઠ)

ઈંદ્ર—(આશ્વાસનપૂર્વક) આ મારા વજ્રથી હું ભૌમાસુર વગર ગમે તે દાનવને નાશ કરવા શક્તિમાન છું (શચીને આલિંગન દઇ) પ્રિયા ! શું મારે મારેજ તારે આ કષ્ટ ભોગવવું પડે છે ?

શ્લોક.

કલ કલકલ સુણી લાગિયો તેં અધુના,
વલકલવતી ભાળું શક્રની તું વધુ ના;
અલક શિથિલ આ હા ! ભાગ્યહીણો હું ભાળું,
ઝલક પલક પૂરી, પતિ શે ના નિહાળું ? ૩

અપિચ

તદપિ તરૂણી તારી, કાંતી કાપે હદે આ,
અખર પ્રખર કેવો, શાંતિ અર્પે મુદે હા !

(ઠ) કરૂણ અને ભયાનક રસમાં પ્રેક્ષક તલ્લિન થયા છે એમ જણાવવાને કૃષ્ણ નાટકાચાર્યને ધન્યવાદ આપે છે.

૩ શ્લોક—માલિની કલ ઇ૦—હે પત્નિ ! આ રાક્ષસોનો કલ કલ (યુદ્ધની કીકીઆરીઓ) સાંભળીને તેં તારો કલ (મધુર અવાજ) અધુના (હમણાં). તજ્યો છે, અને હું તને વલકલવતી (ઝાડની છાલનાં વસ્ત્ર પહેરેલી) જોઉં છું. અરે ! એવી તું ઇંદ્રની પત્ની છું ના ? અર્થાત્ તું ઇંદ્રની વધૂ છતાં તારી આ સમયે આવીજ દશા થઈ છે ! હા (અરે) ! હું હીણભાગી આ તારા અલક (કેશ) ને શિથિલ (ઢીલા પડી ગએલા—(વિખેરાઈ ગએલા) ભાળું છું ! તારી ઝલક (કાંતિ) આજ હં'ઘરી પલક (વાર સુધી) પણ કેમ જેતો નથી ?

નહિ નહિ નહિ નારી, યોગ્ય આ કષ્ટ સેવા,
મિલન મરણ જેવું, લાગિયું દુઃખ દેવા ! ૪

(એવે જવનિકાંતર્ગત ભૌમાસુરના શબ્દ જેવો મોટેથી શબ્દ થાય છે, કે શું શક્ર શચીસહ આ અરણ્યમાં છે કે કેમ ? એ મને જાણતો નથી ? પરિજનો ! પરિજનો ! મને એક વાર બતાવો, બતાવો. એટલે એને હુ મારા વૈષ્ણવાસ્ત્રથી દગ્ધ કરી શચીને પટરાણી કરૂં).

શચી—(ઇંદ્રને બાઝી પડી ધ્રુજતે અંગે) હા નાથ ! હા નાથ ! અસુર ! અસુર ! સુર સુર ! આ આવ્યો બ્યો બ્યો ! (૬)

ઈંદ્ર—(સભય) અહો ગુરૂવર્ય ! હા ભગવંત ! હવે હું શું કરૂં ? ક્યાં નાસું ? અને ક્યાં વાસો વસું ? હે દેવાચાર્ય ? હું મારા જીવિત રક્ષણાર્થે આમ વિલપતો નથી કિંતુ આ મારી પ્રિયા, આ મારાં ગુરૂપત્ની, અરે હા ! એટલુંજ શાકાજે ? આ સર્વે ત્રિલોક, એ દુષ્ટના ત્રાસથી ત્રાહિ ત્રાહિ કરી રહ્યો છે. (૬)

શ્લોક.

નથી વૃષ્ટિ થાતી, રમકસ ગયો ભૂમિપરથી,
નથી યજ્ઞો થાતા, દ્વિજ નવ જમે યાતુડરથી;
ગયા હંસો ઊડી, સુરગુરૂ ! સહુ માનસરથી,
ગયા હારી સર્વે, શરણ હરિ ! દે સાહ્ય કરથી ! ! ૫

---

૪ દુઃખથી તારી દશા એમ અવ્યવસ્થિત થઈ ગઈ છે તથાપિ તારૂં નાજુક સૌંદર્ય તને છોડીને ગયું નથી, એમ કહી દિલગીર થાય છે. તદપિ ઇ—હે તરૂણિ ! એમ છતાં પણ તારી કાંતિ મારા આ હૃદયને કાપી નાખે છે—દુખિત કરે છે ! હે સુદે ! (હર્ષ આપનારી સ્ત્રી !) એ તારી કાંતિનો અખર (કોમળ) પ્રસર (ફેલાવો) કેવી શાંતિ અર્પે છે ! મિલન—આ સ્થિતિમા તારો મેળાપ નિરપરાધી કોમળ સ્ત્રીની આવી દશા વર્ણવિ પાછળ વર્ણવવા કરૂણનુ ઉદ્દીપન કર્યું છે.

(૬) સુર સુર—ગભરાટથી 'અસુર' નો 'અ' બોલાતો નથી (૬) ઇંદ્રનો શોક વર્ણવ્યો છે માટે **આક્ંદ** નામે નાટ્યાલંકાર.

૫ શિખરિણી ભૂમિપરથી—આખી પૃથ્વીમાંથી યાતુ—રાક્ષસો.

(એવે જવનિકાંતર્ગત ભૌમાસુર જેવો શબ્દ થાય છે કે અસુગરિને પકડો, પકડો.)

તારા—(સભય) અહો નાથ ! મારૂં રક્ષણ કરો, રક્ષણ કરો ! હા વત્સ વાસવ ! જો જો, પેલો મારાપર શ્યેનપક્ષીની પેઠે ઝડપ મારી મને ઝાલવા આવ્યો આવ્યો. (એટલું બોલી આંખો મીચી પડી જાય છે) (ण)

રૂક્મિણી—(સખેદ) આર્યપુત્ર ! જેને વિતીવેદના હોય તેજ આવી વાતોનો અનુભવ કરી જાણે હા ! કયા દેવની પાસે હું અને શિશુપાળાદિકનુ આવવું ! પ્રભુ ! એવી ઘડી માથુ કાપનારનેય દેખાડીશ મા. શિવ ! શિવ ! શું બિચારી શચીનુ કષ્ટ ! (એટલું બોલી નિ:શ્વાસ નાખે છે.) (त)

બૃહસ્પતિ—(તાનાને આશ્વાસન કરી) અહો અબલા ! તું ભયગ્રસ્ત થઇશ મા. (શચીને માથે હાથ ફેરી) અહો વત્સા ! તું પણ શાંત થા. મારા તપોબળથી હું આટલું સ્થળ (ચોકડી કરી બતાવી) એવું નિર્મુ છુ કે ત્યા ભૌમાસુર કે તેનો પિતા પણ પ્રવેશ કરી શકે નહિ.

ઈંદ્ર—ભગવંત દેવાચાર્ય ! આપની કૃપાથી સર્વે સારાં વાનાં થશે

(એવે ત્યા ભૌમાસુર પ્રવેશ કરેછે)

ભૌમાસુર—(મોટેથી બૂમો પાડતો) ઈંદ્ર ! ઈંદ્ર ! વાસવ, વાસવ ! કયા ગયો, કયા ગયો ? (ઇંદ્ર, શચી ને તારા થર થર કાંપતાં પૃથ્વી ઉપર પડી જાય છે અને ઇંદ્રાદિકને ત્યા ન જોવાથી ભૌમાસુર આગળ જાય છે) (थ)

બૃહસ્પતિ—અહો પુરંદર ! જેમ ઉચ્ચ પ્રસ્તરહર્મ્યપર બિરાજેલાને વ્યાઘ્રની ગર્જના બાધ કરતી નથી, તેમ મેં તમો સર્વને નિર્ભય કર્યા છે. જે તમે સર્વેએ અસુર આવ્યો અને કોઇને પણ જોયા

(ण) શ્યેન પક્ષી—બાજ પક્ષી

(त) નાટક જોનારી રૂક્મિણીને થયેલી અસર વર્ણવે છે, રૂક્મિણી ઇ૦.

(थ) અદ્ભુત રીતે રક્ષણ વર્ણવ્યું માટે નિર્વહણ સંધિનું **ઉપગૂહન** નામે અંગ વર્ણાયુ છે

ધમર પાછો ગયો તે જાતેજ જોયું છે, તથાપિ હે સુરેંદ્ર ! તું કહે કે હવે હું તારૂં શું પ્રિય કરૂં ? (દ)

ઇંદ્ર—અહો તાત ! આવે સમયે તે આથી વધારે બીજું કયું પ્રિય કરવાનું છે ? તથાપિ આશા અદ્રિસમાન બૃહત્ છે માટે—(ધ)

શ્લોક

વિષ્ણુએ અવતાર જે અવનિમાં, દેવાદિ કાજે ધર્યો,
તે સર્વેશ્વર તો કૃપા કરો હવે, ભાળે સુદૃષ્ટિ ભર્યો,
ટાળે દુઃખ સુખી કરી સુરનને, જીવે નિજ સ્થાનમાં,
દેવાચાર્ય ! અનાર્ય આર્ય દુભતા, ના લે પ્રભુ ધ્યાનમાં ૬

સત્યભામા—આર્યપુત્ર ! જો તમે શરમણિ કહેવાવ છો તો પછી આ બિચારા સુરને પડતું કષ્ટ કેમ ટાળતા નથી ? મહારાજ, એ જોરાવરપણું અને ગર્વ શા કામનાં કે જે જોર અને ગર્વથી કોઇનેય લાભ કરી શકાયો નહિ ? હા હા દેવ ! હું તો તમારા બળ વિષેની ઓશિયાળુંજ છું, પણ હે આર્યપુત્ર ! તમે બિચારી શચીના કષ્ટ સામું જુઓ તો તો બહુ સારૂં, બહુ સારૂં ! (ન)

શ્રીદામો—મહારાજ ! તમે જેમ ગોકુળ, વ્રજ અને મથુરામાં અનેક દાનવોને મારી ત્યાંના લોકને સુખી કર્યાં તેમ સ્વર્ગના સુરોનું કષ્ટ નિવારો તો ઘણું સારૂં ! ઘણું સારૂં ! પ્રભુ ! પુરંદરાદિકનું કષ્ટ

(દ) કવિ શ્લોકનો ઉપસંહાર કરેછે પુરંદર—ઇંદ્ર ઉચ્ચપ્રસ્તર હર્મ્ય—પથ્થરની ઉંચી હવેલી નાટકોમાં 'હવે તારૂં શું પ્રિય કરૂં' એમ લખવામાં આવે છે તે પ્રમાણે અહીં પણ લખ્યું છે માટે **કાવ્યસંહાર** નામે નિર્વહણસંધિનું અંગ વર્ણવ્યું છે

(ધ) અદ્રિસમાન બૃહત્—પર્વત જેવી મોટી ૬ શ્લોક—શાર્દૂલવિક્રીડિત દેવાચાર્ય હે૦—હે દેવાચાર્ય અનાર્યલોકો આર્યોને દુભે છે, પણ પ્રભુ તે ધ્યાનમાં લેતા નથી દેશ આદિની શાંતિને અર્થે શુભ કથન કર્યું છે માટે **પ્રશસ્તિ** નામે નિર્વહણસંધિનું અંગ વર્ણવ્યું છે અહીં ગર્ભાંક સમાપ્ત થાય છે અને પાછું અસલ નાટક શરૂ થાય છે

(ન) ઓશિયાળુંજ છું—અર્થાત્ મને સત્રાજિત્ ઉપાડી ગયા ત્યારે તમારાથી કાંઈ થયું નહોતું ! **વક્રોક્તિ**

જોઇ આ હૃદય તો જાણે ફાટી બે કડકા ન થઇ જતું હોય એમ થાય છે.

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! એમા તારોજ વાંક છે. તેં આવો કરૂણમય પ્રયોગ શા માટે કરાવ્યો કે સર્વેનાં મન આનંદયુક્ત થવાને બદલે શોકવાળાં થયાં ! (પ)

(એવે સમે ઉતાવળો દ્વારપાલક પ્રવેશ કરે છે.)

દ્વારપાલક—(નમન કરી) દેવશ્રીનો જય જયકાર હો. દેવાધિદેવ ! મેં સૌરાષ્ટ્ર, સૌવીર, ગાંધાર, મગધ, ગજપુર, શક્રપ્રસ્થ, મધુપુર, આદિક અનેક દેશના જન જોયા છે પણ દ્વારે કોઇ પત્ર લઇ આવ્યો છે તે ક્યાનો છે તેને હું ઓળખી શકતો નથી. તેને કાર્ય પૂછતાં તે દેવશ્રીને એકાંત મળવાનું વિદિત કરે છે. (એટલું કહી હસ્ત જોડી ઉભો રહે છે.) (ફ)

કૃષ્ણદેવ—શું તે મને એકાત મળવા ઇચ્છે છે ? તો વારૂ તેને આવવા દો—(એકાત મળવાની વાતચીત સાંભળી રૂકિમણી, સત્યભામા, શ્રીદામો આદિક નાટકના સર્વે માણુસો ચાલ્યા જાય છે.)

(વશલો આહીર પ્રવેશ કરે છે.)

વશલો—(કૃષ્ણને ન ઓળખવાથી) અલ્યો, તુ મને ક્યાંક લઇ જાહ સઇ ? મુજનઇ આ નવરીનો નાહ દરશાઇ ઇમ ક્રિમઇ ન કરઇ.(બ)

કૃષ્ણદેવ—(વ્રજના જનને ઓળખી) વયસ્ય વશલા ! અહીં આવ્ય, અહીં આવ્ય, આ હું અહીં બેઠો છું.

વશલો—(નિહાળી જોવા પછે) આહા નંદકનાઇ! તમિ તો

(પ) કરૂણમય પ્રયોગ--કરૂણરસમય નાટકની યોજના. (ફ) સૌરાષ્ટ્ર—સોરઠ. સૌવીર—સિંધ દેશ. ગાધાર--કંદહાર. મગધ—બહાર. ગજપુર—હસ્તિનાપુર. શક્રપ્રસ્થ—ઇંદ્રપ્રસ્થ મધુપુર—મથુરા. નાટક (ગર્ભાંક) જોવાથી દેવનું કષ્ટ નિવારણ કરવા જવાની થઇ આવેલી ઉત્કંઠાને મંદ કરવાને તથા પારિજાતનો પ્રસંગ આણવાને કવિએ અહીં પ્રકરીરૂપ વસ્તુ વર્ણને ઇતિહાસનો વિસ્તાર કર્યો છે

(બ) અલ્યા તું મને ક્યા લેઈ જાય છે ? મુજને આ નગરીનો નાથ દેખાય એમ કેમ નથી કરતો ?

મોટરી નયરીના નાહ થ્યા, પછઇ અમહ કિમઇ કરઇ ઉળખઇ ! નંદકનાઇ ! રાધઇ ઇ અપ્પઇ (એમ કહી કરમાં પ્રેમપત્ર આપે છે). (મ)

કૃષ્ણદેવ—(પ્રેમપત્રિકાને હૃદયસરશી દાબી) કેમ યશોદા ! વ્રજમાં નંદ, ઉપનંદ, યશોદામાતા અને રાધિકા આદિક સર્વે કુશળ તો છે ને.

યશલો— નંદકનાઇ ! ઇ હઇ આવ્વઇ અનઇ રૂડઇ રઇ વધ્ધઇ તિ કિમઇ સુણઇ ! (મ)

કૃષ્ણદેવ—વારૂ ભાઇ હું ત્યાં આવી સર્વેને સુખી કરીશ. પણ તું હમણા તો આ દ્વારપાલક સાથે સ્નાન ભોજનાદિ કરી સ્વસ્થ થા. અરે દ્વારપાલક ! એ મારો આપ્ત છે માટે એની સારી સંભાવના કરવામાં આવે તેમ કરજે.

દ્વારપાલક—વારૂ મહારાજ ! (કહી તેને લઇ જાય છે).

કૃષ્ણદેવ—હા હૃદય ! તું તો નિષ્ઠુર થઇ ગયું છે કિંતુ તેં તારી નિષ્ઠુરતાનો કંઇપણ વિચાર ન કરતા વ્રજવનિતા તો તારી કોમળતાને કમળથી પણ અધિક માન્યા કરે છે. (પ્રેમપત્રિકા ઉકેલતાં ઘણો ભાગ કોરો જોઇ) હે હૃદય ! આથી પણ તારે સમજવાનું છે કે તારો ઘણો ભાગ આમ કોરોકટ થઇ પડ્યો છે. (બે લીટીઓ કાળા રંગે લખેલી જોઇ) આહા ! હે હૈડા, તું સમજ કે જે તારામાં કિંચિત્ રંગાયલું છે તે કૃષ્ણરંગવાળુંજ છે ! (એમ પોતાના હૃદયને ઠપકો દેઇ પ્રેમપત્રિકા વાંચે છે.) (ય)

ગીતક.

વિદરભ દેશી જાઇ, આદખર લઇ અવ્વિયા;
રહઇ અંતખર રાઇ, કિમઇ અસઇ નવિતિ ભિયા. ૭

(મ) આહા ! નંદનકનઈ ! તમે તો મોટરી નગરીના નાથ થયા, પછે અમે કેમ કરી ઓળખીએ ! નંદકનઈ ! રાધાએ આ આપ્યું છે. (ર) નંદકનઈ અહીં આવ્યા, અને રૂડેરી વધાઈ તે કેમ સાંભળે ?

(ય) નિષ્ઠુર—ક્રૂર. કોરોકટ—સ્નેહ વગરનો. ૭ ગીતક—પ્રાકૃત ભાષાનો સોરઠો. વિદર્ભ દેશમાં જઇને આદ્યાક્ષર લેઇ આવ્યા હે રાય ! હવે અંત્ય અક્ષર રહ્યો, તે હે પ્રિયા ! તમે કેમ સ્મરતા નથી ? અર્થાત્ 'રાધી' તમને પ્રથમ વાહાલી

આહા ! શાં એના મૃણાલતતુવત્ મૃદુવચનો છે. અરે હૃદય ! આમ તારે કમળપર કુઠાર રૂપ ધારણ કરવુ ઘટિત નથી (વિચાર કરી) મને કોઇપણ સમય નિશ્ચિંતિનો મળનાર નથી અને મારાથી જઇ પ્રિયાને પ્રેમાલિંગન દઇ આશ્વાસન કરાવાનુ નથી ત્યારે મારે કેમ કરવુ? (દઢ વિચાર કરી) અધુનાજ એક બે વાસર વ્રજમા વાસ કરી આવવા (એવી ધારણા દઢકરી દ્વારપાલક ! દ્વારપાલક કહી તેને બોલાવે છે.) (ર)

દ્વારપાલક—(કને આવી નમન કરી) દેવશ્રીનો જય જયકાર હો. મહારાજ પરિજનને શી આજ્ઞા છે?

કૃષ્ણદેવ—જા જઇ દારૂકને સત્વર બોલાવી લાવ. (લ)

દ્વારપાલક—જેવી દેવશ્રીની આજ્ઞા (એટલુ કહી ઉતાવળે ચાલ્યો જાય છે).

કૃષ્ણદેવ—આહા ! રાધીનો અપૂર્વ પ્રેમ તો રાધીમાંજ બિરાજે છેઃ—

શ્લોક.

અનુદિન અજયા ધારી, મારા ઉપર અખંડ આરાધી;
પદ્મિની સવિતા પ્રત્યે, નિઃસ્નેહી છે પ્રચંડ આ રાધી ! ૭

(એવે દારૂક પ્રવેશ કરે છે)

હતી પણ તેના નામનો પ્રથમ અક્ષર (રા—લક્ષ્મી) તો તમે વિદર્ભ દેશ જઇને લઈ આવ્યા (રૂક્મિણી લક્ષ્મીનો અવતાર છે, એ પુરાણોમા પ્રસિદ્ધ છે) હવે તેનો અન્ય અક્ષર ધી (બુદ્ધિ) રહ્યો છે તેને કેમ ગ્રહણ કરતા નથી ? અર્થાત્ 'વિચારશૂન્ય થઇ અમને સંભારતા કેમ નથી ?

(ર) મૃણાલતતુવત્—કમળના દાંડાને ભાગતા જે તાતણા જણાય છે તેના જેવા કોમળ અને સ્નેહવાળા. મૃદુ—કોમળ. કુઠાર—કુહાડો. વાસર—દિવસ (લ) દારૂકને—દારૂક નામના સારથીને

૭ શ્લોક—ગીતિ અજયા—માયા. જેમ પદ્મિની (કમળ) સવિતા પ્રત્યે પ્રીતિ રાખે છે તેમ, મારૂં અખંડ આરાધન કરીને મારા ઉપર રાધીએ અનુદિન માયા ધારી (રાખી) છે, પણ હે રાધી ! આ (હું કૃષ્ણ) જન તો પ્રચંડ (પત્થર) નિસ્નેહી છે.

દારૂક—(નમન કરી) દેવાધિદેવનો જય હો. આયુષ્મન્! મને શી આજ્ઞા છે? (વ)

કૃષ્ણદેવ—હે સૂત! આપણે કાલે વ્રજભણી જવું છે માટે તું પ્રાતઃકાલમાં સર્વ સાહિત્યસહ રથ તૈયાર કરી મને વિદિત કરજે.

દારૂક—આયુષ્મનની આજ્ઞાનુરૂપ હું સર્વ સજ કરી દેવશ્રીને વિદિત કરીશ.

(એવે ઉતાવળે દોડતો દ્વારપાલક પ્રવેશ કરેછે)

દ્વારપાલક—દેવશ્રીનો જય જયકાર હો. મહારાજ અંતઃપુરપાલિકાએ કહ્યું છે કે આવેલા અતિથિનું દેવાધિદેવના કહ્યા પ્રમાણે સર્વ આતિથ્ય કર્યું છે. (એ સંદેશો શ્રવણ કરી કૃષ્ણદેવ આવેલા આહીરને ઊઠી જાતે મળવા જાય છે અને સૂત પોતાના મંદિર ભણી ચાલ્યો જાય છે). (શ)

કૃષ્ણદેવ—અહો દ્વારપાલક! તે આવેલા આહીર અતિથિનું વિશ્રામસ્થાન મને બતાવ્ય.

દ્વારપાલક—દેવ આણીપા, આણીપા. (એમ માર્ગ જોતા દેવ દ્વારપાલક સાથે ચાલ્યા જાયછે).

(વીણા વગાડતા નારદ મુનિ પ્રવેશ કરેછે).

નારદ—અરે શું આશ્ચર્ય કે વાસુદેવ નથી સત્યભામાને મંદિર કે નથી રૂક્મિણીને ત્યાં! મેં રાજસભા, વાસુદેવગૃહ અને સંકર્ષણસદ્મમાં શોધ કરી તથાપિ ત્રીકમની ભાળ મળી નહિં. જે કાર્ય નટ રૂપ ધારી સાવિત્રી, પાર્વતી, બૃહસ્પતિ, તારા, શક્ર, શચી અને યમાદિ દેવો ન કરી શક્યા તે કાર્ય કરવા હું પ્રવૃત્ત થયો! અરે આ તે કેવા અજન્યમાં હું અહીં આવ્યો કે દામોદરના દર્શનજ થતાં નથી? (એવે આવતા દ્વારપાલકને જોઇ) અહો દ્વારપાલક! અધુના તમારા દેવ ક્યાં બિરાજે છે? (ષ)

(વ) આયુષ્મન્—સારથિએ રથીને કરવાનું સંબોધન (શ) અંતઃપુરપાલિકા—અંત પુરનું રક્ષણ કરનારી મુખ્ય દાસી.

(ષ) સંકર્ષણસદ્મ—બળરામનું ઘર. નટરૂપધારી—ગર્ભાંકમાં—નાટક કરનારાં પાત્ર ઓળખાવનારૂં આ વાક્ય છે. સાવિત્રીએ દિતિનો અને પાર્વતિએ અદિતિનો વેશ

દ્વારપાલક—(નમન કરી) ભગવંત બ્રહ્મકુમાર ! દેવશ્રી વ્રજથી આવેના અતિથિ કને અતિથિસત્કારસ્થાનમા પધાર્યા છે. દેવર્ષિને ત્યાં જવાની ઇચ્છા હોય તો હું સાથે આવું.

નારદ—હા, મારે ત્યા જઈ ત્રીકમને મળવાની વાન્છના છે, માટે તું મને ત્યા લઈ ચાલ (પછે આશ્ચર્ય પામી દ્વારપાલક ન સાંભળે તેમ) અહા ! શા ત્રિદશો ત્રિકાળદર્શી હોય છે ! મને શક્રે પ્રથમજ કહ્યું હતું કે અમે સર્વેએ મળી અતિતિકુડશ્રાદ્ધગણુનો કરૂણમય પ્રયોગ કરી બનાવ્યો તેમાં દયાળનું માનસ દયાર્દ્ર ભાવવાળુ થયુ તથાપિ અંજમા કોઇ વ્રજઆહીર આવ્યો તેણે કરી અવિનાશી પૂર્વ અજયાના આવરણમા આવી પડ્યાં, માટે તમે જઇ તેમને સુરકષ્ટનુ સૂચન કરી જેમ ભૌમાસુરનો વધ સત્વર થાય તેમ કરો (એવે અતિથિસત્કાર સ્થાન નિકટ આવી પહોચે છે અને ત્યા કૃષ્ણદેવ તથા વશલા આહીરને વાતો કરતા જુએ છે.) (સ)

કૃષ્ણદેવ—(નારદને જોઇ ઊભા થઇ નમન કરેછે) અહો ભગવંત પધારો ! પધારો ! (એમ કહી આસન પર બેસાડે છે).

દ્વારપાલક—(નમન કરી) દેવશ્રી ! આ બ્રહ્મર્ષિનુ પૂજન કરવા અંતઃપુરપાલિકાએ અર્ધપાદ્યાદિક આણ્યા છે.

કૃષ્ણદેવ—(તે સર્વ સાહિત્ય લઇ મુનિનુ પૂજન કરે છે) ભગવંત ! આજ મારૂં ધન્યભાગ્ય કે પ્રભુએ મને પાવન કર્યો ! કહો મહારાજ ! શી આજ્ઞા છે !

લીધો હતો. બૃહસ્પતિ, તારા, શક્ર અને શચી તો તેઓ પોતેજ થયા હતા, યમાદિ દેવોએ ભૌમાસુરાદિનો વેશ લીધો હતો એમ નારદવચનદ્વારા કવિ સૂચન કરી જાય છે. ' કાર્ય કરવા હું પ્રવૃત્ત થયો '—અર્થાત્ તે કાર્ય સાધવાને હુ પુષ્પ લેઈ સત્યભામાનો રોષ ઉત્પન્ન કરવા હું આવ્યો છુ, એવી રીતે પ્રથમ અત્યંત ગૂઢ રાખેલા બીજનો લગાર વિસ્તાર કરી બતાવ્યો છે, માટે મુખસંધિનુ **પરિકર** નામે અંગ વર્ણ્યુ છે અંજ ન્યમા—અપશુકનમા

(સ) દયાળનુ—કૃષ્ણનુ. માનસ—મન. દયાર્દ્ર ભાવવાળું—દયાવડે ભીંજાયેલુ અંજસા—ઉતાવળે, તરતજ. પૂર્વઅજયાના—પૂર્વની માયાના આવરણમાં—આચ્છાદનમાં. કાર્ય સિદ્ધિ થવા માટે નારદની યોજના કરી છે માટે મુખસંધિનુ **યુક્તિ** નામે અંગ વર્ણ્યુ છે.

નારદ—(પુષ્પ બતાવી) અહો વાસુદેવ ! આ પારિજાતક પુષ્પ હું અકુંઠધિષ્ણ્યમાંથી લાવ્યો'તો તે તમને આપવાની પ્રચ્છાથી મારૂં અહીં આગમ થયું છે.' (એટલું કહી પુષ્પ આપી ચાલ્યા જાય છે અને કૃષ્ણાદિક તેમને જતા જોઇ નમન કરે છે) (ह)

કૃષ્ણદેવ—(પુષ્પ પરિમળે કામાતુર થવાથી) અહો વયસ્ય ! હવે તુ સુખે શયન કરય. આપણે અવશ્ય પ્રાતઃકાલે વેહેલા ઊઠી મજભણી સિધારીશું (એટલું બોલી કૃષ્ણદેવ સત્યભામાના મંદિર ભણી જાય છે અને આહીર વૈભવ જોઇ વિસ્મય થતો શયનગૃહમાં જઇ સુઇ જાય છે).

.(સત્યભામાના મંદિરભણી જવાનો માર્ગ રોકી ઉભેલી રૂક્મિણી પ્રવેશ કરે છે).

રૂક્મિણી—અરે આર્યપુત્રને આટલી બધી વાર કેમ લાગી હશે ? પ્રભુ કોઇ બીજે માર્ગે તો નહિ ગયા હોય ? કે મને નારદ મ-હર્ષિ પારિજાતક પુષ્પ આપ્યાની ખોટી વાત તો નહિ કહી ગયા હોય ? અથવા હું, દેવર્ષિ જવાની ઉતાવળમાં જે બોલતા હતા તેથી કંઇનું કંઇ તો નહિ સમજી હોઊં ? હશે જેમ આટલું તેમ તેટલું;-હવે થોડી વાર વાટ જોઇ પછેજ જઇ શયન કરૂં. આજ પ્રભુ મારે ત્યાં ક્યાં પધારવાના છે કે મારાથી મંદિર મૂકી ખસાય નહિ ? (એવે વેગળેથી કૃષ્ણદેવને આવતા જોઇ) હાં હાં ઠીક, આવ્યા તો ખરા. સાક્ષાત્ નારદ જેવા દેવર્ષિ તે મને ખોટું શાકાજે કહે ? (એવે કૃષ્ણદેવ કને આવી પહોચે છે અને રૂક્મિણીને જોઇ ચકિત થાય છે). (का)

કૃષ્ણદેવ—(સઆશ્ચર્ય) અહો દેવિ ? તમે અત્યારે અહીં કયાંથી ?

રૂક્મિણી—જ્યારે આર્યપુત્ર " નવું નવ દહાડા " એ નહિ ભૂલે

(ह) અકુંઠધિષ્ણ્યમાંથી—સ્વર્ગમાંથી આગમ—આગમન.

(का) રૂક્મિણીનાં વાક્યોપરથી કવિએ સુચવ્યુ છે કે નારદમુનિ કૃષ્ણને પુષ્પ આપી રૂક્મિણીને કહેતા ગયા છે કે હું પારિજાતક પુષ્પ કૃષ્ણને આપી આવ્યો છું, પણ તે તમને ન આપતાં સત્યભામાને આપશે, ઇ૦. અને તેથીજ સત્યભામાના મંદિર ભણી જવાનો માર્ગ રોકીને રૂક્મિણી ઉભી રહી હતી.

ત્યારે અહીં તો શું પણ જહીં જહીં દેવ જશે તહીં તહીં ગયા વગર ક્યાં છુટકો થવાનો છે ?

કૃષ્ણદેવ—(હાથ ઝલી) પ્રિયા ! હું તો ઉદ્ગાર અશ્રુએ સમાન જોનાર જેવા હોય તેમાંનો એક છું. તમે અત્યારે અહીં આવી ન ઊભાં રહ્યાં હોત તોપણ હું તો તમારે મંદિર આવનારજ હતો.

રૂકિમણી—આર્યપુત્રને એક આંખે જોનાર તે કેમ કહેવાય ! મહારાજ એટલી મહાય કરોછો ત્યારે કહો જોઈએ કે જો મારે ત્યાં પધારવાના હતા, તો આ અવળે માર્ગે આવવાનું શું પ્રયોજન હતું ? (ક્ષ)

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયતમા ! મારાં શસ્ત્રાસ્ત્ર મૂકવાનું મંદિર અહીં છે તેનોય જો તું વિચાર નથી કરતી તો પછે હવે મારે તને શું કહેવું ?

રૂકિમણી—આર્યપુત્ર ! "હોઠ માજા તો ઉત્તર ઝાઝા" એ વાણી વાત છે (કૃષ્ણદેવનો હાથ ઝાલી) મહારાજ તમે છતા અને મારે મંદિર પધારતા'તા તે મેં જાણ્યું; જો એમજ હોય તો ચાલો મારી સાથે જોઈએ !

કૃષ્ણદેવ—હા હા, ત્યારે હું શું અસત્ય વદું છું ! આ શસ્ત્રાસ્ત્ર મૂકી આવ તમારી પાછળજ આવુંછું; અથવા વિશ્વાસ ન આવતો હોય તો તમે મારી સાથે આવો એટલે આપણે બેય જણ સાથે જઈએ.

રૂકિમણી—આર્યપુત્ર ! આપને વિશ્વાસે તો વિદર્ભથી અહીં સગી આવ્યાં છીએ અને તે ન આવતો હોય એમ કેમ કહી શકાય ! પણ મહારાજ, એ બોલેલી વાત સાચી કરવાની ભાંજગડ પડી મૂકી જેમ વારંવાર શસ્ત્રાસ્ત્ર સહ્જ મારે મંદિર પધારો છો તેમજ આ અવસરે પણ પધારો, એટલે હું મારૂં ધન્ય ભાગ્ય માનીશ.

કૃષ્ણદેવ—વારૂ ત્યારે એમ કરો; અમારે ક્યારે કોઇએ વાત ટાળી છે ? (એટલું કહી રૂકિમણીનો હાથ ઝાલી કૃષ્ણદેવ ચલ્યા જાય છે).

(સત્યભામા અને નાગરિકા પ્રવેશ કરેછે).

(ક્ષ) અહીં સ્નેહભરેલા વાકયથી રૂકિમણી પોતાનો અર્થ સાધી લે છે માટે અનુનય નામે નાટ્યલક્ષણ વર્ણવ્યું છે

સત્યભામા—હલા નાગરિકે! આજ આર્યપુત્રને આવતા કેમ વાર લાગી હશે? કંઇ બીજે તો નહિ ચઢી ગયા હોય? પણ સખિ! મારી તો ખાતરી છે કે પ્રિયતમની મારા પર જે પ્રીતિ છે તે બીજા કોઇ પર કદાપિ થવાની નથી. જા જા સખિ! તું થોડેક લગી જઇ જો. હવે તો આવવાની વેળા થઇ છે (ગા)

નાગરિકા—એમ "ઉતાવળે આંબા તે શી રીતે પાકે"? જો તારા મનથી તને દેવ અહીંજ પધારશે એવી ખાતરી છે, તો પછી આમ અધીરી શા કાજે થાયછે?

(એવે વિધિ હર વિષ્ણુ, વિધિ હર વિષ્ણુ, એમ બોલતા અને વીણા વગાડતા નારદ મુનિ પ્રવેશ કરેછે).

સત્યભામા—(નારદને જોઇ સઆશ્ચર્ય) અહો ભગવંત! આજ મારા પર આટલી મોડી રાતે કૃપા કરી! પ્રભુ! પધારો પધારો; (એવે નાગરિકા પૂજાદિકનું સાહિત્ય લાવેછે અને સત્યભામા મુનિનું પૂજન કરે છે)

નારદ—વત્સા સત્યભામા! હું પારિજાતકનું પુષ્પ કૃષ્ણદેવને આપી જતો હતો, તેવામાં મેં તારા અંતરના વિચાર જાણ્યા જેથી કરી મને અતિશે અનુકંપા ઉત્પન્ન થઇ આવી, કે હું સત્વર અહીં આવ્યો. (ઘા)

સત્યભામા—ભગવત! મારે વિષે શી દયા આવી તે કહો જોઇએ?

નારદ—ન કહેવું એજ ઠીક. વારૂ વત્સા! બેસ હવે હું સ્વર્ગપ્રતિ ગમન કરૂં છું.

સત્યભામા—ના ના ભગવંત! કહો કહો; મને મારી સખી નાગરિકાએ કહ્યું છે અને ઋષિકુમારની ઓળખાણ પાડી છે કે એ તો વેગે રાગના જાણનારા છે. (ડા)

(ગા) સત્યભામાના વચનપરથી તેનું **સ્વાધીનપતિકાપણું** વર્ણવ્યું છે (ઘા) અંતરના વિચાર—કૃષ્ણ આવવાની ઉત્કંઠાવાળી તારી વૃત્તિ અનુકંપા—દયા

(ડા) ઓળખાણ પાડી છે—અર્થાત્ જે પૂર્વે આપની અવજ્ઞા કરી હતી તે માત્ર મારૂં અજ્ઞાન હતું માટે તે વિષે કાંઈ વિચાર કરશો નહિ.

નારદ—જો તને તારી સખીએ એમ સમજાવ્યું છે તો હું કહું છું તે સત્ય માન્ય કે તારા પર વાસુદેવની પ્રીતિ રુકિમણી જેટલી નથી.

સત્યભામા—ભગવન ! મારી સખીએ મને એમ પણ કહ્યું છે, કે બ્રહ્મકુમાર તો " સોનાં ભંગાવે અને સોનાં મંડાવે " તેવા છે, પણ ગુરુ ! મારે વિષે તમને દયા હોય આવી તે તો કરો. એનું તો જેમ થવાનું હશે તેમ થશે.

નારદ—તો પછે અમારે કહેવાનું શું છે ! વારુ ગમે તેમ થાવ, અમારે શું લેવું કે દેવું છે ! પણ મનન કરજ; જો તું વાસુદેવ તારા પર પ્રેમ રાખનારા છે એમ માને છે તો સ્વર્ગનું જે મહાગુણકર પારિજાતક પુષ્પ તે તને કેમ ન આપ્યું ! (ચા)

સત્યભામા—ભગવંત ! હમણા આર્યપુત્ર પધારી તે મનેજ આપશે.

નારદ—(હાસ્યપૂર્વક) અબળાની જાતિ આવીજ ભોળી હેમ છે વાસુદેવ તો રુકિમણીને ત્યાં પધારી તેને પારિજાતકનું પુષ્પ આપી વિહાર કરેછે, અને તું તેની આશા રાખી આમ અકળાય છે ! વારુ વત્સા ! તારૂં કલ્યાણ થાવ. (એટલું કહી ભેમો ભેરો કરતા સતે નારદમુનિ ચાલ્યા જાય છે.)

સત્યભામા—(નિઃશ્વાસ નાખી) હવે નાગરિકે ! મને નારદજીનું સર્વ કહેવું સાચેસાચું લાગે છે. જો એમ હોય તો આર્યપુત્ર જેવા કોઇ સ્વાર્થી ન કહેવાય, એટલુંજ નહિ પણ ભોળવું કઈ અને કરવું કઇ એમાના પણ ગણાય. પણ સખિ ! નારદમુનિની વાત સાચી હશે કે જૂઠી ? આર્યપુત્ર જે મારા પર પ્રીતિ રાખે છે તેથી એ વાત મને સાચી હોય એમ લાગતું નથી. કંઇ બીજા કામમાં એ ગુંચાઇ પડ્યા હશે માટે આવતા વાર લાગી, અને નારદમુનિએ એમ ધાર્યું હશે કે વઢ્વાડ પૈસાની લડાઇ જોવાનો આ ઠીક લાગ છે ! મને

(ચા) પાછળ વર્ણવેલા રોષબીજનું નિશ્ચયપૂર્વક કથન કર્યું છે માટે **પરિન્યાસ** નામે મુખસંધિનું અંગ વર્ણવ્યું છે.

એ પ્રદ્યુમ્નના સ્વભાવ વિષે આર્યપુત્રે રજેરજની સમજણ પાડી મૂકી છે. (ठा)

નાગરિકા—વયસ્યા ! પ્રદ્યુમ્નકુમાર આવી ખોટી વાત કરે નહિ. (जा)

સત્યભામા—(સકોપ) શું ત્યારે એમ હશે ! તને ઘણી પૂછીએ છીએ ત્યારે તું તો ઉલટી આડી થઈ બેસે છે. (सा)

નાગરિકા—બેન, મારે શું ? ત્યારે તું કે'છે તેમ હશે !

સત્યભામા—(વિચાર કરી) હવા નાગરિકે ! જો તું મારી સાથે આવે તો આપણે ત્યાં જઈ જેમ કોઈ ન જાણે તેમ જોઈ આવીએ. (मा)

કૃષ્ણદેવ—(ગજવામાંના પુષ્પને સમળી જોઈ) પ્રિયા ! આ કનેરી યા ચમ્પકોથી સર્વ સુવાસિત સુમનોની સુગંધ ભેગી થઈ આવતી હશે (ટા)

રૂકિમણી—આર્યપુત્ર ! સવારે, સાંજે અને રાતે મેં જોયું છે, પણ આવી સુગંધ કોઈ દહાડોય આવતી કેમ મને જણાઈ નથી ?

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! તારી શંકા સત્ય છે, કિંતુ આવો સુગંધ તો અત્યારેજ આવે —

શ્લોક.

પ્રાત:કાળે નિરે દ્વિરેફ અતિશે, લેભી થઈ લાગતા,
સાંકડાંગે થતો સ્તબક ફૂલના, પુષ્પો કને માગતા;
સેના તે મકરંદ ચૂસી ગયાથી, એ'ના સુગંધી સદા,
રાત્રીએ નર જાય થાય તજને, વેલા સૂંઘો સર્વદા ૮

રૂકિમણી—(ઉંચો શ્વાસ લઈ) પણ આર્યપુત્ર જાણે તમારી કનેથીજ ગોઢ સુવાસ આવતો હો એમ મને લાગે છે.

કૃષ્ણદેવ—અહા પ્રિયા ! હવે મને અનુત્તમ સુગંધ આવવાનું કારણ સમજાયું

કૃષ્ણદેવ—અહો આટલા બધા શ્રમે માગી માગી જે માગ્યું તે એજ કે ?

શ્લોક.

જનકસુતા સીતાએ, માગી માગી અર્જિન તો માગ્યું;
ભીષ્મકનંદિની તારૂં, માનસ તેવું યથા અનુરાગ્યું. ૧૦

રૂક્મિણી—(સરોષ) મહારાજ એવાં ભાંનાં કાઢશોતો ત્યારે આપીશ એમ શા કાજે કહ્યું ? (નિઃશ્વાસ નાખી) અમે જાણીએ છીએ કે અમારૂં ધાર્યું દેવ કદીએ કરવાના નથી. (સજળ નેત્રે) "ગરીબનો બેલી રામ" પણ કોણ જાણે ક્યાં જઇ સુતો છે !

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! તું આમ ક્લેશ કરે કે ગમે તે કરે તેણે કરી મને જે ન આવડતું હોય તે કદાપિ આવડે ? (એમ કહી અશ્રુ લુએ છે).

રૂક્મિણી—(તિરસ્કારપૂર્વક તરછોડી નાખી) થયું થયું મહારાજ ! બહુ થયું (એટલું બોલી સુખાસન પર સૂઇ જાય છે).

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! આવી હઠ તે શા કામની ? લે ઊઠ્ય ઊઠ્ય, મને જેવી આવડશે એવી વેણી ગુંથીશ. પણ તું એટલોય વિચાર નથી કરતી કે એ મને ન આવડતી હોત તો હું કેમ કરી તને મનાવત ?

રૂક્મિણી—(ધીમેથી ઊઠી ડુસકાં ખાતી) અમે અમે એવું કહીએ કેમ ? (એમ બોલતી મોગરેલાદિક વેણી ગુંથવાનું સર્વ સાહિત્ય લાવી કને મૂકી ઊભી રહે છે). (ઉદ્)

કૃષ્ણદેવ—(કર સાહી ખેંચી બે પગ વચ્ચે સુખાસન નીચે બેસાડી શિરમાં મોગરેલ સિંચે છે) પ્રિયા ! આમાં તે શું અધિક હતું ?

---

૧૦ શ્લોક—ગીતિ. અર્જિન—મૃગચર્મ માનસ ઇ૦—તારૂં મન પણ તેવું. (તે જ ક્ષુદ્રક પદાર્થની માગણી કરવામાં) પ્રીતિવાળું થયું છે.

(ઉદ્) પારિજાતક પુષ્પ લઇદેવારૂપ કાર્યનો આરંભ વર્ણવ્યો છે માટે **ઉદ્યમ** નામે નાટ્યાલંકાર.

રૂક્મિણી—(કિંચિત્ ઉતરેલે ગેલે) ત્યારે આર્યપુત્ર ! એમાં તમારે શું "બેસરણુ બેસવાનું" હતું કે આટલા સેવા મેવા થયા !

કૃષ્ણદેવ—લે પ્રિયા ! લે, હવે વેણી તું તારે હાથે વાળી લે.

રૂક્મિણી—હવે એમ ચાલ્યા ગયાથી શેનું ઉદ્ધાર છે !

કૃષ્ણદેવ—અરે વાહ ! એ તે ગને આવડે ? તારા જેવી હશીલી તો મેં એકે ઓ દીઠી નહિ.

રૂક્મિણી—(ગજવામાંથી પારિજાતક પુષ્પ કૃષ્ણ ન જાણે તેમ કાઢી લઇ) મહારાજ તમને આવડતું'તું, અને તે કામ તમારી પાસે કરાવ્યું, તેમાં તે મારૂ શેનું હઠીલાપણું ?

કૃષ્ણદેવ—(વેણી બાંધી ઉપર હાથ ફેરવી) લે પ્રિયા ! હવે તે તારૂં ધાર્યું થયુંકની ? (એમ કહી ચુંબન કરવા જાય છે અને રૂક્મિણી આઘી ખસી જાય છે).

રૂક્મિણી—(સસ્મિત) આર્યપુત્ર ! જેમ તમે આટલું બધું મારે કાજે કર્યું તેમ હવે તો આ વેણીની ગુંફોમધ્ય આ પારિજાતકપુષ્પ બાંધી લ્યો અને પછે આપની ઇચ્છાનુરૂપ વર્તન કરો હવે થોડા કાજે ઉતાવળા થવામાં શો માલ છે ? (ળા)

કૃષ્ણદેવ—(ખિન્ન થઇ જઇ) હા લાવો પ્રિયા ! હું એ બાંધી દેઉં. તમે ઠીક સંભારી મારી કનેથી એ લેઇ લીધું, નહિ તો કંઇનું કંઇ ચીમળાઇ સુકાઇ જાત ! હું એ તમનેજ આપવાનો હતો, પણ ભૂલી ગયો એટલે એમને એમ પડી રહ્યું !

રૂક્મિણી—આર્યપુત્ર ! હવે તો એટલાથી પતાવો તો ઠીક; પણ અતિ જૂઠું બોલ્યે તો આવરદા ઘટે !

કૃષ્ણદેવ—હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે એ મેં તારે કાજેજ આણ્યું'તું.—(એ શબ્દ સાંભળતાં કોઈ ન જાણે તેમ સત્યભામા અને નાગરિકા પ્રવેશ કરે છે).

(ળા) પારિજાતક રૂક્મિણીના હાથમાં આવવા રૂપ કાર્ય કથન કર્યું છે માટે ઉલ્લેખ નામે નાટ્યાલંકાર

સત્યભામા—(બીજુ કોઇ ન સાભળે તેમ સકોપ) હલા નાગરિકે ! આ શઠ સાથે સંબધ કરાવનાર તુજ કે ? (તા)

રૂકિમણી—(સસ્મિત) આર્યપુત્ર ! સમ ખાઇખાઇને તો તમારૂ પેટ ભરાઇ ગયું હશે ?

કૃષ્ણદેવ—જો તને એ મારૂ કહેવુ સત્ય નથી લાગતુ તો તુ કહે તે પ્રકારે હુ એ માટે તારી પ્રતીતિ કરી બતાવુ.

સત્યભામા—અયિ નાગરિકા ! કાન ચોખ્ખા રાખજે.

રૂકિમણી—મારી પ્રતીતિ તો ક્યારે થાય કે દેવ જ્યારે સત્યભામાના સોગન ખાઇ કહે ત્યારે (યા)

કૃષ્ણદેવ—હુ સત્રાજિત્સુતાના અને મારી જાતના શપથ ખાઇ કહુ છુ કે એ પારિજાતકપુષ્પ હુ તારે કાજેજ અહીં લાવ્યો'તો, પણ તે ભૂલથાપથી તને આપવુ રહી ગયુ

સત્યભામા—(સર્વે સાંભળે તેમ મોટેથી) "ખાવાને જગન્નો અને કૂટવાને ભગવો ' છે કઇ લેવા ને દેવા ? મોંઘી ને સફરી સત્રાજિતની સુતા ભલી જડી છે, પણ હુ તો " ગએ ગ રઇ ચોપડુ ' તેવી છુ ! (એ બોલવુ સાભળી કૃષ્ણદેવ તથા રૂકિમણી બાહેર આવે છે અને તેમને જોઇ સત્યભામા તથા નાગરિકા નાશી જાય છે) (દા)

રૂકિમણી—આટલી ભાગી રીતે મારા મદિર કને એવુ બોલનાર કોણ છે ?

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! અવશ્ય તેનો શોધ કરવો જોઇએ (એમ બોલતાં બન્ને જણ જોવા જાય છે)

પચમાંક સમાસ.

(તા) સત્યભામાના ક્રોધબીજનો વિસ્તાર વર્ણવ્યો છે માટે **પરિકર** નામે મુખસધિનુ અગ

(યા) સત્યભામાના ક્રોધબીજને ઉત્તેજન મળે એવી રીતે વર્ણન છે માટે **વિલોભન** નામે મુખસધિનુ અગ

(દા) સત્યભામાનુ ક્રોધબીજ અત્યાર સુધી ગૂઢ હતુ તે ઉઘાડુ થયુ માટે ઉદ્ભેદ નામે મુખસધિનુ અગ

અંક ૬ હો.

(શોચ કરતે વેશે શ્રીદામો પ્રવેશ કરે છે).

શ્રીદામો—કાંટા વેરે વિઠ્ઠલ ને વીણવા મારે. વસભાના વેરી થઈ તેને વિદાય કર્યો. દારકને હુકમના તોરમાં દબાવી દઈ રથે જોતરેલા ઘોડા છોડી મૂકાવ્યા. એવાં એક તો શું પણ અનેક કામ કરવા હું તૈયાર છું પણ હજુ મારે વકરાએલી વાઘણ કને જઈ મનાવવાનું બાકી રહ્યું છે. દૈવ જાણે ત્યા તેનો શીકાર હું થઈ પડું છું કે તેને મારો શીકાર કરું છું (એમ વિચાર કરતો સત્યભામાના મંદિર કને આવી પહોચે છે અને તેને ત્યા રીસાયલે વેશે બેઠેલી નાગરિકા સાથે જુએ છે). (અ)

નાગરિકા—(શ્રીદામાને આવતો જોઇ) વયસ્યા ! જો, જો, પેલો આર્યપુત્રનો સંદેશો લઇ આવ્યો હોય એમ જણાય છે.

સત્યભામા—(મુખ ફેરવી) તને ભલા સંદેશા ને સાંઇ સૂઝી રહ્યા છે ! તું તારે જે કરતી હોય તે કરય.

શ્રીદામો—(કને આવી) કેમ લક્ષ્મુદેવિ ! તમારે તો કંઇ લડાઇ થવાતું સંભળાય છે ને શું ! તમે તમારા ભોળપણાથીજ ઉજળું એટલું દૂધ દેખી રહ્યાં'તાં.

સત્યભામા—(સકોપ) એવાં અલાવડાં અને મીઠડાં મને જરાકે ગમતાં નથી. તું તારે હગે રહેજે. મોટી દેવી હશે તેને મારે શું........(એટલું બોલી અટકી જાય છે) જા જા, અહીં તું શા કાજે આવ્યો છે ? (આ)

(અ) પાંચમા અંકમાં સત્યભામાના ક્રોધ રૂપ બીજનો નિક્ષેપ કરી અકસમાપ્તિએ સત્યભામાના વચનદ્વારા તે પ્રકટ કર્યું છે, તથા તે બોલનાર કોણ ? એવી શંકા ઉઠાવી તે કાંઇક ગુપ્ત પણ રાખ્યું છે, માટે **મુખ** અને **પ્રતિમુખસંધિ** એ બે અંકમાં વર્ણાઇ ગયા છે હવે એ રોષને શમાવવા રૂપ કાર્યની વચ્ચે વારંવાર વિઘ્ન ઉપજવાં તથા લાભ મળવો ઇત્યાદિ લક્ષણવાળા **ગર્ભસંધિથી** આ અંકનો આરંભ થાય છે શ્રીદામો ઇ૦.

(આ) અહીં સત્યભામાનું ક્રોધયુક્ત વાક્ય વર્ણ્યું છે માટે ગર્ભસંધિનું **તોટક** નામે અંગ.

શ્રીદામો—આ તે શું શોક્યને ખારે......... (તેને બોલતો અટકાવી)

સત્યભામા—અલ્યા ગોવાળિયા, જો તેનું નામ મારા આગળ દીધું તો મારા જેવી કોઇ નથી હો !

શ્રીદામો—(ગાલમાં લપડાકો મારી) ભૂલ્યો ભાઈ ભૂલ્યો

સત્યભામા—(રૂદન કરી) મને આ ખરમા છેતરપંડી કરી નખાવનાગનું સત્યાનાશ જજો. હું જાણુંછુ જ કે તું અહીંથી મારો જીવ લીધા વગર જનારો નથી (એટલું બોલી ઉઠી ચાલી જાય છે, અને તેની પછાડી પછાડી નાગરિકા પણ જાય છે).

શ્રીદામો—અરે રામ ! હવે આપણાય ગ્રહ વાંકા થયા લાગે છે. હું કે જે જ્યાં નાખ્યો ત્યાં સોસરો નીકળી જનાર તે આમ અટાઈ પાછો જઉછું (નિઃશ્વાસ નાખી) " મરતા માંદીને બાપ કહે તે કંઇ જીવે ?" ચાલ્ય રામ ચાલ્ય, જઇ કહાનજીને જુક્તિનબંધ જણાવીએ (એમ કહી ચાલ્યો જાય છે).

(કૃષ્ણદેવ વિચાર કરતે વેશે પ્રવેશ કરે છે)

કૃષ્ણદેવ—શ્રીદામો ગયો છે એટલે કાર્ય તો નિઃસંશયપણે થવુંજ જોઇએ. વલ્લભાને વિદાય કર્યો અને દારૂક કને રથ છોડાવી નાખ્યો એ સમાચાર તો મેં જાણ્યા, અને અધુના પ્રિયાની ખબર સાંભળી ખુશી થઇશું. (એવે ઉતરી ગયેલે મોઢે શ્રીદામો પ્રવેશ કરે છે).

શ્રીદામો—મહારાજ કાંશીએ દેવાને વ્રજનો ગોવાળિયો ઠીક હાથ લાગ્યો છે !

કૃષ્ણદેવ—વાહ વાહ ! વયસ્ય ! એવું શું બોલે છે ? તું તો ગાગ અમાત્યાદિક કરતાં પણ અધિક છે. (૬)

શ્રીદામો—મુઆ અધિક ને બધિક; કહાનજી તમે જે કહાવ્યું'તું, કે " દેવિ ! તમારે કાજે મેં વ્રજમાં જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો છે. તમે ગત્ર દેખીને મંદિર ગુપ્તપણે પધાર્યાં અને રીસાઇ નાશી ગયાં તે ઠીક ન કર્યું, તથાપિ અમે તમને ક્ષમા કરીએ છીએ",

(૬) અમાત્યાદિક—પ્રધાન વગેરે.

એમાંનું કશુ એય દેવીએ સાભળ્યું નથી કે આપણાથી કહેવાયુ નથી. (૬)

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! હાસ્ય કરવું જવા દઇ કહે તો ખરો, કે ત્યાં તારા ગયા પછે શુ નિપન્યું ?

શ્રીદામો—મહારાજ મારા સમ ખાઇ કહુંછું કે મેં જે કહ્યું તે સહુ સાચેસાચુંજ છે.

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! કહી દે કહી દે, વાર કરીશ મા.

શ્રીદામો—(વિચાર કરી) કહાનજી ! તમને તહીં તેડ્યા છે અને મારી સાથે કહાવ્યું છે કે આર્યપુત્રે મને આવડામોટા વાક માટે ક્ષમા કરી તેથી મારા પર તેમનો પૂર્ણ પ્રેમ છે એમ હું માનુંછું. (કૃષ્ણદેવ ન સાંભળે તેમ) એમને એન્જ જોઇએ ! નથી મારી વાત માનવામાં આવતી કે નથી મારી દશા જોઇ પરીક્ષા કરતા, તો ભલે ત્યાં જઈ " ઘી કેળાં " જમે !

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! એણે દેવીને ત્યાં ચાલતી કોઇ મુદ્દાની વાત સાંભળી હશે નહિ. (૭)

શ્રીદામો—હા હા એમજ હશે; નીકર એ તો મહા રીસનું જાણું છે.

કૃષ્ણદેવ—ના ના, એટલું બધું તો કંઇ નથી. એમની જે

શ્રીદામો—એ તમારૂં કહેવું ખરૂં, અને એજ ખત્તા ખવડાવનારૂં છે !

કૃષ્ણદેવ—અલ્યા ! તારી સાથે કંઇ વાતચીત ન કરી મારે ખત્તા ખવડાવનારૂં કે ?

શ્રીદામો—હારતો, બાકી બીજું શું ? (એવે ત્યાં ઉતાવળી ઉતાવળી નાગરિકા આવે છે)

નાગરિકા—દેવાધિદેવ દેવીના મંદિર સુધી પધારવાની દયા કરે તો ઘણું સારૂં.

કૃષ્ણદેવ—નાગરિકા ! જા તું જઇ દેવીને કહે કે મને છત્રધારી મહારાજે કોઇ વિદેશનો પત્ર આવ્યો છે તે કાજે બોલાવ્યો છે, ત્યાં જઇ હું સત્વર આવુંછું.

નાગરિકા—મહારાજાધિરાજ જરૂર વહેલા પધારશો. (એટલું કહી ચાલી જાયછે)

કૃષ્ણદેવ—વયસ્ય ! ચાલ્ય આપણે રાજસભામાં જઇએ; પછે મારે પ્રિયા પાસે જવા સત્વર ઊઠવું પડશે.

શ્રીદામો—હા હા ! મહારાજ ! ચાલો ઉતાવળા. જો ત્યાં જતાં વાર લાગી તો પ્રેમને સાટે અપ્રેમ જેવું કંઇક જણાશે. (એમ વાતો કરતા બંને જણા ચાલ્યા જાયછે).

(મન સાથે વિચાર કરતી સત્યભામા પ્રવેશ કરે છે.)

સત્યભામા—મે નાગરિકાને આર્યપુત્ર કને મોકલી છે તેણે કરી ત્યા શ્રીદામાએ જઇ શુ કર્યુ અને એ અહીં આજ આવવાના છે કે નહિ એ સર્વે વાત જણાઇ જશે જો મે એટલો રૂમાડો ન કર્યો હોત તો સવારમાં ઊઠી એ કયારનાય વ્રજમાં ચાલ્યા ગયા હોત. જો મેં શ્રીદામા સાથે હરી ખુશી વાત કરી હોત તો મને ખોટું લાગ્યું છે કે નહિ તે દેવ શી રીતે જાણી શકત ? (એવે ત્યાં નાગરિકા આવી ઉભી રહે છે) (क)

નાગરિકા—સખિ ! તારી ધારણા રજેરજ ખરી પડવા જેવી લાગે છે. હું તો જાણતી'તી કે તેં સોપગંધુનાં ઊંડાં પાડ્યાં તેણે

(क) રૂમાડો—ધામધૂમ

કરી દેવને માઠુ લાગશે, પણ દેવના બોલવા ચાલવા પરથી મને એમ જણાયુ કે શ્રીદામાની કહેલી વાત તેમણે સાચીજ માની નથી

સત્યભામા—હલા નાગરિકે ! પણ મે અપંપુત્રને અહીં બોલા વ્યા તા તેનુ કેમ થયુ ?

નાગરિકા—છત્રધારી મહારાજ કને જઇ ઉતાવળે આવુ છુ, એટમુ કહી માગ દેખતાજ શ્રીદામા સાથે તેઓપા ગમાછે, તે હવડા આવ્યા જાણજો (ક)

સત્યભામા—(માથુ ધૂણાવી) હા હા ઠીક છે, તહીં ગયા પછે અહીં આવવાનુ કહ્યુ કે ? વારૂ તુ જઇ (કાનમા) આગઆટક્યુ કરી મુકય અને હુ પણ એમને આવવાની વાટ જોતી અંત પુરમા બેસુ છુ (એમ કહી મને જણ ચાલ્યાં જાય છે) (ક્ષ)

(રાજસભામા જવા સજ્જ થયેલા ઉગ્રસેન પ્રવેશ કરેછે)

ઉગ્રસેન—અરે સંજય ! કેમ તુ કૃષ્ણને જઇ કહી આવ્યો તોને ? મારો સંદેશો સાભળી એ આટલો કાલ ગત કરે એમ મને લાગતુ નથી

સંજય—(નમન કરી) દેવશ્રીની આજ્ઞાનુસાર મે સર્વે કહ્યુ તુ અને જા તારી પાછળ આવુ છુ એવો ઉત્તર પણ યાદવેદ્રએ આપ્યો'તો

ઉગ્રસેન—ઠીક મારે એજ પૂછવાનુ હતુ (એવે કૃષ્ણદેવ અને શ્રીદામાને આવતા જોઇ) આવો આવો કુલદીપક ! હુ તમારી વાટ જોઇ રહ્યો છુ

કૃષ્ણદેવ—(નમન કરી) માતામહ ! મને આવતા કિંચિત્ વધુ કાલ થયો તે ક્ષમા કરશો (લ)

ઉગ્રસેન—હે કુલદીપક તાત ! ક્ષમા કરવાનુ શુ મને છે ? વાહ વત્સ ! વડીલો પ્રત્યેની આવી નમ્રતાને અનુત્તમ કોણ ન કહે ? ભાઇ મે

(ક) છત્રધારી મહારાજ—ઉગ્રસેન (ક્ષ) હાહા ઇ૦—કૃષ્ણ પ્રથમ મારી પાસે ન આવ્યા ઉગ્રસેન પાસે ગયા તેથી મારા પરની એમની ઓછી પ્રીતિ સમજાય છે એ **વ્યગ્યાર્થ** આટકુ—દીવા ઝાખા કરવા વગેરે (લ) માતામહ—(કૃષ્ણની માતા દેવકીના ઉગ્રસેન કાકા થાય માટે)

તમને જે માટે અહીં બોલાવ્યા'તા તે કારણ આ (પત્ર આપી) વાચ્યાથી લક્ષમા આવશે (દ)

કૃષ્ણદેવ—(કોધ ન સાભળે તેમ પત્ર વાચી જઇ ક્રોધ) માતામહ ! આ દુષ્ટ શુ કરવા બેઠો છે ? એ આવતી કાલે સોળસહસ્ર સુદરીઓનો સત્ર કરનાર છે ! આ દેહમા પ્રાણ છે ત્યા લગી એમ કદાપિ થનાર નથી, (સખેદ) શિવ ! શિવ ! દીન દયિતાઓની શી દુર્દશા ! (ધ)

ઉગ્રસેન—તાત ! આપણે તેમના કષ્ટ કથવાના છે એ દુષ્ટ ભૌમાસુરને વૈષ્ણવાસ્ત્ર પ્રાપ્ત થયેલુ છે તેણે કરી એની સામે યુદ્ધમા ઉભા રહેવાનો ઇદ્ર પણ ઉત્સાહ ધારી શકતો નથી, તો પછી આપણા જેવા તે શુ કરે ? (એટલુ કહી નિશ્વાસ નાખે છે) (ઐ)

કૃષ્ણદેવ—ભલે પુરદર એના વૈષ્ણવાસ્ત્રથી ઉત્સાહ રહિત થાય, તથાપિ હુ આ મારા ચક્રવડે એના ચૂરેચૂરા કરી નાખી અબળાજનને મહાકષ્ટમાથી મુક્ત કરીશ (ઓ)

શ્રીદામો—દાદા ! એના તે શા ભાર છે ! કસ, કેશી, મદન, માતગ, મા'વત એના એવા અનેકને અમારા જેવા ગોવાળિયા પૂરા પડી શક્યા, તો હવે એવા એકને જીતવો તેમા તે શા વે. ભણ્યા'તા ? (ઔ)

કૃષ્ણદેવ—(વિચાર કરી) માતામહ ! જો એ વાત તમને મહત્વની લાગતી હોય, તો તમે રાજસભામાં જઇ અમાત્યાદિકને ભલે પૂછો, કિતુ આ દેહમા પ્રાણ છે, ત્યાં લગી એ અબળાઓનો વાળ પણ વાકો થવા દેનાર નથી હુ જઇ પ્રાગ્જ્યોતિષ પર યુદ્ધ કરવા જવાની સજાઇ સજુ છુ અને તમે જઇ અમાત્યાદિ સાથે મત્ર કરી યુદ્ધવાદ્ય વગડાવો (ક)

(દ) તાત—પુત્ર વગેરેનુ સબોધન અનુત્તમ—સર્વોત્તમ (ધ) આ દુષ્ટ—(ભૌમાસુર) સત્ર—યજ્ઞ દયિતાઓ—સ્ત્રીઓ

(ઐ) કથવાના છે—મોઢે બોલવાના માત્ર છે નીવારવાને આપણે સમર્થ નથી અહીં ભૌમાસુરે મારવા ધારેલી સ્ત્રીઓને બચાવવાની નિરાશા ઉગ્રસેને પ્રકટ કરી છે માટે **નિદર્શન** નામે નાટ્યલક્ષણ

(ઓ) પુરદર—ઇદ્ર (ઔ) માતગ—કુવલયાપીડ હાથી અમારા જેવા ગોવાળિયા—(કૃષ્ણ બળરામ તે વખતે ગોવાળ અવસ્થામા હતા માટે તેમને ઉદ્દેશીને)

(ક) અમાત્યાદિકને—પ્રધાનમડળ વગેરેને પ્રાગ્જ્યોતિષ—એ નામનુ ભૌમાસુરનુ નગર મત્ર કરી—ગુપ્ત વિચાર કરી

ઉગ્રસેન—(કચવાતે મને) વારૂ તાત ! હુ જઇ સચિવોના વિચારથી તમને વિદિત કરીશ મને પૂછ્યા પાખે એણીપા યુદ્ધ માટે જવાનું સાહસ કરશો મા (ख)

કૃષ્ણદેવ—(ઉભા થઇ નમન કરી) માતામહની આજ્ઞાનુ ઉલ્લંઘન હું કદાપિ કરનાર નથી.

શ્રીદામો—દાદા જઇએ છીએ હો; લડાઇ બડાઇ છડાઇ જાય તો ઠીક !

ઉગ્રસેન—(ઊભા થઇ) હુ પણ રાજસભામા જઉછુ. તાત ! ભ્રાત ! ઉપાય જાણુ આવજો હો (એમ વાતચિત કરી સ જયાદિ ચારે જણ ચાલ્યા જાયછે)

(વિકાળ વેશ ધારણ કરી સત્યભામા પ્રવેશ કરેછે)

સત્યભામા—અરે પોહોર રાત તો જવા આવી તોય હજી આર્યપુત્ર આવ્યા નહિ વાટ જોનારને વેળા લાગી થાય એમ તો મને કઇ નહિ થતું હોય ! કદી કાલની પેઠે બારોગારજ પકડાઇ ગયા હશે તો. (એવે કેશ પ્રસાધનનુ સાહિત્ય લેઇ નાગરિકા પ્રવેશ કરેછે) (ग)

નાગરિકા—સખિ ! કહ્યા પ્રમાણે મહુ દીશ ઝાખા કરવાની તજવીજ કરી છે. હવે આર્યપુત્રને આવવાની વેળા થઈ છે, માટે તુ વેણી બાંધી ચંદ્રક ચોડી સત્વર સજ થા. હુ ધારેલા કામમા મ ડી'તી માટે મને આવતાં વાર થઇ. (घ)

સત્યભામા—અલિ નાગરિકા ! તુ તે કસારે સમજણી થઇશ ? આજ તે વેણીચંદ્રક હોય ? અને એ તે હુ મારા કિયા હૈડાને ઉમગે કરૂં ! કોણ જાણે, આવેછે કે જેમની વહાલીને ત્યાં જાયછે ! જા જા, તું તારે જઇ કહ્યા પ્રમાણે બારણા આગળ બેશ, અને જો એ આવતા જણાય તો મને કોઇ ન જાણે તેમ જણાવજે. (ङ)

નાગરિકા—વારૂ બેન ! તેં કહ્યુ તેમ કરૂ છુ; પણ મારૂં કહેવુ

(ख) કચવાતે મને—ભૌમાસુર અજેય છે એમ જાણીને સચિવોના—પ્રધાનોના।(ग) કેશ પ્રસાધનનુ—માથાના વાળ હોળવા વગેરેનુ

(घ) ચંદ્રક—ચાલ્લો (ङ) વેણીચંદ્રક—ચોટલો ગુથવો, અને ચાલ્લો ચોડવો

ખોટુ નથી હો. પતિને રીઝાવી કંઇ કામ કાઢી લેવું હોય, ત્યારે રીસની સાથે શરીરની શોભા પણ કરવી જોઇએ. કદી કંઇ બીજું ધારી ન કરીએ તોય સ્વામીનું સારૂં વાચી ચાંદલો ચોટલો તો કરવો પડે! (ચ)

સત્યભામા—(સકોપ) જા જા તને કોણ ડાહી કરે છે કે ડાહી ડાહી વાતો કરવા લાગી? તને તારે કહ્યું છે તેજ કરય, એટલે તેં સહુએ કર્યું એમ હું જાણીશ.

નાગરિકા—વારૂ બેન! હું એમ કરૂંછું (એટલું કહી નાગરિકા જઇ બારણા આગળ બેસે છે).

(સર્વાંગ્ર સજી યુદ્ધમાં જવાને વેશે કૃષ્ણદેવ પ્રવેશ કરેછે).

કૃષ્ણદેવ—(ચકિત થઇ) અરે પ્રકાશમાં પ્રભાકરને લજાવે એવું આ મંદિર કિયા અભ્રથી છવાયલું લાગે છે? જેવું મેં કોઇ દિવસ નહિ જોયલું તેવું આજ મારી દષ્ટિએ કેમ પડે છે? નથી દ્વારપાલિકા કે નથી જણાતી અંતઃપુરપાલિકા! તેમ પ્રિયાની પ્રિયસખી નાગરિકા પણ કાંઇ જોવામાં આવતી નથી! (આમ તેમ જોઇ) શું કાંઇ ઋતુ આદિકનો તો બાધ નથી? ના ના એમ હોય અને હું ન જાણું એમ કેમ થાય! (એવે ચપટી વાગી તે સાંભળી) આણીપા કોઇ હોય એમ લાગે છે. (તેણીપા જતા દીન વેશે બેઠેલી નાગરિકાને જુએ છે)! કોણ નાગરિકા કે? કેમ આજ આમ છે? તારી સખીની પ્રકૃતિ તો ઠીક છે ને? (છ)

નાગરિકા—(ઊભી થઇ નમન કરી) આર્યપુત્ર! એ મારી વયસ્યા પણે બેઠી છે. (એટલું કહી બાજુએ અંધારામાં ચાલી જાય છે).

કૃષ્ણદેવ—અરે આ કંઇ અવનવો ખેલ દેખાય છે! શ્રીદામાએ

(ચ) વાચી—વાંચ્છી. નાગરિકાએ સત્યભામાને શીખામણ દીધી છે માટે **ઉપદેશન** નામે નાટ્યાલંકાર

(છ) પ્રભાકરને લજવે એવું—પ્રભાકર (સૂર્ય) કરતાં પણ વધારે તેજસ્વી. અભ્રથી—વાદળાથી. અંધકાર વગેરે ચિન્હ જોઇને કૃષ્ણે તર્ક કર્યો છે માટે ગર્ભસંધિનું **અનુમાન** નામે અંગ વર્ણવ્યું છે.

કંઇ લાકડે માકડું તો વળગાડયું નથી ! વારૂં ચાલ જઇ જોઉં તો ખરો. (એમ કહી અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરેછે અને ત્યાં વિચિત્ર વેશે સત્યભામાને સૂતેલી જોઇ તેને જાગ્રત કરવાને યત્ન કરેછે) અયિ પ્રિયે ! આજ આમ કેમ ?

શ્લોક.

મરાલે હે બાલે, નિરમલ નભે ચંદ્રક નથી,
કપોલે હંસો જે, નયન નિરખું ના કહુ કથી;
સુવાસી તાબુલે, વર અધરનો રંગ ન દિસે,
અરે હા ! આ શું છે ? હૃદય ધડકે શે વિણુ મિષે ? ૨

અપિચ—

શ્લોક.

ચંદ્રે આ ચતુરા કરી પીંડ તને, શું નિષ્કલંકી લહી,
ચક્રે ભેદુ અભેદ એહ અરિને, જાણે નભે એ વહી;
કામે લજ્જિત શું થઇ દુખી કરી, તો હું હણું જો પ્રિયા !
બાળા ! બોલ્ય રસાળ વેણુ વદને, કોણે કરી આ ક્રિયા ! ૩

(એટલું કહી અંગને સ્પર્શ કરવા જાયછે એવે જાવ જાવ કહી એકદમ ક્રોધી સત્યભામા બેઠી થાયછે).

સત્યભામા—તમે તમારી વાત જાણ્યા, જો મને અડકયા તો ! હું તમારૂં નામ દેતી નથી.

કૃષ્ણદેવ—પણ પ્રિયા આટલું બધું શા ઉપર ? (જ)

સત્યભામા—મારા જીવ ઉપર; કંઇ તમારા, પર કે કોઇના પર નથી. તમારાથી જે થાય તે કરી નાખજો. (ઝ)

કૃષ્ણદેવ—અરે પ્રિયા ! આમ વાંકું શું પાડેછે ? હું તો કહુંછું કે તને આટલું બધું થઇ આવવાનું શું કારણ છે ?

સત્યભામા—આટલું બધું થાય મારી બલારાતને ! જેને થવાનું હશે તેનેજ થશે, અને જો અમે એવાં કરમ કરતાં હઇશું અને અમને થશે તો તમે તમારે જોવા આવશો નહિ. પણ વેળા કવેળાએ એવો શાપ શા કાજે દ્યો છો ? (ઞ)

કૃષ્ણદેવ—અયિ પ્રિયે ! હું શું તારો વૈરી છું કે તને શાપ દઉં ?

સત્યભામા—વેરવી તો સારો કે એકજ વારકુ માથું કાપી આપો રહે !

કૃષ્ણદેવ—પણ અમે એવું શું કર્યું છે કે આટલી બધી ક્રૂર ઉપમાને ઘટિત થઇ પડ્યા ?

સત્યભામા—(હાથના ચાળા કરી) અરેરે આ તે કંઇ જાણે છે ? મારે મોઢે કહાવવું હશે કેમ ? હૈયામાં હાથ મૂક્યો હોય તો કોરોકટ નીકળે ! હજી જરા વધારે અજાણ્યા થાવ એટલે ઠીક પડશે.

કૃષ્ણદેવ—શું પ્રિયા હું આટલી બધી શુભોપમાને યોગ્ય છું ? (એટલું કહી હાથ ઝાલે છે).

(જ) શા ઉપર—શા કારણથી ? ઉપર શબ્દ જવાબને અનુકૂળ યુક્તિપુર સર વાપર્યો છે.

(ઝ) સત્યભામા કૃષ્ણના પ્રશ્નનો ઉલટો અર્થ કરીને કહેછે; મારા જીવ ઉપર ઇ૦.

(ઞ) લડાઇ કરવી હોય ત્યારે આડું બોલવું, એ ન્યાયને અનુસરીને સત્યભામા વાંકું બોલે છે. કૃષ્ણને અપરાધવાળા માનીને સત્યભામા રીસનાં વચન કહેછે માટે કૈશિકીવૃત્તિનો **માનનર્મ** નામે ભેદ વર્ણ્યો છે. સત્યભામાનું રોષ સહિત ભાષણ વર્ણવ્યું છે માટે અવમર્શ સંધિનું **સંફેટ** નામે અંગ.

સત્યભામા—(ઝાલેલો હાથ તરછોડી નાખી) જેને " ઉઘાડા ડાકરા " આપતા હો તેનો જઇ હાથ ઝાલો. જો મોટા હાથ ઝાલનાર ન દીઠા હોય તો ! " ભાગી ગતે આવા ભવાડા " કરી મને દુઃખણીને દુઃખી શો કરોછો ? (૮)

કૃષ્ણદેવ—(કેટલીક વાર સ્તબ્ધ થઇ) ત્યારે શું અમે દુઃખી કર્યાંજ કે ?

સત્યભામા—એક વાર નહિ; સત્તર વાર, સો વાર, સાતસે વાર !

કૃષ્ણદેવ—કયી એક વાર દુઃખી કર્યાં તે બતાવશો ? વધારે વાર તો નહી.

સત્યભામા—અવળે હાથે ગોર પૂજી હોય તો બતાવનારનું હોય ની ? જ્યાં નર્યાજ કાંકરા ત્યાં વીણામણ શું ?

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા, હવે અતિ થયું.—

શ્લોક.

ભાગતી આરતી ધારતી જો કરી, વાદ વિવાદવડે વડવા,
ચાપ બૃહસ્પતિગો મતિ દીન, બન મતિહીન હું શી ચડવા;
બાન યુવા યુવતી વરદ્દ ન, કોઇ સમાન મુને અડના,
પ્રેમઅખંડિન ખંડિતમાનિની ! ખંડિન આહુ પૂરો પડના ૪

સત્યભામા—મહારાજ ! એમ મોઢા મીઠડા શેના કરોછો ? મારે તો પ્રેમમાં " પૂળો ફરી " ગયો છે અને પ્રેમના પીયૂષ તો પ્રેમવાળીને

ત્યાંજ ઢળેછે. જેને બોલ્યે બંધ નહિ તેની સાથે તે ક્યાં પાનાં પડ્યાં ? (ઠ)

કૃષ્ણદેવ—હવે થયું તે અન્યથા થવાનું છે ? (એટલું કહી સસભામાને ગળે હાથ નાખેછે અને તે આથી ખશી જાયછે તેણે કરી હાથ જોરથી પર્યંકમાં પછડાયછે). (ડ)

સત્યભામા—અબળાની આતરડી કકળાવનારને આવી આવી અનેક-પીડાઓ થશે ! હું તમારૂં નાગ દકિંછું કે તમે મને અડકવા આવો છો ? (ઢ)

કૃષ્ણદેવ—(બીજે હાથે હાથને દબાવતા) દગ્ધ થયા પર લવણ નાખતા તો ઠીક આવડે છે !

શ્લોક.

અબળા અતિ અંતર કોમળ છે,
કુચ ભેદ કરે તવ નિષ્ફળ છે;
પતિને ન ગણે રતિમાન પ્રિયા,
ગતિબંધ સુઅંધ બન્યા ન કિયા ? ૫

સત્યભામા—એવું જાણા છતા જુંહવતા શે હશે ?, (ણ)

કૃષ્ણદેવ—(સકોપ) અલં; હવે અતિ વિસ્તારનું પ્રયોજન નથી ! મનસ્વીપણે ગમે તેમ બોલવાનો નિરધાર કર્યો છે તો પછે જેટલું આવડે તેટલું બોલી નાખો; બેસો હવે અમે જઈશું.

(ઠ) પીયૂષ—અમૃત

(ડ) પર્યંકમાં—પલગમાં. (ઢ) પોતાના ખશી જવાથી પતિને વાગવાની પીડા થઈ તેનો દોષ પોતાને માથેથી દૂર કરવાનો યત્ન સત્યભામા કરે છે.અબળાની ઈ૦.

૫ શ્લોક—તોટક. અબળા ઇ૦—સ્ત્રી અંતરમાં અતિ કોમળ તો છે. પણ તે અંતરને ભેદીને કુચ બહાર નીકળે છે ત્યારે તે કોમળતા નિષ્ફળ થાય છે—અંતર કઠણ થાય છે. ગતિબંધ ઇ૦—કયા પુરૂષોની ગતિ ત્યાં આગળ બંધ થઇ નથી ? અને કયા પુરૂષો અતિ આંધળા બન્યા નથી ?

(ણ) જુંહવતા—પરપુરૂષને સુખપાલમાં પેરે કે વેડેલમાં બેસતા.

(એમ કહી ઊઠી ચાલવા માંડેછે અને સત્યભામા તેમને પકડી રાખી). (त)

સત્યભામા—(સજળ નેત્રે) જાવ છો ક્યાં? આ જીવ લેઇ જવું હોય તો કરારે જાવ. જ્યારે આમ કરવુંતું ત્યારે મને શા કાજે આજરે નાખી?

કૃષ્ણદેવ—(અશ્રુ લુંછી નાખી) પ્રિયા! આ બધું કરવાનું પ્રયોજન શું છે? તારી ઇચ્છાનુરૂપ વર્તવા હુ ક્યારે આડો આવુંછું કે આમ ઉભયને શોકકારી કૃત્ય કરવા સજ થાયછે.

સત્યભામા—આર્યપુત્ર! તમે મારું કહ્યું કરનાર છો એવી વાતો કરી કોને સમજાવોછો? સુખ ભોગવનારી શોક્ય અને સમ ખાવાને સોધી ને સફરી હું? મહારાજ! તમે બોલશો નહિ. મારાં તો અ ગોઅંગ ભડકે બળી રહ્યાં છે. બળતીને વધારે બાળી તમારા હાથમાં શું આવવાનું છે! (એટલું કહી મોટેથી રૂદન કરેછે).

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા! આમ દીર્ઘસ્વરે રોદન કરવું અને તે પરિજનાદિક શ્રવણ કરે એ આ સ્થિતિને ઘટિત થતું નથી. સુખ ભોગવવાને એ હોય અને સમ ખાવાને તું હોય એમ થાયજ કેમ? (थ)

સત્યભામા—જો આમ જૂઠુંજ બોલવાનું પણ લેશો તો જીવ આપવાનેય કોણ પાછીપાની કરે તેવુ છે? હું કંઇ કોઇની કહેલી વાત કરતી નથી; મે તો કાને સાંભળ્યું છે અને આંખે જોયુ છે. મેં તે કિયા જન્મના તમારા કાળા તલ ચોર્યાંતા કે તમે મને દુઃખ દેવાનેજ સરજ્યા! (द)

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા! મેં એને સુખ થવા તારા સમ તો ખાધા નથીજ તેમ એમ કરવાનું કંઇ કારણ પણ નથી; તથાપિ જો તું કહેછે તેમ થયું હોય તો પછે થઇ ગયાનો શોચ કરવામાં શો લાભ છે?

(त) અલં—બસ

(थ) પરિજનાદિક—સેવકજન વગેરે. આ સ્થિતિને--આપણા જેવાની સ્થિતિને.

(द) કૃષ્ણના સમક્ષમાં નિષ્ઠુર વચન બોલાયું છે માટે વજ્ર નામે પ્રતિમુખ સંધિનું અંગ.

સત્યભામા—હાય ! હાય ! પૃથ્વી મને માગેય શે નથી આપતી કે હું માહી સમાઇ જઉં ? પ્રભુ ! જૂઠા સાથે જીવતર કાઢવાનું માથાના વાઢનારનેય ચાંપીશ નહિ !

કૃષ્ણદેવ—વારુ તું કહેછે તેમ થયું હોય તો હું હવે એની ભૂલ ન કરવા પ્રતિજ્ઞા કરું તો પછે કેમ ?

સત્યભામા—સોગન ખાય તે સદાય જૂઠું હોય.

કૃષ્ણદેવ—ત્યારે તે અસત્યવાદીએ પ્રતિજ્ઞા કરેલીએ અસત્ય હોય. તો પછે અસત્ય છે એમ જાણવા સતાં કલેશ કરવો એ કોના ઘરની રીત ? (૫)

સત્યભામા—મારે શું ? જૂઠા થાવ કે સાચા થાવ. પણ શું સ્વર્ગનું જોવા જોગ ફૂલ એનેજ આપી આવો અને તેની એક પાંખડીએ અમારે કાજે નહિ કે ? અને એ અમને ન લાગે કે !

કૃષ્ણદેવ—વળી એ શું નવીન જાગ્રત થયું કે ? જેને કલેશજ કરવો છે તેને એક નહિ તો અન્ય કયાંહ્નથી નીકળતુ ?

સત્યભામા—(દાંત પીશી માથું કૂટી) શું ત્યારે હું ખોટું કહું છું અને હું અહીં લડવાજ બેઠીછું ! જેની રગેરગ જૂઠી તેનો તે કિયે ભવ છૂટકો થવાનો છે ? હું તો કહુંછું કે નાગરિકા અને ગીલામાનો દીકરીએ દીવોય ન રહેશો. બને જણે મળી મને ધોળે દહાડે કૂવામાં ઉતારી.

કૃષ્ણદેવ—(નિઃશ્વાસ નાખી) હવે પછી એવા અધમ શબ્દો શ્રવણ કરવાની મારી ઇચ્છા નથી.

સત્યભામા—શેની હોય ? એમ તમને તમારાં માટે મરચાં લાગે છે, તો અમને કેમ કંઇ ન થાય ? મે તો તમારા કાજે મારાં સહુએ

(૫) ત્યારે ઈ૦—સોગન ખાનાર જૂઠો છે એમ તું કહે છે. મેં તારા સોગન ખાધા છે માટે હુ પણ જૂઠો છુ, માટે મે જૂઠાએ કરેલી પ્રતિજ્ઞા (તારા સોગન ખાવા રૂપ) પણ જૂઠી છે, એ અર્થાત્ સિદ્ધ થાય છે એવી રીતે તારા સમ ખાઇને મે જે પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે તો તારા કહેવાથીજ ખોટી ઠરે છે તો પછી તારે ક્લેશ કરવાનું શુ કારણ છે ?

ટાળાં અને એકની બાવળિયા જેવી થઈ, તેનો તમને કંઇએ ગુણ કે પાડ છે ! (ન)

કૃષ્ણદેવ—(વિચાર કરી) ઓહો એક પુષ્પને કાજે તે આટલું બધું હોય ? લે એને એક આપ્યું તો તને બે ત્રણ ચાર કે તું કહે તેટલા આપું (એટલુ કહી સત્યભામા ન દેખે તેમ વનમાળા ગચ્છેથી બે ત્રણ કુસુમ કાઢી તેને આપવા જાય છે) (પ)

સત્યભામા—(પુષ્પને જોઇ) એને ચૂલામાં નાખો. એવાં ફૂલ તો મેં મારા બાપને ત્યા ધણાંય પગે પીની નાખ્યાંછે શું નાના છોકરાને સમજાવો છો ! તેય પીટયુ પૈસો અને કૂકો પરણી કાઢેછે ! આર્યપુત્ર ! તમારી ઠગાઇથી ઠગાનારી હું નોંય !

કૃષ્ણદેવ—તું તો ધૂધરીઓવાળું પુષ્પ લે એ રી છે ! જેને લઢવુંજ તેને શું ? કેમ તે કુસુમ કચને મહેલુ હતુ અને આ કથીરે મહેલું છે ? ' જાત તેવી ભાત. ' જ્યાં ત્યા કંકેશ વધારી હૃદય શેકવાની દાનત છે. તો પછે હવે તારે જે કરવુ હોય તે કરારે કરય

સત્યભામા—(માથાના વાળ તોડતી અને છાતીઓ કૂટતી ઉભી થાયછે) હાય ! હાય ! હાડોહાડ જૂઠી વાત કરવી અને ખરૂં કહેનારની કેરે આવવું. એવાની સાથે છવતર ગાળવામાંય શો માલ છે? મહારાજ તમે માગ છવના તરસ્યા છો તો તે લીધા પછે નીરાંને સુખ ભોગવજો. હવડાંજ હું જઇ ગોમતીમાં પડું છું, એટલે તમારે ' બતરીએ કોડે દીવા ' થશે. (એટલું બોલી ત્યાથી ઉતાવળી દોડી જાય છે) (ફ)

કૃષ્ણદેવ—(પાછળ દોડતા દોડતા) હાં હાં, આ તે શું ? એમ તે થાય ?. વિનોદાર્થ થતા હાસ્યભાવ સમજેછે કે નહિ ? લે હું તને

(ન) અનેક પત્નીથી કેવા ભવાડા થાયછે અને ધણીને કેટલી પીડા થાયછે તેનો ચિતાર કવિએ આપવામા કચાશ રાખી નથી. કવિની વ્યવહારકુશળતા, અવલોકન અને ભાષા ઉપર અખત્યારી ખરેખર અદ્‌ભુત છે

(પ) ગમે તે ફૂલ આપી સત્યભામાને ઠગવાનો ઉપાય કરવા માટો માટે **અભૂતાહરણ** નામે ગર્ભસંધિનું અગ

કેરે આવવું—સેરે (ગેરમા) આવવું. (ભૂત જેમ સેરમા આવેછે તેમ)

એવાજ પુષ્પ આપુ છુ આપુંછુ (એમ બોલતા પાછળ પકડવા દોડે છે)

• (વાસુદેવ વિઠ્ઠલ, વાસુદેવ વિઠ્ઠલ, એમ બોલતા
અને વીણા વગાડતા નારદ પ્રવેશ કરે છે)

નારદ—(સખેદ) અરેરે! વિઠ્ઠલ વનિતાને વા'શે એ સ્ત્રીએ પારિજાતક પુષ્પ નિહાળી જોયુ નથી, કે જગતમાં તે પૃથ્વીમા થતુ નથી એમ સમજાવાયુ નથી મે એને પ્રથમ એ પુષ્પ બતાવ્યું હોત તો કેવુ સારૂ થાત? સુરેશ્વરને કાર્ય સોપ્યુ અને તેમા હુ—નારદ નિષ્ફળ થયો! નારાયણ આગળ નારદ તે શા લેખામા? અરે! પણ જો હુ એમ દઢતાનો ત્યાગ કરીશ તો પછે મને નારદ કહી કોણ બોલાવશે? નારદવેડા એ મારાજ નામથી અંકિત થયેલુ છે, તો પછે (વિચાર કરી) હા હા, જો હુ આમ કરૂ તો યોગ આવી જાય ખરો અરે પણ અર્ધરાત્રિ ગઇ છે, તેની ચિંતા આપણે શી પડી છે? બ્રહ્મકુમારને પ્રત્યવાય શો! (એમ વિચાર કરતા રૂક્મિણીના મંદિર કને આવે છે. તેમને જોઇ ઊભી થઇ દ્વારપાલિકા નમન કરેછે) (ચ)

દ્વારપાલિકા—ભગવત શી આજ્ઞા છે? દેવશ્રી સત્યભામાદેવીને મંદિરે પધાર્યા છે અને અમારા દેવી સૂઇ રહ્યા છે

નારદ—દ્વારપાલિકે! ભદ્રભવતુ ભદ્ર અમારે અધુના ભીષ્મકનંદિનીને દર્શન દઈ પૂજા ગ્રહણ કરવી છે.

દ્વારપાલિકા—ભગવતની જેવી ઇચ્છા દેવર્ષિ! હુ જઇ દેવીને બ્રહ્મકુમારનુ આગમ વિદિત કરી આવુ ત્યા સુધી આ આસનપર બિરાજો

નારદ—દ્વારપાલિકે! જા તુ જઇ તેમ કરય

(ચ) વારો—છેતરશે પારિજાતકનુ પુષ્પ લેવાની હઠ સત્યભામા કરે, અને તે લેવાને શ્રીકૃષ્ણ સ્વર્ગમા આવે, તોજ ભૌમાસુર સાથે તેમને યુદ્ધનો પ્રસંગ આવે, કેમકે સ્વર્ગની માલકી તે વખતે ભૌમાસુરના કબજામા હોવાથી તે ફૂલ લેવા દે નહિ પણ જો કૃષ્ણ અજાણી સત્યભામાને ગમે તે ફૂલ આપી સમજાવી દે તો મારૂ ધારેલુ દેવકાર્ય બને નહિ એમ નારદના મનનો અભિપ્રાય છે પ્રત્યવાય—બાધ (રાત્રે અંતપુરની સ્ત્રીઓને મળવાનો)

દ્વારપાલિકા—વારુ મહારાજ! (કરી જાય છે અને ઉતાવળી કનકમાલિકાને મુનિ કને મોકલે છે) (મ)

કનકમાલિકા—(નમન કરી) ભગવંત બ્રહ્મકુમાર! પધારો પધારો.

નારદ—અહો કનકમાલિકે! તમારી દેવીપર વાસુદેવની અમીદષ્ટિ તો છેને?

કનકમાલિકા—ભગવંત! આપ જેવા મહર્ષિની કૃપાથી દેવી નિરંતરસ્વામીસેવામા આસક્ત રહે છે. (એવે દ્વારપાલિકા દોડી આવે છે).

દ્વારપાલિકા—ભગવંત! દેવી આપના દર્શન કરવા આ આવ્યાં. (એવે પૂજાનું સાહિત્ય લઇ રૂક્મિણી આવતી દેખાય છે અને નારદમુનિ સામા જઇ આશિર્વાદ દેછે).

રૂક્મિણી—(નમન કરી અર્ઘ્યપાદ્યાદિવડે પૂજન કરે છે) ભગવંત! આજ મારા પર કૃપા કરી મને કૃતકૃત્ય કરી.

નારદ—અહો ભિષ્મકનંદિનિ! (અંગુલિવડે બતાવી) આ પુષ્પ કાજે વાસુદેવ મહા સંકટમાં આવી પડ્યા છે અને એ માટે સત્રાજિતસુતા તેમને વિવિધ દુઃખ દેછે તે અમારાથી સહન ન થયું, ત્યારે અમે અહીં આવ્યા છીએ:—

શ્લોક.

પતિ સુણી કન્યા હરવા પીંડા,
રતિવતી! જઇ તું કરય ત્યાં ક્રીડા;
અતિ કુડી ગતિ તો થઇ છે તહીં,
મતિવરે! નિરખી દુઃખ લે અહીં.　　　૬

(મ) રૂક્મિણી આવે ત્યા સુધી મુનિને એકલા બેસાડી મૂકવા એ અગત્ય હોવાથી કનકમાલિકાને મોકલી છે. રંગભૂમિ ઉપર પણ પાત્ર આમથું બેશી રહે એ ઠીક લાગે નહિ, તથા જો તરત જ રૂક્મિણીનો પ્રવેશ કરાવે તો કંઘમાંથી હડી આવતાં જે વાર લાગવી જોઇએ, તે ન લાગવાથી પ્રયોગ સુઘટિત ન થાય.

૬ શ્લોક—દ્રુતવિલંબિત. રતિવતી—પ્રીતિવાળી ક્રીડા—યુક્તિ રૂપ રમત. મતિવરે—ઉત્તમ બુદ્ધિવાળી!

અપિચ—

શ્લોક.

સ્વામીનું સ્વામિનીઓ અદિન સુર્ણી કદી, સુખથી ના સુવાયે,
ચંદ્રિકા ચંદ્ર સાથે દિનકર નિરખી, તેજથી ભ્રષ્ટ થાયે;
તે રીતે જો ચકોરી પતિગતિ શિથિલે, કષ્ટ અંગે સહેછે,
નિદ્રા આ શી નીરાંતે ધવ દુખ ડુબતાં, પુષ્પ શીર્ષે રહેછે! ૭

(એટલું કહી નારદમુનિ સ્વર્ગ પ્રતિ ગમન કરે છે).

રૂક્મિણી—(સખેદ) સખિ કનકમાલિકા ! આ બ્રહ્મકુમારનું વચન સત્ય હશે. મે કયાં પુષ્પ લઇ દેવને દુખી કર્યા ! કોણ જાણે એણે શુંય કર્યું હશે !

કનકમાલિકા—વયસ્યા ! એ તો મદારીનું કાગ્રું છે. એમનું તો મેં ઉપડાવ્યા માળજ નથી.

રૂક્મિણી—સખિ ! મારો જીવ અતિ ઉંચો થયોછે. મન કચવાયછે અને જંપ વળતો નથી; માટે ચાલય જઇ દેવને જોઇ આવીએ. (મ)

કનકમાલિકા—તમે તહીં જશો તો દેવને પલ્ટા મૂકી તમારા ઉપરજ ઉતરી પડશે.

રૂક્મિણી—ગમે તે થાય પણ હવે તો દેવનાં દર્શન કર્યાં વગર મારાથી રહેવાશે નહિ; જે થવાનું હશે તે થશે માટે ચાલ ઉતાવળી. (હાથવડે જોઇ) જો માગ માથામાં પેલું ફુલ તો છેકની.

૭ શ્લોક—સ્વામિના. સ્વામિનીઓ—પત્નીઓ. ના સૂવાય—સૂતું પડતું નથી ચંદ્રિકા ઈ૦—જેમ દિનકર (સૂર્યને) જોઈને ચંદ્રની સાથે ચંદ્રિકા (ચંદ્રની સ્ત્રી) પણ તેજથી ભ્રષ્ટ થાય છે—તેજ રહિત થાય છે, તેજ રીતે પોતાના પતિ (ચંદ્ર) ની અતિ શિથિલ થાય છે ત્યારે ચકોરી પણ અંગે કષ્ટ સહે છે. એમ છતાં, તારો ધવ (સ્વામિ) દુઃખમાં ડૂબતાં છતાં તને નિરાંતે આ નિદ્રા શી ? અને તારે માથે પુષ્પ રહેછે શું ?

(મ) રૂક્મિણીની શંકા અને ત્રાસ વર્ણવ્યો છે માટે સંભ્રમ નામે ગર્ભ સંધિનું અંગ.

કનકમાલિકા—હા છે. વયસ્યા એ ફૂલેજ આટલો ધારકો પાડ્યો, ખરૂની ?

રૂકિમણી—દારતો ચાલ ચાલ્ય ઉતાવળી. (એમ વાતચિત કરતા બને જણુ ચાલ્યા જાય છે).

(પ્રિયાને પુષ્પ બતાવતા કૃષ્ણદેવ પ્રવેશ કરેછે).

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! હુ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહુછુ કે નારદ મહર્ષિએ મને બે પુષ્પ આપ્યા'તા તેમાનુ એક મે એને આપ્યુ અને બીજુ તારે કાજે રાખી મૂક્યુ 'તુ આવા ક્ષુલ્લક કુસુમને કાજે તે આવા ચંપકસુમન જેવા દેહને તારા વિના કોણ કરમાવી દે ? (ચ)

સત્યભામા—આર્યપુત્ર ! જોજો મને ઠગતા હો. મેં એવુ સાભળ્યું'તુ કે નારદમુનિએ એકજ પુષ્પ તમને આપ્યુ 'તુ. બળ્યો વર ને બળી જાન પ્રભુ ! મને તો મરવાજ ઘો. મારે શા સુખ ઉપર જીવવુ ? પણ હાં હાં, જો તમારી કને ફૂલ હતુ તો તમે મને આટલો કકાસ શા કાજે કરાવ્યો ? તમારી વહાલીને તમે ખુશીથી આપો અને અમને આટલો કકાસ કરાવો ! મહારાજ ! મારે તો એ ફૂલ નથી જોઇતુ.

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! હુ આવ્યો એતોજ એ પુષ્પ તને આપવાનો હતો, કિંતુ ક્લેશમા તે તને આપવાનું મને સાંભર્યું નહિ

સત્યભામા—(સજળનેત્રે) પણ તહીં જઇ દોડ્યા દોડ્યા પહેલું આપી આવ્યા તેનુ કેમ ? અમે તો બીજા હદાડાનું વાશીજ લેનારાં કે ? તમારૂ ફૂલ તમને ગંધાય, મારે તો એ નથી જોઇતું.

કૃષ્ણદેવ—(અશ્રુ લોતાં) પ્રિયા ! હવે હું ત્યાં કદાપિ પ્રથમ જનાર નથી તું આ પુષ્પ આનંદથી ગ્રહણ કર્ય ગ્રહણ કરય અયિ પ્રિયે ! એટલુ ય નથી જાણુતી કે મધુકર તો નવલ મધુનોજ ભોગી હોય છે.

(એવે કૃષ્ણદેવ ન દેખાવાથી રૂકિમણી ઝાંખા દીવાને પ્રકાશિત કરતી પ્રવેશ કરે છે)

(ચ) ચપકસુમન—ચપાનું પુષ્પ.

રૂકિમણી—(કૃષ્ણદેવનો શબ્દ સાંભળી) એમ કહેવાથી આર્યપુત્રને સુખ થતુ હોય તો ભેદવચન કઈ ભુડુ નથી માત્ર દેવે એવુ અંતરમાં ન રાખવું એટલીજ મારી વિનતિ છે. (૬)

કૃષ્ણદેવ—(ચકિત થઇ) ના ના દેવિ ! એમ તે કિયા અંતરમાં ઠરે ? આવો અહીં બેસો

સત્યભામા—(વસ્ત્રાદિ સજ કરી અશ્રુઆદિક લોઢી સકોપ) સાયર જેવાં મોટા કહેવાઇ મરજાદા મૂકે તો પછે તેને સાયર શેનો માનવો ? વગર નોતરિયા જમનારથી કિયો વરો કરનાર દુઃખી નથી થતો ? અમે તો કોઈનાય સુખમાં આડા આવતાં નથી ! (૭)

રૂકિમણી—બેન ! આવડે તેટલુ બોલીએ નહિ અને ભાવે તેટલું જમીએ નહિ પ્રલયકાળ જોઇ સાગર મર્યાદા મૂકેજ અને જો ન મૂકે તો તે સાગર શેનો ? ધણીને ઘેર ધણીઆણી થઇ નોતરાની વાટ જુએ તેને સુજાન શમર્થી શેના આવે ? 'કોઇ વેંત નમે તો કોઇ ગજ નમે'.

સત્યભામા—(મુખ ફેરવી) અમારે તો વેંત નમવુ ય નથી અને ગજ નમાનવાંય નથી. અમે તો કોઇ દહાડોય આવું કર્યું નથી અને કરનારનુ ભલુંય થાતુ નથી !

રૂકિમણી—નમીશ નહિ, નમીશ નહિ, જોજે નમતુ સાંભળી નીચા માબાપની થઇ જતી ! ચોરની પેઠે છાનીમાની ઊભી રહી હેરિયાં હેરનાર તુ જ કે બીજી ? (મૂઠી વાળી હાથ હલાવી) મારી તો દૈવરાત એમ કરેછે ! છાતીપર આવી ઊભા રહેતાં કોણુ ના કે' તેવું છે !

સત્યભામા—(ભ્રુકુટિ ચઢાવી સામુ જોઇ) તમે તમારા ભારમાં રહેજો જેને તમારી ગરજ હશે તે તમારા બોલ સાંખી રે'શે હુ તો કાળજુ કપઇ જાય એવા મો'ર મો'રના ઉત્તર આપીશ (એટલુ કહી નીચુ જોતા રૂકિમણીની વેણી મધ્યે ધાલેનુ અલૌકિક પુષ્પ જુએ છે અને તરતજ કૃષ્ણદેવ ના સામુ જોઇ જોરથી માથુ કૂટે છે).

(૬) ભેદવચન--"હુ રૂકિમણીને ત્યા કદાપિ પ્રથમ જનાર નથી" એવુ કપટ વચન.
(૭) સાયર—સાગર

રૂક્મિણી—(સકોપ) લે આ પથરો લે. (કૃષ્ણનો હાથ ઝાલી) મહારાજ ! ચાલો મારે મંદિર. જ્યારે લટકતી મૂકશો ત્યારેજ એ પાશરી થશે.

કૃષ્ણદેવ—અહો દેવિ ! તમારૂં કહેવું સત્ય છે કિંતુ સજળ ઘનને વેરી નાખતા સુધી વાયુએ વાવું એ ઘનની શોભાને ઘટાડનારૂં છે. ચપળાની ચપળતા એજ એની શોભા છે. (૨)

રૂક્મિણી—આર્યપુત્ર ! એ હું સારી રીતે સમજુંછું અને સમજી પણ ખરી. એમ છતા અહીં આવવાનું પ્રયોજન દેવનું દુઃખ ટાળવાનુંજ છે. હુ જાણુંછું કે નારદજી પારિજાતકનું એક પુષ્પ આપી ગયા છે. અને તેને કાજે આ હઠ લઇ બેઠી છે તો તે દેવ ક્યાંથી લાવવાના હતા ? મહારાજ ! જો તમારા જીવને સુખ થતુ હોય તો હું આ મારૂં પુષ્પ એને આપુ. મેં તો એવાં ઘણુંય દીઠાં છે અને ધાર્યાં છે. (એમ કહી ફૂલ છોડવાનું કરેછે)

સત્યભામા—(લાંબો હાથ કરી) હું તો એ ફૂલના સામુંય જોનાર નથી. હું શું કોઇનું ઉતરેલું પહેરનારી કે ? મારા કરમમાં હશે તો હું આવાં ફૂલ લઇ અનેક વાર આગને આમ આપવા જઇશ. શું આ ઘા મને રૂઝાય એવો પડે છે કે ? (૩)

રૂક્મિણી—તારા કરમમાં તો કંકાસજ છે તે કરયા કરજે ! (ભોંયને પગની ઠોકર મારી) મારી તો ભલાગત તારા સામું જુએ છે.

સત્યભામા—(દાંત પીશી) તારા કરમમાં ભવેભવ કંકાસ ગે'; મારી લાડ... (એટલેથીજ બોલતાં અટકાવી કૃષ્ણદેવ બન્નેની વચ્ચે ઊભા રહેછે).

(૨) આ કૃષ્ણની મર્મોક્તિ છે જળ રૂપી સત્યભામા અને ઘન રૂપી કૃષ્ણ મળીને સજળ ઘન રૂપ થયું છે. તેમને વેરી નાખતા સુધી એટલે છૂટાં પાડતા સુધી વાયુ રૂપી રૂક્મિણીએ યત્ન કરવાથી ઘન રૂપી કૃષ્ણની શોભા ઘટે તેમ છે (કૃષ્ણ પક્ષપાતી ઠરવાથી) મેઘની શોભા તો તેજ કે તેમાં ચપળા (વીજળી) ચપળતા ધારણ કરે—જલદી આવે અને જાય અર્થાત્ તું (રૂક્મિણી) હવે જલદી જતી રહે એજ મારી શોભા છે. (૩) આઘા—શોક્યનું ઉતરેલું ફૂલ પહેરવાનું મને કહેવામાં આવે છે તે.

કૃષ્ણદેવ—દેવિ! એક કાળે પૂર્વોત્તર ચપળાનો ચમત્કારો એ પ્રલય પાસે લાવનાર કહેવાય છે. (પ)

રૂકિમણી—શુ આર્યપુત્રની અંતરવૃત્તિ એવી છે કે મારે વગર બોલ્યે ચાલ્યા જવું? તો ઠીક, દેવ! હું તેમ કરૂંછું પણ આ પુષ્પથી જો સુખ થતુ હોય તો તે આપતી જઉં.

કૃષ્ણદેવ—ક્ષત્રિયથી આપીશ કહી ન આપનાર ન થવાય, તો પછે આપેલુ તો કેમજ લેવાય? (સ)

રૂકિમણી—દેવશ્રી ક્ષત્રીધર્મને ધારીજ આ કરતા હશે! વારૂ મહારાજ! અમને કાંઈ મૂકી સુખી થાવ. (એટલું કહી સત્યભામા સામું જોતી જોતી ચાલી જાય છે).

સત્યભામા—ટગર ટગર જોઇ રહ્યા છો ત્યારે પાછળજ જાવ કે સુખીઆરા થવાય! (કૃષ્ણનો ખભો ઝાલી હલાવી) સોગન ખાઇ કિયે મોઢે બોલતા'તા કે નારદ મને બે પુષ્પ આપી ગયાછે? જૂઠાનો આવરદા બે ઘડી, તેય જાદવજીના ક્યાં જાણવામાં છે? જો હું આવાજ ગરજમતલબી તમને જાણુત, તો સો ભવ કુંવારી રે'ત, પણ તમને ના પરણુત! અરેરે પ્રભુ! મારો તો ભવજ છૂટી પડયો! નીચેથી ઉચું જુએ કોણ? "પેટ ભરાયુ એટલે પાટણ ભરાયું!"

કૃષ્ણદેવ—શુ ત્યારે મારે એના સામું નજ જોવું, જેણે મારે કાજે માબાપ, ભાઇભાંડુ, સર્વ તજ્યાં અને એક મારાપર દૃઢ શ્રદ્ધા રાખી? તેં તારી જાતેજ જોયુ કની કે એ મારૂં વચન કેવું પાળે છે!

સત્યભામા—કોણ તમને ના કહેછે! જાવ ને તેને તર્હો જમ

(પ) પૂર્વોત્તર ઇ૦—પૂર્વ (પ્રથમ) ચળકાટકરેલી ચપળા (વીજળી—વીજળી જેવી સ્ત્રી રૂકિમણી) નો અને ઉત્તર (પછી ચળકાટ કરેલી ચપળા) (સત્યભામા) નો ચમત્કારો (અર્થાત્ બન્નેની લડાઇ). શોક્યોની લડાઇ પ્રલયકાળ જેવી ભયંકર છે, (શોકયોના ખાર ને લડાઇ તથા તેવડે તેમના પતિને થતી પીડા વર્ણવવામાં હદવાળી છે. કૃષ્ણદેવની પટરાણીઓ અને સ્ત્રીઓ છેક આમ ઉતરી પડે એ જરા કૃત્રીમ દેખાય છે પરંતુ કોણ જાણે સ્ત્રીજાતિનો સ્વભાવ બધેય સરખો હોય તો?) માટે હે રૂકિમણિ! તમારે હવે જવુંજ જોઇએ! (સ) અર્થાત્ મેં તને આપ્યુ તે કાંઇ મારાથી પાછું લેવાય?

સત્તર દહાડા પડ્યા રો'. તમને કોણ ચોખા મૂકી બોલા'વા આવ્યું'તું ? એણે તો માબાપને તજ્યાં છે અને મેં તો માબાપ તમારે કાજેજ મરાવ્યાં છે ! માગ જેવી ભરોમો રાખનારી તો કોઇએ મળનારી નથી ! મારૂંય મન માન્યું થયું હોય તો એક વાર તો શુ પણ સો વાર વચન પાળનારી થાઉ પણ હાય હાય ! આ અકરમણના કરમમાં એ ક્યાંથી ?

કૃષ્ણદેવ—કંકાસજ કરવો તેને શુ લેવા જવું પડે તેવું છે ! જ્યાં સા બોલવું

સત્યભામા—(પર્યંકના પાયામાં માથુ પછાડી) શું તારે મારૂં જૂઠું અને એનું સાચું ? (મોટેથી રૂદન કરી) માડી ! તેં ગળથુથીમાં વખે થોળી શે ન પાયું ! હાય હાય ! શું આ કસાઇવાડેથી ગાયને છોડાવનાર કોઇએ નથી ! ઓ માડી ! મેં તે પૂર્વજન્મે શાં પાપ કર્યાં હશે કે આ સકરમીને પાલે પડી ? (ह)

કૃષ્ણદેવ—અકર્મીને પાલે પડ્યાં હોત તો ચૌદમું રત્ન કલ્યાણનુંય આ ગોઅંગે ઓપી રહ્યું હોત !

સત્યભામા—મૂઓ મારવાનો હોત તો મારી નાખત, પણ આમ રીબાવી રીબાવીને તો હાડ ગાળત નહિ. મારવી હોય તો મારો, પણ વેરવી થઇ વેણબાણ મારતા રો' તો પ્રભુ તમારૂં ભનું કરશે ! (क्ष)

કૃષ્ણદેવ—અમારા ઉપર તો ફૂલાં વરસનાં હશે !

સત્યભામા—(દાંત પીશી માથુ અને છાતીઓ કૂટતી પૃથ્વીપર પડેછે) હાય મૂઓ છીવે વેરવી થઇ લાગ્યો છે કે ઝટ લઇ જતો નથી. (એટલું બોલી મોટેથી રૂદન કરેછે).

કૃષ્ણદેવ—(નિઃશ્વાસ નાખી) હવે હું કેમ કરૂં !

શ્લોક.

માયાએ કરિયો અને કપમ કરી, આ દ્વૈતવાદી અહા,
રે અદ્વૈત ગયું થયું દુઃખ મને, માયા ! ન કાયા વહા !

(ह) મોટેથી રૂદન કરી—છેડો વાળીને સકરમીને—(વક્રોક્તિ).

(क्ष) મારતા રો'—મારતા અટકો

જાણી જા જીવ ! તો જરૂર સુખ છે, અર્હત ધર્મે સદા,
વેંશો થા વમજે ચમે ચપળતા, કામે ન કાચું સદા. ૮

સત્યભામા—શું હજુએ તમે મને સાંખ્યા કરોછો કે ? હવે તો તમારા દેખતાજ જીભ કરડીને મરું છું. (એટલું બોલી બે દાંત વચ્ચે જીભ કાઢી દાબે છે).

કૃષ્ણવાસુદેવ—(ગાભરા ગાભરા થઈને જાય) હાં હાં પ્રિયા ! આમ તે થાય ! જા તું કે' તે મારે કરવું અને તું જે માગે તે આપી આપવું; ઊઠય શીઘ્ર અને કલેશ તજી જે જોઈએ તે માગી લે (એટલું કહી સત્યભામાને બેઠી કરે છે).

સત્યભામા—જાવ જાવ તમે શું આપનાર છો ? જેને બોલે બંધ ન હ તેની સાથે જીવતર ગાળવામાં શો સાર છે ! કયી નખોદને આ સંસાર માંડયો હશે કે આવાના હુંમેશા ખાસ પેટ ભરવું પડે છે ! પેટમાં પૂળાય ભિડનો નથી કે કોઈનાં ઓશિયાળાં ન થવું પડે ! (જા)

કૃષ્ણદેવ—અયિ પ્રિયે ! હુ તને સત્ય કહુ છું કે જો તુ જે માગીશ તે તને આપીશ, કિંતુ હવે પ્રાતઃકાળ થવા આવ્યો માટે કનેશ તજી શાંતિ ધારણ કરય જો આ—

શ્લોક

જો વાયે છે વનિતા સમીર શીતળ આ, પક્ષી બોલે રસાળા,
જો મોતી આ થયા છે હિમકણ જળના, ભક્ષશે શુ મરાળા,
જો રોતી ર પ્રિયા તુ નિકર નયનથી, અશ્રુ એ શે ચરાળા,
માગો માગો મગળે ! મુખ વદુ અરપુ, કનેશ ત્યાગી કરાળા.

સત્યભામા—(તૈયાર થતા આવ્યુ જોઇ) આર્યપુત્ર ! જોગી શિક્ષ હુ જ છુ, જેમ ઠગશો તેમ ઠગાઇશ

કૃષ્ણદેવ—અયિ પ્રિયે ! જા તુ જે માગીશ તે હુ તને આપીશ (એમ કહી મુખ ઉંચુ કરી ચુંબન કરે છે)

સત્યભામા—જો જો આર્યપુત્ર ! હવે કઇ કપટ કરશો તો હુ મારો જીવ આપ્યા વગર રહેનારી નથી તમે જ્યારે માગ્ય માગ્ય કહ્યુ ત્યારે હુ જે માગીશ તે આપવુ પડશે.

કૃષ્ણદેવ—(આલિંગન દઇ) પ્રિયા ! જે માગવુ હોય તે માગી લે. (એમ કહી સત્યભામાના શરીરની ચોટેલી રજ ખખેરી નાખેછે)

સત્યભામા—જો માગ મન માન્યુ આપના હો તો આપો ગ ર તો પારિજાતકનુ ફૂલનાણુ ઝાડ જોઇએ છીએ અને તે લાવી મારે મારા ચોકમા રોપવુ છે (કૃષ્ણદેવ સામુ જોઇ) કેમ તોબરો ચઢયો ?

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! તુ તો કહીશ કે સાવનાને લાવી મારી સોડય મા ઉંઘાડો ! કઇ મોમા માય એવુ બોલે તોજ માગ્યુ અપાય મે કહ્યુ માગો ત્યારે માગી માગીને માગ્યુ તો ઠીક !

સત્યભામા—શુ ત્યારે નહિ આણી આપો ? જો એ આણી આપવાનુ ના કહ્યુ તો સૂરજ ઉગ્યે આ સત્યભામાનુ મોઢુ તમે જુઓ ગે વાતના તો કેમજ સમજવા કેમ આણી આપોછો કે નહિ ?

---

૯ શ્લોક—સ્રગ્ધરા ભક્ષશે ઇ૦—મરાળા (હસ) હિમકણ જળના મોતીને ભક્ષશે કે શુ ? ચરાળા—ચરનાર—મોતીચર (હસ) હસ તારા અશ્રુને મોતી જાણીને ગ્રહણ કરી જશે કરાળા—(જોગનુ વિગેરે) અથવા, હે કરાળા !—વિકાળ સ્ત્રી !

કૃષ્ણદેવ—આ બધુ નભ નીચે લાવવાનુ કેમ ન માગ્યુ ? ભૂલ થઇ હોય તો સુધારી ફરી માગી લે

સત્યભામા—(કેશપાશ છોડી) મુ ! માગ્યુ આપીશ પછી હવે નહિ અપાય એમ કહો એટલે તમારા દેમતાજ ડુ દાસ દોરી થઇ મારા પ્રાણ તમને અર્પણ કરૂ

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! આમ સ્ત્રીહઠ કરવી તે શા કામની ? પારિજાતક દ્રુમ સ્વર્ગમા છે, એ તે હુ તને અહીં શી રીતે લાવી આપુ ?

સત્યભામા—ગોપીઓના મન મમતા અને ગુરૂપત્નીના છોકરા જેમ આણી આપ્યા હતા, તેમ મને આણી આપો મે કઇ એથી વધારે માગ્યુ નથી !

કૃષ્ણદેવ—(સસ્મિત) વારૂ ત્યારે આણી આપીશ

સત્યભામા—તમને અહીંથી જવા દેનાર કોણ છે ? અહીં બેઠા બેઠાજ આણી આપો

કૃષ્ણદેવ—ગયા વગર તે કઇ આવે ? એ લેવા તો મારે સ્વર્ગ સુધી જવુ પડશે

સત્યભામા—તમે સ્વદેહે મારે કાજે પારિજાતક લેવા સ્વર્ગમા જશો અને અમે અહીં ચઢવા ઉતર્યા મુખ જોવા નરકમા પડ્યા રહીશુ ! તમને મારે કાજે ગયા સાભળી તમારા માબાપને ડુગરાવી જો હુ એકલી હઉ તો મને પૂરીજ કરી નામે તો હુ તો કદીએ તમારા વિના રહેનારી નથી મને સાથે રાખી મુખ માગ્યુ આપવુ પડશે

કૃષ્ણદેવ—(પૂર્ણ પ્રભાત થયો જેમ) વારૂ પ્રિયા ! તારૂ મન પ્રસન્ન કરવા હુ તને સાથે રાખીશ (ख)

સત્યભામા—પણ તે ક્યારે ?

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા ! પ્રેમામિગ ! દે ત્યારે

સત્યભામા—(લજવાતી લજવાતી કૃષ્ણદેવને આલિંગન દઇ ચુબન કરી આઘી જતી રહેછે) આર્યપુત્ર ! હવે કેટલી વાર છે ?

(ख) સત્યભામાનો રાવ શમાવવારૂપ મુખ્ય કાર્યસિદ્ધિનુ અહીં કથન કર્યુ છે માટે અવમર્શસધિનુ **આદાન** નામે અગ વર્ણવ્યુ છે

કૃષ્ણદેવ—(ગરૂડનું સ્મરણ કરી) પ્રિયા ! સ્વર્ગમાં શોભે એવો શૃંગાર કરી આવો એટલી.

સત્યભામા—આ હું તો સજ થઇ આવી (એમ કહી હરખાતી હરખાતી શૃંગાર સજવા જાયછે).

ગરૂડ—(કૃષ્ણદેવને નમન કરી) દેવાધિદેવ ! મને શી આજ્ઞા છે?

કૃષ્ણદેવ—ભામાસુન્દરીને ભેટી સ્વર્ગમાં જવું છે માટે સજ થા (ગા)

ગરૂડ—દેવશ્રી આરૂઢ થાય એટલુજ સજ થવામાં બાકી છે.

(એવે સત્યભામા આવેછે)

સત્યભામા—આર્યપુત્ર ! હુ તો આ આવી, હવે તમારી વારે વાર.

કૃષ્ણદેવ—(શસ્ત્રાસ્ત્ર સંભાળી વસ્ત્ર ઠીકઠાક કરી સજ થાયછે) ચાલો પ્રિયા કઇ પણ વાર નથી. (એટલું બોલી સત્યભામાને અંકે બેસાડી ગરૂડારૂઢ થઇ ગોવિંદ પ્રિયાસહ ગમન કરેછે).

પષ્ઠાંક સમાપ્ત.

અંક ૭ મો.

(વિષ્કંભક)

(રંભા અને તિલોત્તમા પ્રવેશ કરેછે). (અ)

તિલોત્તમા—અલિ રંભા! તને તો સોનાની પેઠે શુદ્ધ કરી લેવા દિવ્ય કરાવવું પડશે.

રંભા.—તેં પણ વનના મુનિઓને ભ્રષ્ટ કર્યા છે માટે તનેય કંઇ શાસન કરવાનું શુકદેવ કહેતા હતા.

તિલોત્તમા—મુનિને ભ્રષ્ટ કરવા કાજે તો અપ્સરાઓ ઉત્પન્ન થઇઓછે મુનિ કને રહેનારી કયીને શાસન થયું છે કે મને થવાનું છે? પણ તું તો અસુર કને રહીછું, તે તારો છૂટકો થવાનો નથી. હશે જે થવાનું હશે તે થશે, પણ તું કહે તો ખરી કે મન માન્યું સુખ મળવા છતાં તું આમ સૂકાઇ કેમ ગઇ?

રંભા—સખિ! શેનું સુખ! અરસિક અસુર આગળ કાળ નિર્ગમન કરવો તેના કરતાં આ વનમાંથી પેલા વનમાં વિચરી કાલ ગત કરવો તેને હું અતિ ઉત્તમ માનુંછું. બેની! શક્રસ્વામીની નિંદા, બ્રાહ્મણોનો ઘાત, સોળ સહસ્ર સ્ત્રીઓના વિલાપ, એવાં એવાં અનેક દુઃખ આંખેજ જોવાનાં હતાં. પરમેશ્વર કૃષ્ણદેવનું કલ્યાણ કરશે કે એમણે મને દુઃખદરિયામાંથી ડૂબતી તારી સ્વર્ગસદનમાં મોકલી દીધી! (આ)

(અ) નાટકની કથાનો કેટલોક ભાગ એવો હોય છે કે તે રંગભૂમિ ઉપર ભજવી બતાવવામાં આવતો નથી. ત્યારે તે કથાભાગ બે પાત્રોની વાતચિતદ્વારા શ્રોતાઓને કહી જવામાં આવેછે. એવીજ રીતે કૃષ્ણે ભૌમાસુરનો પરાજય કર્યો તે વાત રંગભૂમિ ઉપર ભજવી બતાવવી નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમ બાહાર હોવાથી રંભા અને તિલોત્તમા રૂપી મધ્યમ પાત્રોવડે તે વાત શ્રોતાઓને સંભળાવી દીધી છે અને પછી કૃષ્ણનો સ્વર્ગમાં પ્રવેશ કરાવી ત્યાંથી અંક શરૂ કર્યો છે. આવી રીતે વાત કહેવરાવીને અહીં કવિએ વિષ્કંભક કર્યો છે. વિષ્કંભકનું લક્ષણ દશરૂપમાં લખેછે કેઃ—

वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः ।
संक्षेपार्थस्तु विष्कंभो मध्यपात्र प्रयोजितः ॥

જે કથાનો ભાગ થઇ ગયો છે તથા હવે પછી થવાનો છે તેને સંક્ષેપમાં મધ્યમ-પાત્રદ્વારા બતાવી આપવો તેને વિષ્કંભક કહે છે. (આ) સ્વર્ગસદન—સ્વર્ગ રૂપી ઘર

તિલોત્તમા—સખિ! એ દુષ્ટે સોળ સહસ્ર સ્ત્રીઓ શા કાજે ટોળે કરી'તી ? અને એટલી બધી ક્યાથી લાવ્યો'તો ?

રંભા—મૂઆને સોળસહસ્ર સ્ત્રીઓનો સત્ર કરી મહાકાળીને પ્રસન્ન કરવી'તી જે ગામની કન્યા દેખતો તેને ઉપાડી લાવતો અલિ તિલોત્તમા! એ સ્ત્રીઓએજ આપણને આ સુખની ઘડી આણી આપી છે (ઙ)

તિલોત્તમા—તે કેમ કરી? તે મને મધુ કહે જોઇએ? એમ નાથી તે શુ થાય? આ તો બધું નારદમહર્ષિએ કર્યાનુ કહેવાય છે

રંભા—(હાથ હલાવી) એ કુવારાથી શુ કરમ થાય! એ તો એવુ થયુ કે સોળ સહસ્ર સ્ત્રીઓએ એક છાનો પત્ર લખી કાચનપુરીમા કૃષ્ણ કને મોકલ્યો તેમણે સ્ત્રીઓના સત્રના સમાચાર જાણ્યા કે ગરૂડારૂઢ થઇ તર્તજ આવી રણાગણને વેદી કરી સત્રાજીત્ સુતાસહ યજ્ઞનો આરભ કર્યો અને જોતજોતામા ભૌમાસુર રૂપી પશુનુ બલિદાન આપી દીધુ! (ઈ)

તિલોત્તમા—હે હે શુ સખિ! ભૌમાસુરને કૃષ્ણદેવે જોતજોતામાજ મારી નાખ્યો? ત્યારે તો એ આપણા સ્વામી શક્ર કરતાં ઘણા જોરાવર! પણ અલિ કહે તો ખરી, એને કૃષ્ણદેવે કેમ કરી ગર્યો? મૂઓ વૈષ્ણવાસ્ત્રનો પ્રયોગ ભૂલી ગયો તો કે શુ? અને વળી એણે તો પિતામહ પાસે એવુ વરદાન મેળવ્યુ હતુ કે મને મારી માતા મરાવે ત્યારેજ હુ મરૂ તે બ્રહ્મદેવનુ વચન શી રીતે સાચુ થયુ? અને એનો મુખ્ય મત્રી પચમુખી મુર મરાયો કે જીવ લઇ પાતાળમા નાસી ગયો છે? (ઉ)

(ઙ) સત્ર—યજ્ઞ સુખ પ્રાપ્તિ વર્ણાઈ છે માટે **આસિ** નામે મુખસધિનુ અગ

(ઈ) કાચનપુરી—દ્વારકા ગરૂડારૂઢ થઇ—ગરૂડ ઉપર સ્વારી કરીને રણાગણ—સગ્રામભૂમિ સગ્રામભૂમિ રૂપી વેદી (ચોરી) કરી સત્રાજિત્સુતા (સત્યભામા) સહિત કૃષ્ણ પોતે યજ્ઞ કરનારા થયા, એ ભાવાર્થ છે

(ઉ) અજેય વીર ભૌમાસુરનો વધ કથન કરીને અદ્ભુત રસનો આવેશ વર્ણ્યો છે માટે **પરિભાવના** નામે મુખસધિનુ અગ

રંભા—સખિ ! સાંભળ્ય: કૃષ્ણદેવના ગુણાનુવાદ ગાવા મને બહુ ગમે છે. પંચમુખી મુર પાણીમાં પોઢી રહ્યો હતો, તેને કૃષ્ણદેવે પંચજન્યની ગર્જનાવડે જાગ્રત કર્યો. જાગ્રત થયો કે ત્રિશૂળ લઇ લડવા દોડ્યો. તેને આવતો જોઇ પ્રતાપી પ્રભુએ ચક્ર લઇ તેના પર નાખ્યું કે મૂઆનાં પાંચે મુખ પટાપટ પૃથ્વીપર પડી ગયાં. તે મૂઓ સાંભળી તામ્ર, અંતરિક્ષ, શ્રવણ, વિભાવસુ, વસુ, નભસ્વાન તથા અરુણ એ ભૌમાસુરના સાત સુત યુદ્ધ કરવા આવ્યા તેમને પણ કૃષ્ણદેવે ચપટી વગાડતામાંજ ચીરી નાખ્યા ! (ऊ)

તિલોત્તમા—વાહરે બેન વાહ ! કૃષ્ણદેવ તો કોઇ અલૌકિકજ પુરૂષ દેખાય છે ! પણ પેલા મહિપનું બાલદાન કેમ કરી આપ્યું તે તું મને જરૂરજર કહેજે હો.

રંભા—મુર મંત્રી અને સાત સુત મરાયા સાંભળી નરકાસુરનો નરકપતિ જેવો સેનાની સકળ સેન લઇ યુદ્ધ કરવા ગયો. શું સખિ ! મોટા મોટા ગિરિ જેવડા કૃષ્ણકેસરી !! હાકોટા કરી ઊડ્યા અને એટલામાં તો ચક્ર ચરેડાટ કરતું કે જે પડખું કર્યા કે તેણે સર્વેનો કચ્ચરઘાણ કાઢી નાખ્યો ! (ऋ)

તિલોત્તમા—શું ત્યાર પછી ભૌમાસુર એકલોજ રહ્યો કે ? મૂઆની કને વૈષ્ણવાસ્ત્ર હતું એટલે અને બીજા કશાની શી ગરજ છે ? વારૂ બેન ! પછી શું થયું તે તું તેહેવો વિગતવાર કહી દે.

રંભા—મૂઓ કામી તો હતોજ ક્યાં. તે સત્રાજિતસુતાને જોઇ મોહિત થયો, અને એવામાં અનવાકાશ કે સત્યભામાએ પોતાના પ્રિયતમને કટાક્ષીને કહ્યું કે હવે આ એકલો રહ્યો તેને સત્વર મારી નાખો એટલે હું નિરાંતે તમારી સાથે વાતો કરતી જ્યાં જવું છે ત્યાં જઉં !

તિલોત્તમા—(તાળી આપી) સખિ ! વાહ તો ઠીક આવ્યો. મૂઆ !! માગેજ મૂઆને મરાવ્યો ! પણ પછી શું થયું તે વિગતવાર કહી નાખ. (ॠ)

(ऊ) પંચજન્ય—કૃષ્ણના શંખનું નામ. (ऋ) નરકાસુરનો—ભૌમાસુરનો નરકપતિ—યમરાજ સેનાની—સેનાધિપતિ ગિરિ જેવડા—(હાથી રૂપી હાથી) કૃષ્ણકેસરી—કૃષ્ણ રૂપી સિંહ. (ॠ) માગેજ—સત્યભામા પૃથ્વીનો અવતાર છે એમ આગમાગે ભવાની હની માટે)

રંભા—પછી શુ ? એટલુ કહેતાનાજ કૃષ્ણદેવ ચક્ર મૂરી મૂઆના બે કટ (કરી નાખ્યા. એ સહુ વાત જ્યારે સત્યભામા દેવી સમજ્યા ત્યારે તેમણે અતિ શોક કર્યો તેમનુ મન મનાવવ ભૌમાસુરના સુત ભગદત્તને રાજ્યાસન આપ્યુ અને પછે મને, માતલીને, અમૃતને, ઐરાવતન અને અદિતિ માતાનાં કુંડળને ગુરુસુત કચ સાથે અહીં મોકલાવી દીધા કચ પણ બિચારો મહાકષ્ટમાંથી છૂટ્યો. અભાગ કરમની કાહાણી એવી હતી. પણ અનિ તિલોત્તમા ! ક્યાં સુધી તો ભૌમાસુરનું રાજ્ય હતુ અને એટલામા સ્વામી શક્ર શચી આદિ તમે સર્વે શી રીતે આવી પાતપોતાની જગાએ ગોઠવાઇ ગયા ? (લ)

તિલોત્તમા—ત્રિકાળદર્શી ત્રિદશોને જો એટલુંય નહિ જણાય તો પછી સુરમા અને નરમા શો અતર રહેવાનો છે ? પણ સખિ ! પેલી સોળ સહસ્ર રાજકન્યાઓનુ કેમ થયુ તે તે કઇ કહ્યુ નહિ. (લ)

રંભા—ઘનઘટા જોઇ કંઇ વિદ્યુતના ઝબકારા બીજી જગાએ થાય. (ए)

તિલોત્તમા—શું ત્યારે તે સહુ કૃષ્ણદેવ વેરેજ વરીઓ કે શુ ?

રંભા—અનાયાસે અલૌકિક પુરૂષ તેમને મળી આવ્યા નરકમાંથી નિકળતાંજ સ્વર્ગસુખ મળે તોનુ તે સખિ કોણ ન ભોગવે ? એન ! હુ જ અકર્મણ્ક કૃષ્ણદેવે સોળ સહસ્રનો સ્વીકાર કરી તેમને દ્વારકામા વળાવી દીધી અને મને અહીં મોકલી.

તિલોત્તમા—સખિ ! કૃષ્ણદેવ તેની સાથે કેમ ન ગયા ? સખિ ! ચાલ્ય જ તુ આજ તો જ્યાં કૃષ્ણદેવ હોય ત્યાં તેમને જઇ જોઇ આવીએ વારૂ તે વાત કરી તેના એટલોય લાભ તો લઇએ

રંભા—ગુરુપુત્ર કચે જ્યારે કૃષ્ણદેવને સ્વર્ગમા તેડી લાવવા અતિ આગ્રહ કર્યો ત્યાર તેમણે કહ્યુ કે તમે જાઓ હુ આ રાજ્યકન્યાઓને દ્વારકાપુર ભણી વળાવી સત્વર સ્વર્ગમા આવી શકું ! મળુછુ

(લ) માતલીને—ઈંદ્રના સારથિને.

(લ) ત્રિદશોને—દેવોને. (ए) અર્થાત મેઘ જેવા કૃષ્ણને વીજળી જેવી ને સધળી સ્રીઓ વરી

તિલોત્તમા—(ગભરાયલે વશે) સખિ! આ સુસવાટ શેનો થાય છે? (શરીર ધ્રુજાવી) હાય હાય! મારૂ તો કાળજુ ફફડી જાય છે! (ઐ)

રંભા—(સ્થિર નજરે નીચુ જોઇ) સખિ! એ તો ગરૂડારૂઢ થઇ ગોવિંદભગવાન આવેછે. ચાલ્ય ચાલ્ય ઉતાવળે જઇ શક્રસ્વામીને એમનુ આગમન વિદિત કરીએ (એમ કહી બને જણીઓ ઉતાવળી ચાલી જાયછે) (ઓ)

(વિષ્કભક સમાપ્ત)

(પાવક અને પવન પ્રવેશ કરેછે) (ઔ)

પવન—વિભાવસુ! વસુધરેશને પધારતા કેટલી વાર લાગી હશે? તાર્ક્ષ્યના વેગને પોચી શકે એવુ કોઇ પણ પ્રાણી અગાપિ શ્રવણ કરવામા આવ્યુ નથી. (ક)

પાવક—સમીર! રખેને શબ્દશ્રવણમા ભૂલ તો નહિ કરી હોય! જો એમ કઇ થયુ હશે તો આ મુખ્ય માર્ગમા આપણે ઊભા છીએ તે, અને અસુરારિસદનનિકટ કુમુદારિ તથા કુજારિ ઉભા રહ્યાછે એ સકલ શ્રમ મિથ્યા થશે (ખ)

(એવે હૃદયને વિદારી નાખે એવો ગરૂડની પાખનો શબ્દ સંભળાયછે અને અલ્પકાળમા ગરૂડારૂઢ સુદરશ્યામ સ્વામા સહ જોવામા આવેછે).

પવન—અહિ! જુઓ જુઓ અને તાર્ક્ષ્યને કહો કે હવે અહીંજ સ્થિર થાય.

(ઐ) તિલોત્તમાનો ગભરાટ વર્ણાયો છે માટે ગર્ભસધિનુ **સભ્રમ** નામે અગ

(ઓ) નીચુ જોઈ—(પૃથ્વી પરથી સ્વર્ગમા ચઢી આવતા કૃષ્ણને જોવાને)

(ઔ) વિષ્કભક પછીનો સાતમા અકનો પહેલો પ્રવેશ અહીંથી શરૂ થાયછે. પાવક—અગ્નિદેવ.

(ક) વિભાવસુ—અગ્નિ વસુધરેશને—પૃથ્વીના રાજા કૃષ્ણને તાર્ક્ષ્યના—ગરૂડના અહીંથી દિવ્યપાત્રોનો આરભ થાય છે માટે કવિએ સંસ્કૃતમય **ભારતી-વૃત્તિનો** ઉપયોગ કર્યો છે

(ખ) સમીર! હે વાયુદેવ! શબ્દશ્રવણમા—ગરૂડની પાખનો અવાજ સાભળવામાં અસુરારિસદનનિકટ— ઇદ્રના ભવનની પાસે કુમુદારિ— સૂર્ય. કુજારિ—ચદ્ર

પાવક—(ગરૂડ સામું જોઇ) અહો ખગેશ ! હવે અહીંજ સ્થિર થાવ, સ્થિર થાવ. (એ વચન સાંભળી ગરૂડ ઊભો રહેછે અને ગોવિંદ પ્રિયા સહ નીચે ઉતરી ઉભયદેવને નમન કરેછે). (ग)

કૃષ્ણદેવ—પાકારિપ્રભુ અધુના ક્યાં વિરાજે છે ? (घ)

પાવક—વસુધરેશ વાસુદેવ ! અધુના શક્રસ્વામી તમારા આગમની નિરીક્ષા કરતા સુરસભામાં વિરાજે છે અને અમો ઉભયને તમોને તહીં લઇ જવા અહીં મોકલ્યા છે. (ङ)

કૃષ્ણદેવ—(શિરસા નમન કરી) પુરંદરપ્રભુની મારા પર અત્યંત કૃપા છે; કિંતુ ભગવંત ! મારે કાજે તમો ઉભય દેવે આટલો બધો શ્રમ લેવો ઘટિત નથી. (च)

પવન—આપની અનુકંપાથીજ આ વનથી પેલે વન ભમતા મટી સુખી થયા છીએ ! (એમ વાતો કરતા સદ્મના દ્વાર નિકટ આવી પહોચે છે અને કુમુદારિ તથા કંજારિ ઊભા જોઇ કૃષ્ણદેવ નમન કરે છે.) (छ)

કુમુદારિ—વાસુદેવ ! શક્રસ્વામી નિકટ જવાનો આ માર્ગ છે. આમ આવો, આમ આવો.

કંજારિ—દેવકીનંદન ! જુઓ વૃત્રારિ આસનથી ઊઠી તમને તેડવા આવે છે. (એવે બૃહસ્પતિ, ઇંદ્ર, ઇંદ્રાણી, યમ, અષ્ટવસુ, ધનદાદિ તેત્રીસ કોટિ દેવો પ્રવેશ કરે છે). (ज)

કૃષ્ણદેવ—(પ્રિયાસહ સર્વ સુરને શિરસાષ્ટાંગ કરી) પ્રભુ અમરેશ ! હું આટલા વધુ માન્યને યોગ્ય નથી. (झ)

(ग) ખગેશ—પક્ષીપતિ ! (घ) પાકારિપ્રભુ—પાક નામે દૈત્યના શત્રુ ઇંદ્ર મહારાજ. અધુના—હમણા.

(ङ) વસુંધરેશ વાસુદેવ—પૃથ્વીના સ્વામી કૃષ્ણદેવ ! શક્રસ્વામી—ઇંદ્ર મહારાજ નિરીક્ષા કરતા—વાટ જોતા.

(च) પુરંદર પ્રભુની—ઇંદ્ર મહારાજની. (छ) અનુકંપાથી—દયાથી સદ્મ—ઘર (ज) વૃત્રારિ—વૃત્રાસુરનો શત્રુ—ઇંદ્ર. ધનદાદિ—કુબેર વગેરે.

(झ) અમરેશ—દેવોના ઇશ્વર—ઇંદ્ર !

ઈંદ્ર—જો યદુનંદન અમને આ સર્વ અર્પનાર છે તો તે આથી પણ અધિક માનને યોગ્ય છે.

દેવાચાર્ય—સત્યં સત્ય; યાદવેંદ્રને ઘટિત માન અર્પી શકાતુંજ નથી! (ब)

શચી—(સત્યભામાને માથે હાથ ફેરવી) સત્રાજિતસુતા! તમારી સહાયતા વડેજ અમે આ વૈભવનાં ભોગદારી થયાં છીએ!

ઈંદ્ર—(અર્ધા ઈંદ્રાસન પર કૃષ્ણદેવને સત્યભામાસહ બેસાડી અર્ધા પર પોતે શચીસહ બેસે છે) વાસુદેવ! વસુંધમનું અને સ્વર્ગાદિ સર્વ લોકનું સંકષ્ટ તમારા વિના કોઇ ટાળનાર નહોતો. (ट)

કૃષ્ણદેવ—એમાં મેં શું અધિક કર્યું છે?

પાવક—હે શક્રસ્વામિ! તાર્ક્ષ્યપક્ષનો સુસવાટ શ્રવણ કરી સ્વર્ગવાસીઓએ નાસાનાસ કરી મૂકી હતી. તેમને અમે સમજાવ્યું કે ભૌમાસુરનો વધ કરી ગોવિંદ ગરૂડારૂઢ થઇ આવેછે. ત્યારેજ સર્વનાં મન શાંત થયાં. એવું દુઃખ ટાળનાર આ નરનું જે સન્માન કરીએ તે સ્વલ્પજ ગણાય! (ठ)

દેવાચાર્ય—અહો વન્હિ! યાદવેંદ્રના દર્શનમાં ભયનો લેશ પણ નહોય, તથાપિ "दुग्धतो दग्धो बालो दधि पुनः फुत्कृत्य पिबति." (એવે નારદમુનિ "નારાયણ હરે, નારદ કાર્ય કરે, જો ચિત્તવિચ ધરે. નારાયણ નારાયણ નામીનાથ હરે!" એમ ગાન કરતા અને વીણા વગાડતા પ્રવેશ કરેછે). (ड)

ઈંદ્ર—(સકલ સુરસહ ઊભા થઇ નમન કરેછે) બ્રહ્મકુમાર! પધારો પધારો આ સર્વ સુખ અમો સકલ સુરને તમારાથીજ પ્રાપ્ત થયું છે!

નારદ—"यस्य अन्न तस्य पुण्य रथकारस्य धूमक" (એવે સભા-

(ब) સત્ય સત્યં—સાચું સાચું. (ट) સંકષ્ટ—દુઃખ.

(ठ) તાર્ક્ષ્યપક્ષનો—ગરૂડની પાંખનો. (ड) દુગ્ધનો દ૦—" દૂધથી દાઝેલો બાળક દહીંને પણ ફુંકોને પીએ છે." અર્થાત ભૌમાસુરના ત્રાસથી ભય પામેલા દેવો ગરૂડની પાંખના અવાજથી પણ ભય પામે છે.

પાલિકાએ આણી આપેલા અર્ઘપાદ્યાદિક સાહિત્ય વડે શક્ર શચી પ્રથમ નારદમુનિનું અને પછી કૃષ્ણ સત્યભામાનું પૂજન કરે છે). (૭)

કૃષ્ણદેવ—(સંકોચાવલે વેશે) તમે અમારા પૂજ્ય છો અને અમે તમારા પૂજક છીએ.

દેવાચાર્ય—સ્વગૃહિ પધારેલા અતિથિને જોઇ પૂજ્યપૂજક ભાવ અધમોત્તમ કોઇ પણ પ્રાણીએ મનમા ન આણવો એવી શાસ્ત્રાજ્ઞા છે, માટે જે શક્ર કરે છે તે યથાવરિતજ કરે છે અને તેથીજ તમારૂં પૂજન પ્રાપ્ત થવું એ તો શક્રના ધન્યભાગ્ય સમજવા.

નારદ—(નારદ પૂજનાદિ થઇ રહ્યા પછી) દેવાચાર્ય ! આ શી અનુપમ શોભા દર્શી રહી છે ?

શ્લોક.

શી શોભા મેઘ મધ્યે સજળ સઘન આ, અભ્ર ના વારિ ક્ષારે,
વિધુનો શી ઝમૂકે સ્થિર પણ નિરખુ, ચંદ્ર તારા સુહાવે;
રંગો રાતા તથા આ પિત વિધવિધના વ્યર્થ થાશે ન ભાવે,
હે દેવાચાર્ય ! દાખો અવનવું અતિશે, દષ્ટિએ કેમ આવે ? ૧

દેવાચાર્ય—રાજકુમાર ! એ આશંકા આવવા જેવું છે, તથાપિ-

શ્લોક.

પૃથ્વીની દૃષ્ટિ છે મેઘે, મેઘ ચંદ્ર જુએ સહી;
વિધુનો રોહિણી ભાળે, આવુ સર્વ લહો તહીં. ૨

(એવે તુંબરૂ ઉર્વશ્યાદિક મૃદંગાદિ નૃત્યસાહિત્ય લઇ પ્રવેશ કરે છે)

સુરસભાસદો—અહા ! આજ તો શું ઉર્વશીનુ નૃત્ય અને ગાન શ્રવણ કરવામા આવશે ! શક્રસ્વામીએ કૃષ્ણદેવને રીઝાવવા આ રાખ્યુ તે ઠીક થયુ સર્વસ્વ અર્પણ કરનારને કાજે જે કરે તે ઓછુ.

(એવે વીણામૃદંગના શબ્દ થાય છે અને ઉર્વશી ઊભી થઇ હાવ-ભાવ સાથે ગાવા માંડે છે).

રાગ ગુર્જરી.

નિર્ભર નિર્ઝર દુખ મોચન શોચન વરનયન અયન સુખકારી;
યદુનંદન વંદન ચંદન અર્ચિત સ્યંદન પારથ રથ સારી. ધ્રુવપદ૦
મન્મથ મદખંડિત માધવ મંડિત મદકલ કર કંદુક ધારી;
મંજુલ કચ્ચ સારક વજુન વેચ ધારક રતિપતિ પીડ વિડારી. નિર્ભર૦ ૧
વંચક દધિ મંચક રાજિત સાજિત આભૂષણ ભૂષણ ભારી;
અનુપ મધુપ અખિલેશ્વ ઇશ્વિર મધુવન પુષ્કર વિપુલ વિહારી. નિર્ભર૦ ૨
ચંચલ દગખંજન મંજન અંજન ભવભંજન સ્વાશ્રય નારી;
પરિમલ અમલ કમલ સુખ સુખકર સુગન દઇ દઇ ચતુરા તારી. નિર્ભર૦ ૩

---

૨ શ્લોક—અનુષ્ટુપ—જ્યા પૃથ્વી (સત્યભામા) ની દૃષ્ટિ મેઘ (કૃષ્ણ) ઉપર છે, અને મેઘ (કૃષ્ણ) ચંદ્ર (ઇંદ્ર) ને જુએછે, તથા જ્યાં વિધુનો (દેવાંગનાઓ) રોહિણી (શચી) ને ભાળેછે, ત્યા આવીને આવીજ શોભા થાય છે ! અથવા કૃષ્ણ પૃથ્વીના રાજા હોવાથી પૃથ્વીની દૃષ્ટિ કૃષ્ણ ઉપર છે અને કૃષ્ણ તથા વિધુનરૂપી સત્યભામા ક્રમે કરીને ઇંદ્ર તથા શચીને (કૃપાદૃષ્ટિથી) જુએછે, ત્યા આવીજ શોભા થાય છે રૂપક

૩ રાગ ગુર્જરી—જયદેવકૃત અષ્ટપદીમાં આ રાગ પ્રખ્યાત છે **માગધી** નામે માત્રામેળ છંદમા પણ આ વાણી શકાશે" માગધીનુ લક્ષણ પિંગલાચાર્યકૃત છંદ શાસ્ત્રમા આ પ્રમાણે વર્ણ્યુ છે " દ્વાષ્ટકચતુષ્પદીમાગધી " — " ચાર ચાર માત્રાના આઠ ગણ કરી એવા ચાર ચરણ કરવા તેને માગધી છંદ કહે છે " એમા

સુરસભાસદો—(માથું ધૂણાવી આંખ મચમચાવી) આહાહા ! ઉર્વશી તે ઉર્વશીજ ! શા એના હાવભાવ ! શું એના અભિનય ! નેત્રકટાક્ષની વાત તો કોણજ કહી શકે ! તાલમાનનો તાલ તો એજ જમાવી જાણે છે ! કિંકિણીનો રણુત્કાર, પાદનો ઠણુત્કાર અને ઝનેનો ઝણુત્કાર એ તો વિદ્યુતનેય હરાવી નાખે તેવો છે ! તુંબરૂ જેવો વાદ્ય વગાડનાર પણ એને પહોંચી શકતો નથી ! માનવલોક ને સ્વર્ગમાં સુખ

કુલ માત્રા બત્રીશ છે તથા ૧ લી માત્રાથી માંડીને દર ચાર માત્રાએ તાળ છે ૬૬ રાગમાં પણ એનું ગાઉં કૃષ્ણવર્ણનને લગતું ઉદાહરણ લખ્યું છે —

" माधव विधुरिव गगने तव कलयति पीतवसनमभिराम
जलधरनीलगगनपदातिरपि तव तनुरुचिमनुसरति निकामम् ।
इन्द्रशरासनमपि तव वक्ष सिमाचितवरवनमाल्यशोभ
कुरु मम वचन सकलय हृदय राधाधरमधुविरचितलोभम् ॥ "

માનતા હોય તો તે આ ઉર્વશીનૃત્યરૂપીજ સુખ છે। (એવે નંદનવનપાલિકા પ્રવેશ કરેછે). (ण)

નંદનવનપાલિકા—(ઇંદ્રાદિને નમન કરી) દેવાધિદેવ ! સુરશિરમણિનો જય જયકાર હો! પ્રભુ શક્રસ્વામિ! આપની આજ્ઞાનુસાર નંદનવનમાં સર્વ પ્રકારની સજાઇ સજ્જ રહી છે. સ્થળનાં અને જળનાં વિહારસ્થાન પ્રભુના આગમનું અવલોકન કરી રહ્યાં છે. (त)

ઇંદ્ર—નંદનવનપાલિકે! કલ્પદ્રુમ અને પારિજાતકાદિ અલૌકિક દ્રુમો નીચે વિશ્રામસ્થાન થઇ ચૂક્યા છેને? (थ)

નંદનવનપાલિકા—પ્રભુ ! યામદેવે કહ્યું છે કે આવેના 'અતિથિને' લઇ શક્રસ્વામિ પધારે એટલીજ વાર છે. (द)

કરનારા છો(કાલિય નાગ નાથવા વગેરેનો). તમે સ્ત્રીઓનાં ચચળ એવાં દૃગ (નેત્ર) રૂપી ખંજન (દીવાળીઘોડા)ને મજન (સ્વચ્છ કરનાર) અને અંજન કરનાર છો. સ્વાશ્રયનારી (તમારે પોતાને આશ્રયે આવેલી સ્ત્રી) ઓના ભયનું તમો ભજન કરનાર છો પરિમલ (સુગધ) વાળા અમલ (નિર્મળ) કમળ સરખા સુખકર મુખવડે ચુંબન દેઈ દેઇને તમે (વ્રજની) વનિતાઓને તારી છે આ પદની પેહેલી લીટીમાં કૃષ્ણનું દેવથી અધિકપણું તથા દયાળુપણું વર્ણ્યું છે, બીજી લીટીમાં શૂરત્વ અને ભક્તપ્રિયત્વ વર્ણ્યું છે, ત્રીજી લીટીમા, જીતેંદ્રિયત્વ અને વિનાસીત્વ વર્ણ્યું છે, ચોથી લીટીમા ભક્તાધિનત્વ વર્ણ્યું છે, પાચમી લીટીમા સુંદરત્વ વર્ણ્યું છે, છઠ્ઠી લીટીમાં ઇશ્વરત્વ વર્ણ્યું છે, સાતમી લીટીમા કળાનૈપુણ્ય વર્ણ્યું છે, અને આઠમી લીટીમા અખંડ પ્રેમીપણું વર્ણ્યું છે આ ગાયન દેવસભાનુ છે એમ જણાવવાને ભારતીવૃત્તિ રાખી છે તથા અર્થગાભીર્ય પણ યોજ્યુ છે સ્ત્રીઓની પ્રીતિ સંપાદન કરનારા છો, એમ વર્ણવવા વડે તમે સત્યભામાનો મનોરથ પૂરશો, એવા નિર્વેહણસ ધિના કાર્યની સૂચના કરી બીજનુ ફરીથી કથન કર્યું છે માટે નિર્વેહણસધિનું સ ધિ નામે અંગ પણ વર્ણાયુ છે.

(ण) કિંકણી—ઘુઘરી. રણકાર—રણકારો. ઠણકાર—ઠમકારો. ઝલેનો—કાંતિનો. ઝણકાર—ઝણકારો. અહીં ઉર્વશીના ગુણનું વખાણ કર્યું છે માટે ગુણકીર્તન નામે નાટ્યાલકાર

(त) નંદનવનપાલિકા—નંદનવનનુ રક્ષણ કરનારી સ્ત્રી (थ)વિશ્રામસ્થાન—ઓટો. (द) યામદેવ—નંદનવનનો રક્ષક એક દેવ.

ઇંદ્ર—એમ! સર્વ સાજ સજ્જ રહ્યો છે? જા તું જઈ કહે કે કૃષ્ણાદિ સહવર્તમાન અમે ત્યાં સત્વર આવીએ છીએ.

નંદનવનપાલિકા—(નમન કરી) વારૂ દેવાધિદેવ! (કહી ચાલી જાય છે).

ઇંદ્ર—વાસુદેવ! ચાલો અને પ્રિયાસહ નાકનું નંદનવન નિહાળો. (ઘ)

કૃષ્ણદેવ—(નમન કરી) શક્રસ્વામીએ મારા પર અપાર ઉપકાર કર્યો!

સત્યભામા—(બીજું કોઈ ન સાંભળે તેમ) આર્યપુત્ર! મારે તો પેલા વૃક્ષનું ઝાડ જોઇએ છીએ. તે સાથે ન લેતાં મને આવું તેવું દેખાડી ઠગશો નહિ હો! (ન)

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા! તે દ્રુમ નીચેજ આપણે વિહાર કરવાનો છે. (પ)

સત્યભામા—જોને! આડી આડી વાતો કરેછે; પણ એમ કહેતા નથી કે તે સાથે લેવાનું છે!

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયા! તું ઉતાવળી થઇશ મા; તે દ્રુમ નિહાળ્યા પછે હું તારા મનના મનોર્થ પૂર્ણ થાય તેમ કરીશ. (ફ)

શચી—કયમ સત્રાજિત્‌સુતા તમારા તહીંના જેવું અહીં કંઇ છે કે નહિ? અહીં રે'વાનું હોય તો તમને ગમે કે નહિ! ચાલો ઉઠો હવે નંદનવનમાં જઈ વિહાર કરીએ!

સત્યભામા—(નમન કરી) ભગવતિ! અહીં ન ગમે તો ક્યાં ગમે! અમારે ત્યાં તો આવું સુખ ક્યાંથી? તમે તો દેવ અને અમે તો માનવ. તમારી વાત તે તો તમારીસ્તો!

ઇંદ્ર—(ઊઠી ઉભા થઇ) વાસુદેવ! કેમ હવે ચાલીશુંને? (શક્રસ્વામી ઊભા થયા જોઇ સર્વ સુરસભા ઊભી થાય છે. અને શક્ર મકુમા-

---

(ઘ) નાકનું-સ્વર્ગનું. (ન) અહીં પારિજાતકરૂપી બીજનું ફરી કથન કર્યું છે માટે નિર્વહણસંધિનું **સંધિ** નામે અંગ.

(પ)વિહાર કરવાનો છે—હીંડા કે રમતગમત કરવાની છે. (ફ) કૃષ્ણ તથા સત્યભામાનો પરસ્પર સંવાદ વર્ણ્યો છે માટે નિર્વહણસંધિનું **પરિભાષણ** નામે અંગ.

ણુિનો હસ્ત ઝાલી તથા શચી સત્યભામાનો હાથ ઝાલી સર્વે ચાલ્યાં જાય છે. તેમ સુરસભા પણ દેવાચાર્ય અને ધનદ વિના વાતો કરતી કરતી વિસર્જન થઇ જાય છે.) (ब)

દેવાચાર્ય—કેમ ધનદ ! કંઇ પશ્ચાત્ પડી ગયા ? (भ)

ધનદ—જેમ તમે તેમ અમે !

દેવાચાર્ય—અમારે તો આ કૃષ્ણને આપવા કાજે દિવ્ય વસનાદિક લઇ નંદનવનમાં જવાનું છે માટે વાર થઇ; તમેય કંઇ તેવાજ કાર્યને માટે રોકાયા છો કે શું ? (म)

ધનદ—મને કંઇ કલ્પના થઇ આવી તે ભગવંતને કહેવા માટેજ હું ઊભો રહ્યો છું.

દેવાચાર્ય—કહો તમને શી કલ્પના થઇ આવી છે ? તમને સફળ કલ્પનાવાળા જોઇનેજ ધૂર્જટિએ કોશાધ્યક્ષ નીમ્યા છે. (य)

ધનદ—ના ના, ભગવંત ! એવું કંઇ નથી; તથાપિ મારા મનમાં એક એવી આશંકા થઇ આવી કે શક્રસ્વામીએ જે કલ્પદ્રુમ તથા પારિજાતક માટે અલૌકિક પદની યોજના કરી એ સુખાવહ નથી. (र)

દેવાચાર્ય—સત્યં સત્યં; મને પણ એ પદ ઘટિત લાગ્યું નહોતું (એવે પુરજનનો મોટો પોકાર સાંભળી બંને જણ ચકિત થાય છે). (ल)

ધનદ—ભગવંત આ શું ? અચાનક ભયનો પોકાર ક્યાંથી ! (એવે કંજારિ શિથિલ નિથિલ વેશે આવી અભેદ્ય અમરસભામાં સંતાઇ જવા જેવા અભિનય કરતો પ્રવેશ કરેછે).

(ब) ચક્રપાણિનો—કૃષ્ણનો દેવાચાર્ય—બૃહસ્પતિ. ધનદ—કુબેર. (भ) પશ્ચાત્—પાછળ (म) વસનાદિક—વસ્ત્ર અલંકાર વગેરે

(य) તમને ઇ૦—તમારી કલ્પના હમેશા સફળ (સાચી પડે એવી) હોય છે માટેજ તમને ધુર્જટિએ (મહાદેવે) કોશાધ્યક્ષ (ભંડારી) નીમ્યા છે

(र) ' અલૌકિક ' એવા પદની (શબ્દની). અર્થાત્ તમને અલૌકિક કહીને વર્ણ્યાં, તેથી કદાચ કૃષ્ણ લોભાઇને તે લેઈ જાય, એમ મને શંકા થાય છે. દેવની કલ્પના સત્ય હોય છે માટે આ શ્લોકે કવિએ થવાના કાર્યનું આગળથી કથન કર્યું છે.

(ल) ચકિત—આશ્ચર્ય સાથે ભયભીત.

દેવાચાર્ય—અભય અભય ! આમ સભય કેમ દર્શોછે ?

ધનદ—(કંજારિને હૃદય સરસ્યો ચાંપી) ભ્રાત ! આ શું, આ શું ? શો ભય ? આ ભય શો ?

કંજારિ—(સભય) તાર્ક્ષ્ય ! તાર્ક્ષ્ય ! ખગેશ ખગેશ—

દેવાચાર્ય—અરે ગરૂડ તો ગોવિંદની સાથે આવ્યો છે, તો પછે તેનાથી આમ ભયભીત થવાનું શું પ્રયોજન છે ?

કંજારિ—(ધ્રુજતે વેશે) પારિજાતક ! પારજાતક ! દ્રુમ ! દ્રુમ ! લઇ તે જતો રહ્યો, જતો રહ્યો !

ધનદ—કિન્તુ તમારે તેમાં ભયગ્રસ્ત થવાનું શું પ્રયોજન છે ? શાંતપણે વીતી વાત કહો; દેવાચાર્ય નિકટ સતે તમારે હવે શો ભય છે! (ઘ)

કંજારિ—(આમ તેમ જોઇ) ભગવંત ! શ્રવણ કરો: નંદનવનમાં જઇ પારિજાતક દ્રુમ નીચે સર્વેએ વિશ્રામ કર્યો. પછે તે દ્રુમ જોઇ સત્રાજિત્સુતાએ કહ્યું કે આર્યપુત્ર ! આ સાથે લ્યો. તે શ્રવણ કરી શકસ્વામીએ કહ્યું કે આ તો સુરદ્રુમ છે, એ પૃથ્વીમાં લઇ જવાય નહિ; તમારે એનાં પુષ્પ જેટલાં જોઇતાં હોય તેટલાં લ્યો. પ્રભુ ! એટલામાં (સકંપ) તો તાર્ક્ષ્ય વજ્રથી સહસ્ર ઘણી ગર્જના કરતો આવી પહોચ્યો અને પારિજાતકને ચંચુમાં ગ્રહણ કરી તથા કૃષ્ણ સત્યભામાને પક્ષપર ચઢાવી લઇ ઉડવા મંડ્યો ! (ङ)

દેવાચાર્ય—શું તે પારિજાતક દ્રુમ લઇ ચાલ્યો ગયો અને શક્રે કંઇ પણ ન કર્યું ?

(ઘ) ભયગ્રસ્ત—ભયમાં ડૂબેલા. ગરૂડ પારિજાતને ઉપાડીને લેઇ ગયો એ વાત અહીં અદ્ભુતપણે વર્ણિને કવિએ નાટ્યશાસ્ત્રનો નિયમ સાચવ્યો છે. સાહિત્યદર્પણમાં કહે છે કે " कार्योनिर्वहणेद्भुतः—નિર્વહણસંધિમાં અદ્ભુતરસ કરવો. " તે પ્રમાણે અહીં થયું છે. યદ્યપિ કંજારિ (ચંદ્ર) નો ભય વર્ણવવાથી અહીં ભયાનક થાય છે તથાપિ ભૂલોકનો ગરૂડ ઇંદ્રના વનનું પારિજાત ઉપાડી જાય, એ કાર્ય અલૌકિક હોવાથી અદ્ભુતજ અહીં મુખ્ય છે. વળી સત્યભામાને પારિજાત વૃક્ષ આપી પ્રસન્ન કરવા રૂપ કાર્ય સિદ્ધિનું અહીં કથન કર્યું છે માટે નિર્વહણ સંધિનું ગ્રથન નામે અંગ વર્ણવ્યું છે.

(ङ) કંજારિના કંપ વગેરે અનુભાવ વર્ણવ્યા છે માટે ભયાનક.

કુંજારિ—ભગવંત! આવો અવિનય જોઇ શક્રસ્વામીએ ક્રોધાવેશમાં આવી તાર્ક્ષ્યપર સત્વર વજ્ર ફેંક્યું; કિંતુ કૃષ્ણના પ્રતાપબલે વા ગરૂડના ગતિપ્રભાવે તે કંઇ પણ કરી શક્યું નહિ! (प)

દેવાચાર્ય—શું વજ્રનું પડવું નિષ્ફળ થયું?

કુંજારિ—નિષ્ફળ નહિ તો શું? માત્ર તાર્ક્ષ્યના એક પીંછાનો તેણે નાશ કર્યો. અને તે પીંછું અમરાવતીમાં આવી પડ્યું તેણે કરી અમરના અવાસાદિકનો કચ્ચરઘાણ નીકળી ગયો, અને આખા પુરમાં નાસાનાસ થઇ રહી. (ग)

ધનદ—ભગવંત! કેમ અત્યુ કર્યું કની? કિંતુ કૃપાળુ! ચાલોચાલો સત્વર જઇ પુરજનને સાંત્વન દઇ શક્રસ્વામીને મળીએ. (ह)

દેવાચાર્ય—વત્સ કુંજારિ! ગરૂડ તો ઉડી ગયોકની? (का)

ધનદ—કેમ ભ્રાત! એ યુદ્ધ કરવા તો પાછો વળ્યો નહોતો?

કુંજારિ—ભગવંત દેવાચાર્ય! એની કેટલી ત્વરિત ગતિ કે અમે તો આમ જોતાજ રહ્યા અને તે તો કાંચનપુરમાં કુશલક્ષેમ જઇ પહોંચ્યો. તથાપિ તે ફુગ મૂકી પાછો યુદ્ધ કરવા આવશે એમ માની સર્વેનાં અંતર ઉછળી રહ્યાં છે અને મોટા મોટા વીર પુરૂષો નાસાનાસ કરી રહ્યાં છે!

દેવાચાર્ય—ધનદ! ચાલો ચાલો જઇ પુરજનનો પોકાર શાંત કરીએ અને શક્રને મળી ખગેશનું સામર્થ્ય તેને વિદિત કરીએ. (એમ કહી બે જણુ એક માર્ગે અને કુંજારિ બીજે માર્ગે ચાલ્યા જાય છે).

(શ્રીદામો પ્રવેશ કરેછે)

શ્રીદામો—આપણી બુદ્ધિનો ગર્વ તે ગોવિંદજી આગળ ઝાકળના જળ જેવો છે; એક સત્યભામાનો સંબંધ જોતાં મને મહામહા મેહેનત પડી અને કહાનજીએ સોળસહસ્ર સુંદરીઓ આંખ્યના મીચકારામાં આણી આખું સુવર્ણપુર સ્વામીઓના રાજ્ય જેવું કરી મૂક્યું! અરે વળી એમ

(प) ગરૂડનું અલૌકિક કાર્ય વર્ણ્યું છે માટે અદ્ભુત.

(ग) અવાસાદિક—મેહેલ વગેરે. (ह) ધનદ ઉ૦—ધનદની સકળ કલ્પના ખતાવી ચાલતા પ્રકરણનો ઉપસંહાર કર્યો છે.

(का) ગરૂડનું ભય દેવાચાર્યના મનમાં પણ છે એમ સૂચવેછે ગરૂડ ઉ૦

પણ સાંભળવામાં આવ્યું છે કે પ્રાગજ્યોતિષપુરથી પ્રભુ પ્રિયાસહ અમરાવતી ગયાછે. જો ત્યાંથી દેવાંગનાઓ, ગંધર્વકન્યાઓ, કિન્નરીઓ, અપ્સરાઓ ઇત્યાદિ લેતા આવશે તો તેને વસનાનો ઠામ પણ ક્યાં અપાશે ? અને મને ગોવાળિયાને તે ગણશેય શેનીઓ ? હશે, જે થવાનું હશે તે થશે; પણ હવે તો પ્રભુ વેહેલા વેહેલા આવી દર્શન દે તો આ હદે રૂપી પદ્મ પ્રભાકરને જોતાંજ પ્રફુલિત થાય. (એવે અંતઃપુરપાલિકા પ્રવેશ કરેછે). (ઘા)

અંતપુરપાલિકા—ગોપબંધુ ચાલ્ય ચાલ્ય વેહેલો ચાલ્ય. સાંભળતોય નથી કે શું ? આવે છે કે નહિ ?

શ્રીદામો—અલિ ! શું છે ? કોણ બોલાવે છે ? દેવની અંતઃપુરપાલિકાને બીજાનાં વેતરાં કરવાનાં કર્મે લખ્યાં કે ? "ધણી વિના ધરાળ બેઠું." જા અમે તો બીજા ભૂપજીએ બોલાવ્યા હશે તોય આવનાર નથી ! (ગા)

અંતપુરપાલિકા—અરે જા જા, ગોપબંધુ ! અમે તે બીજાનું કામ કરતાં હૈશું ?

શ્રીદામો—શું ત્યારે કહાનજી આવ્યા કહાનજી ! ચાલ્ય ત્યારે હું તારી સાથેજ આવુંછું !

અંતપુરપાલિકા—કહાનજી કિયા ? એતો કંઇએ આવ્યા નથી ! અને હું તેમની મોકલી તને બોલાવા આવી નથી.

શ્રીદામો—(નિઃશ્વાસ નાખી) "જા બેશ પાણીમાં !" મને આશા આપી નિરાશ કરનારનું કિયે ભવ સારું થવાનું છે ? કહેતી હોય તો કહી નાખ્ય ત્યારે મને કોણ બોલાવે છે ! લોકનાં વેતરાં કરવાં અને ડહાપણમાંથી તો હાથ કાઢવો નહિ ! (ઘા)

અંતઃપુરપાલિકા—(સસ્મિત) મહારાજા કૃષ્ણદેવ સ્વર્ગમાંથી પારિજાતક દ્રુમ લઇ આવ્યા છે અને તે દેવી સત્યભામાના ચોકમાં રોપ્યું છે તે જોવા જવા તને બોલાવેછે.

શ્રીદામો—(સદર્પ) હેં હે ખરી વાત, ત્યારે તેં કહાનજી આવ્યાનું ના કેમ કહ્યું? (ક્ષ)

અંતઃપુરપાલિકા—હું તો હજીએ કહું છું કે કહાનજી આવ્યા નથી અને તે તને બોલાવતાય નથી. પણ અમારા આર્યપુત્ર આવ્યા છે અને તે તને બોલાવે છે.

શ્રીદામો—અરેરે! ચરણાર્વિંદ અને ટાંટિયા એ બે એકના એકજ, એટલુંય તું જાણતી નથી કે? વારૂ ચાલ્ય ચાલ્ય; પછે તારી વાત છે. (એમ વાતો કરતા બંને જણ ચાલ્યાં જાયછે).

(પારિજાતક દ્રુમના કુસુમ જોતાં નાગરિકા તથા સત્યભામા પ્રવેશ કરેછે).

નાગરિકા—વયસ્યા! કેવું અવનવુ કે આવડા મોટા ઝાડને એક જગાએથી ઉખેડી લાવી બીજી જગાએ રોપ્યુ તોય જરાએ કરમાયું નથી! આહા! શી એની શોભા છે! આવું ઝાડ ત્યાં એકજ હશે? અરેરે! એ જગા તો આના વગર ખાવા ધાતી હશે!

સત્યભામા—સખિ! આવું એક તો શું પણ જ્યાં દેવનું નંદનવન છે ત્યાં આવા ને આના અનેક છે. વનના અનેક હરણાંમાંથી જેમ વછુટું પડેનું એક હરણું દીપે નહિ, તેમ આ ઝાડની દશા જોઇ મને બહુ લાગે છે, પણ મારો હાથ ઉપર રહેવા મેં એ બિચારાને દુઃખી કર્યું છે!, અરેરે! એ પાપમાંથી હું કયારે છૂટીશ! (ચા)

નાગરિકા—એમાં તે શાનું પાપ? પણ જ્યારે આવાં ત્યાં ઘણાં ઝાડ હતાં ત્યારે એક બે વધારે કેમ ન આણ્યાં? બળ્યુ બેન! તુ ત્યાં જે જે જોઇ આવી તે કહે તો ખરી.

સત્યભામા—પાપ તો ખરૂંસ્તો. સખિ! આના જેવું તો ત્યાં આ એકજ ઝાડ હતું પણ બીજાં એનાથીએ સારાં ઝાડ ઘણાં

(ક્ષ) અહીં શ્રીદામાના ઈષ્ટ અર્થની પ્રાપ્તિ વર્ણાઈ છે માટે **આનંદ** નામે નિર્વહણસંધિનું અંગ.

* (ચા) સત્યભામાએ સ્વર્ગમાં અનુભવેલા અર્થનું કથન કર્યું છે માટે **નિર્ણય** નામે નિર્વહણસંધિનું અંગ.

હતાં ખરા. સખિ ! તહીં કોઇ ઘણડું તો મળેજ નહિ ! જેનાં તેનાં લુગડાં સૂરજ જેવાં ચળકતાં. અલિ ! હું તો આર્યપુત્ર સાથે ઇંદ્રાસનપર બેઠી'તી; એવું આસન મેં તો શમણામાંય દીઠું નથી. કોઇની આંખ્યો મચમચતી જણાય નહિ. અને જ્યાં ત્યાં સુગધીનો તો પારજ નહિ. આપણા બાપા કને જે એક મણિ હતો એવા મણિ તો ત્યાં ભોંય ઉપર પાથરેલા ! એવું એવું તો હું તને કેટલું કહું, પણ મને તો તહીં વળી એક બીજુંજ થઇ આવ્યું ! (छा)

નાગરિકા—સખિ ! તે કે'કે; વારૂ બેન ! તું જોઇ આવી અને અમે સાભળીએ તો ખરાં. (जा)

સત્યભામા—(ખભે હાથ મૂકી) સખિ ! એમાં શું કહેવાનું છે. તહીંની અપછરાઓ જોઇ મને તો એમ થયું કે હું આર્યપુત્રને અહીં શું કરવા લાવી ? પણ હુંય ક્યાં કાચી છું ? મેંય તરતજ આ ઝાડ કાજે આર્યપુત્ર સાથે ઝઘડો કરવા માંડ્યો. (એવે સાંભરી આવ્યાથી) સખિ ! તું જા જા, જઇ ગમે તેમ કહી અહીં રૂકિમણીને બોલાવી લાવ. (झा)

નાગરિકા—વાહરે સખિ, વાહ ! વાત કરતાં વળી એ કંઇ સાંભરી આવ્યું ! હું તો કંઇએ જતી નથી; મને જોવું હોય તે જરેજર કહે તો હું હવડાં જતીક ગમે તેમ કરી બોલાવી લાવું.

સત્યભામા—(સરોષ) અલિ વાહ રે ! નથી જતી એટલે શું ? મારે કે'વું હશે તો કહીશ; હું તે કંઇ તારા બાપની વેચાણ છું. બોલાવી આવે છે કે નહિ ? જતી હોય તો જા, નીકર તું નહિ ને તારો કાકો બીજો; કંઇ મારૂં કામ અડ્યું રે'વાનું છે ? એક કરતાં અનેક ! હું જ્યારે વાત કહું ત્યારે તું બોલાવા જનારી, ખરીકની ?

નાગરિકા—(ખિન્ન પડી જવા જેવે વેશે) વયસ્યા ! તું નવું

(छा) નિર્ણય નામે નિર્વહણસંધિનું અંગ. (जा) સાંભળવાની વસ્તુ રમણિક હોવાથી તે વિષે નાગરિકાની આકાંક્ષા વર્ણી છે માટે સ્પૃહા નામે નાટ્યાલંકાર.

(झा) સત્યભામા તથા નાગરિકાનું કાર્યને ઉદ્દેશીને પરસ્પર ભાષણ વર્ણ્યું છે માટે નિર્વહણસંધિનું પરિભાષણ નામે અંગ.

જોઇ આવી અને તે અમે પૂછ્યું તેમાં તે આટલી બધી છેલ્લે પાટલે જઇ શું બેસે છે ! તું કહીશ તો અમારે સાંભળવાનું છે. લે બાઇ ! હું તો મારે આ જઇને અહીંનો સંદેશો તહીં કહી આવું છું. (એટલું કહી આસું ટપકાવવા માંડે છે).

સત્યભામા—પીટ્યું પાણી આવતાંય કયાં વાર છે ? મેકું હું તને પછે જરેજર કહીશ, ત્યારે કે' હવડાં ને હવડાજ કહે. (હૃદયસરશી ચાપી છાતી રાખી) સખિ જા જા, હું તને પછે કહીશ; પણ જોજે, બોલાવીને આવજે હો ! (મા)

નાગરિકા—એ તો અમે જાણીએજ છીએ તો કે જ્યાં સુધી ગાયું ગવાશે ત્યાં સુધી નભાશે; બાકી તારે તો બીજી ઘણીઓ છે ! (એમ કહેતી કહેતી ચાલી જાય છે).

સત્યભામા—જો એને ધધડાવીને કાઢી નહોત તો એ કદીએ જનારી નો'તી. પણ વારુ જો એ આવશે તો મારે એને શું કે'વું ? (વિચાર કરી) હાં હાં, પેહેલા તો હું એની સાથે જાણે લઢીજ નથી એમ બતાવી બોલાવી પછે આ ઝાડ બતાવીશ. એટલુંય કર્યા છતાં જો નહિ સમજે તો કહીશ કે હવે તમારે જેટલાં આનાં ફૂલ જોઇતાં હોય તેટલાં કરારે લઇ જજો; આ ઝાડ તમારૂંજ છે. એમ કહ્યા છતાંય જ્યારે નહિ સમજે ત્યારે હું તો મોઢામોઢ કહી નાંખીશ કે તમને આર્યપુત્રે એક ફૂલ આપ્યું અને મારે કાજે આખું ઝાડ લાવ્યા ! (ટ)

(એવે આગળ નાગરિકા અને પાછળ રૂકિમણી, કનકમાલિકા અને પદ્મપ્રભાને આવતાં જોઇ દરખાસ્ત ઠીકઠાક કરી બેસે છે.)

રૂકિમણી—કેમ બેન સ્વર્ગના વૈભવ એકલાં એકલાંજ માણી આવ્યા કે ?

સત્યભામા—આર્યપુત્ર સાથે હતા એટલે એકલાં શાનાં ! બેન ! આ—(એટલું કે'તામાં રૂકિમણી સમજી જઇ બીજું પૂછે છે).

(મા) સત્યભામાનો સખી પ્રતિ સ્નેહ વર્ણવ્યો છે માટે વાત્સલ્ય સત્યભામાએ સ્નેહ ભરેલાં વાક્યથી અર્થ સાધ્યો છે માટે અનુનય નામે નાટ્યલક્ષણ.

(ટ) સત્યભામાના વિચારદ્વારા તેના મનનું સમાધાન થવા રૂપ કાર્યસિદ્ધિનું કથન કર્યું છે માટે ગ્રથન નામે નિર્વહણસંધિનું અંગ.

રૂકિમણી—પણ અમને સાથે તેડી જવાને મોં નિયું કર્યું નહિને ! આર્યપુત્ર સાથે હતા તેમાં તે એકલાં શેનાં ?

સત્યભામા—" મારૂં તારૂં સહિયારૂં અને મારૂં મારા બાપનું" એવું કરવાનું મને મોટાએજ શીખવ્યું છે ! પણ બેન ! આ ઝાડ— (રૂકિમણી બોલતાં અટકાવી જવાબ દેછે.)

રૂકિમણી—મોટાં તે તો મોટાં મનાયાં છે; તો પછે તે કરે તેમ કરતાં કોનાથી નાનાં બાળાપનાં ન થવાય ? મોટાનું એવું કંઇકે કરેલું કોણ બતાવનારૂં છે. (ઠા)

સત્યભામા—બેન ! મેં તમને એટલા માટે બોલાવ્યાં નથી. આ ઝાડ (આંગળી વડે બતાવી) હું સ્વર્ગમાંથી લેતી આવી છું તે જોવા તમને બોલાવ્યાં છે !

રૂકિમણી—(ઝાડ તળે જઇ જોઇ) અલિ બેન સત્યભામા ! આ ઝાડમાં તો કંઇ પીલામણ નથી ! પણ એને આ ફૂલ આવ્યાં છે તે બરાબર સોળ હજાર છે ! અલિ બેન ! જો જો, પેલો ભમરો આ ફૂલ ખોટું છે એમ સમજી પેલે ફૂલે બેસે છે, અને પેલું ખોટું માની એલ્યા ભણી ઉડી જાય છે ! હું તો ક્યારનીએ ઉભી ઉભી જોયા કરૂં છું તો જૂનાં થઇ ગયેલાં ફૂલાં ભણી ભમરો જરાકે જતો નથી. (ઠા)

વાનો હોય તો જુએ અને ન જોવાનો હોય તો ન જુએ, પણ કોકને એક ફૂલ તો મારે કાજે આખું ઝાડ આવ્યું !

રૂકિમણી—હા હા બેન ! નાક કપાય તો કપાય પણ અપશુકન તો જેને કરવાં હોય તેને કરાય ! ! વર મરો કે કન્યા મરો પણ ગોરનું તરભાણું ભરો એમ કરતાં તને બરાબર આવડે છે ! ! (દા)

સત્યભામા—(સખેદ) પેટનાં બળ્યાંને કંઇ બોલવાનું જોઇએને ! બેન ! મેં તમને વઢવા બોલાવ્યાં નથી.

રૂકિમણી—મારાય મહ ગામ ગયા નથી કે એક વાર વઢવા આવી સોળ સહસ્ર સાલ વો'રાવ્યાં અને બીજી વાર લડવા આવી કંઇનું કંઇ કરાવું ! આ તો તું જ્યારે ઝાડ દેખાડવાને એક પગે થઇ રહી'તી ત્યારે જે બે ખરા બોલ હતા તે કહેવા પડ્યા ! (એવે આધે ઘણી સ્ત્રીઓને આવતી જોઇ) લે બેન ! આ તારાં આણેલાં ફૂલાં ફાલ્યાં? હવે સુંઘાય તેટલાં સુંઘ. (.એવે કૃષ્ણદેવે નવીન આણેલી સોળ સહસ્ર સ્ત્રીઓ એક પછી એક પારિજાતક દ્રુમ જોવા આવે છે). (ણા)

સત્યભામા—(તે સ્ત્રીઓને આવતી જોઈ) આવો બેનો ! આવો બેસો, અહીં બેસો, આ અહીં જગા છે. અલિ નાગરિકા ! જા જઇ પણે ઠીક કરય આવો આવો ! (એમને એમ બોલાવ્યા કરતી જોઇ).

રૂકિમણી—બેન ! તારો ધાંરો બેસી જશે ! તું બેશ; આ કનકમાલિકા, પદ્મપ્રભા અને નાગરિકા એમને સહુને બેસાડશે.

સત્યભામા—(ભમર ચઢાવી રૂકિમણી સામું જોઇ બીજું કોઇ ન સાંભળે તેમ) તમે મને અતિશે કરશો તો તમારી અને મારી બધાં વચ્ચે ફજેતી થશે.

રૂકિમણી—ફજેતીના ફાળકા તો આ ચારે પાસે ફરી રહ્યા છે !

(દા) અહીં રૂકિમણીએ સમાન અર્થવાળા વાક્યથી દષ્ટાંત આપી પોતાને કહેવા રૂપ અર્થ સાધ્યો છે માટે ઉદાહરણ નામે નાટ્યલક્ષણ.

(ણા) સત્યભામા તથા રૂકિમણીનું પરસ્પર ભાષણ વર્ણવ્યું છે માટે પરિભાષણ નામે નિર્વહણસંધિનું અંગ.

જે બાકી હોય તે કરારે બોલો. (એવે કૃષ્ણદેવ તથા શ્રીદામો સ્વર્ગની વાતો કરતા પ્રવેશ કરે છે).

કૃષ્ણદેવ—(રૂકિમણી આદિક સ્ત્રીઓને સત્યભામા કને જોઇ) વયસ્ય આજ તો કંઇ અવનવું જોવામાં આવે છે ! જો જો,

શ્લોક.

માધવ રતિધવ યોગે, વનરાજી આ પ્રફુલ્લ પેખાયે;
મદકલ વિણ નવ શોભે, લોભે શુક શા કદાપિ લેખાયે. ૪

શ્રીદામો—પણ વયસ્ય ! મદકલનું મદ જોઇ ભૃંગીઓ ભણભણ કરી ઊડશે તો કેમ કરશો ? (ता)

કૃષ્ણદેવ—જારે જા, શું ભૃંગીઓના ભણભણાટથી મદકલ ગદનો ત્યાગ કરશે કે ?—

શ્લોક.

સાગરની ગંભીરતા, તજાવવાને તરંગ અફળાયે;
અબ્ધિ ન લેખવનો કંઇ, મર્યાદામાં સદાય સુહાયે. ૫

૪ શ્લોક—ગીત. માધવ ઇ૦—માધવ (વસંતઋતુ) અને રતિધવ-(કામદેવ) ના યોગથી જેમ આ વનરાજી (વનની વેલીઓ વગેરે વનસ્પતિ) પ્રફુલ્લ થયેલી જોવામાં આવે છે, તેમ અહીં રૂકિમણી અને સત્યભામાના યોગથી (બન્ને એક જગોએ હોવાથી) આ વનરાજી રૂપી સોળ હજાર સ્ત્રીઓ પ્રફુલ્લ થયેલી જણાય છે ! એ વનરાજીને જોઇને શુક (પોપટ) સરખા પ્રાણીઓ કદાચ લોભાતા દેખાય છે તથાપિ મદકલ (મસ્તાન હાથી) વગર શોભતી નથી, તેમ આ સ્રીમંડળને જોઇને શુકમુનિ સરખા ત્યાગી મહાત્મા પણ લોભાય, તેમ છતાં મારા સરખા પતિ વિના તેઓ શોભતી નથી ! રૂકિમણી આદિમાં માધવ વગેરેનો આરોપ કરી વર્ણન કર્યું છે માટે અભેદતાદ્રુપ્યરૂપકાલંકાર. વ્યંજન સમુદાયની આવૃત્તિ છે માટે છેકાનુપ્રાસ. કઠોર વર્ણ નથી માટે માધુર્ય નામે ગુણ. ઘણા અર્થનો ટુંકામાં સમાવેશ કર્યો છે માટે સમતા નામે ગુણ. અર્થની સ્પષ્ટતા છે માટે પ્રસાદ નામે ગુણ. એ રીતે અલંકાર તથા ગુણનો યોગ હોવાથી ભૂષણ નામે નાટ્યલક્ષણ. શૃંગાર સંબંધી કથન છે માટે કૈશિકિ વૃત્તિ.

(ता) મદકલનું—હાથીનું. ભૃંગીઓ—ભમરીઓ (અનેક સ્ત્રીઓરૂપી).

૫ શ્લોક—ગીતિ. ગંભીરતા—ઊંડાપણું. અબ્ધિ—સમુદ્ર જેમ અનેક

(એવે કૃષ્ણદેવને આવતા જોઇ રૂક્મિણી આદિક સર્વે સ્ત્રીઓ ઊઠી ઊભી થાય છે).

શ્રીદામો—કહાનજી ! જેમ કાળિયારને જોઇ કાનનની હરણીઓ ઉંચાં ડોકાં કરી કરી જુએ એવું પણે શું જણાય છે ? (ઘા)

કૃષ્ણદેવ—જે તને જોવા આણ્યો છે તે એજ સ્વર્ગદ્રુમ છે એટલુંય જાણતો નથી કે પૂછે છે ? (દા)

શ્રીદામો—સ્વર્ગનું ઝાડ એવું હોય કે ?

(એવે રૂક્મિણી કને આવેલા કૃષ્ણને જોઇ)

રૂક્મિણી—આર્યપુત્રનાં દર્શન સ્વર્ગના દ્રુમ નીચે થયેલાં જોઈ હૃદયકમળ ખીલી જઇ ખરી પડવાનું કરે છે ! (ઘા)

શ્રીદામો—(કેડે બાંધેલો પટકો છોડી) દેવિ ! હું આનાથી ચપરીને બાંધી લેઉં છું; પછે ક્યાં ખરી પડવાનું છે ? (ના)

કૃષ્ણદેવ—પ્રિયાએ આ અવસર એવો આણેલો છે કે જો કમળ ખરી પડશે તો કુમુદને વિકાસતાં વાર થવાની નથી. (પા)

તરંગ છતાં સમુદ્ર મર્યાદા અને ગંભીરતા તજતો નથી, તેમ અનેક સ્ત્રીઓ છતાં હું પણ ગંભીરતા અને મર્યાદા તજીશ નહિ; અન્યોક્તિ અલંકાર.

(ઘા) કાળિયાર—કાળો હરણ. કાનનની—જંગલની. (દા) હું મારો કામસહાય છે માટે તને પારિજાતક દેખાડવા નથી તેડી આણ્યો પણ સોળ હજાર સ્ત્રીઓ જોવા તેડી આણ્યોછે.

(ઘા) કૃષ્ણનો મેળાપ થયો માટે હૃદયકમળને ખીલેલું વર્ણવ્યું છે પણ તે મેળાપ સ્વર્ગના દ્રુમ (ઝાડ) તળે થયો—સોળ હજાર સ્ત્રીઓ પરણી લાવ્યા તે સાથે થયો માટે અંતઃકરણનો શોક જણાવવાને તેને ખરી પડતું વર્ણવ્યું છે.

(ના) સ્નેહ રૂપી બંધનથી બંધાયલું તમારૂં હૃદયકમળ ખરી પડવાનું નથી, એ વ્યંગ્ય છે.

(પા) તું આ વખતે અહીં આવીને ઊભી રહીછું માટે તેંજ આ આનંદનો પ્રસંગ આણ્યો છે તે તી પ્રતાપી કૃષ્ણને જોઈને વિકાસ પામનારૂં હૃદયકમળ ખરી પડશે—યુધ્ધમાં જય મેળવીને આણેલી સ્ત્રીઓને જોઈને તારૂં હૃદય ખિન્ન થશે, તો હું શીતળ કૃષ્ણચંદ્ર થઇ તારા હૃદયને કુમુદ (ચંદ્રવિકાસી કમળ) કરી નાખી તેને ખીલાવીશ મતલબ કે તું શોક્યપણાનો દ્વેષ તજી

કૃષ્ણદેવ—(અર્ઘપાદ્યાદિ અર્પી નમન કરી) ભગવંત મહાપુરૂષો એમજ માને છે.

શ્લોક.

નિરમળ જળ અરપીને, મેઘ સુશોભિત કરે જુઓ અબ્ધિ;
ક્ષારપણું ધારીને, મિષ્ટપણુ દે ઉદારતા લબ્ધિ. ૮

નારદ—વાસુદેવે એમ કહેવું એજ ભૂષણ છે. કિન્તુ આ શું?—

શ્લોક.

આ ગોપિકા નયનથકી હું, દ્વારકા મધ્ય દેખું,
સંખ્યા એની સમ થઇ રહી, આ કદંબાર્ક પેખું.
રાધા ચંદ્રી તડિત તરૂણી ચંદ્રભાગા ઉવેખું,
આ શ્રીદામો મનમદ કરે. શ્રેષ્ઠ ના શક લેખું. ૯

કૃષ્ણદેવ—જેનાપર નારદ મહર્ષિની કૃપાદૃષ્ટિ હોય તેને શું પ્રાપ્ત ન થાય ?

નારદ—વાસુદેવ ! કહો શું તમારૂં એથી અધિક પ્રિય કરૂં ?(ચા)

કૃષ્ણદેવ—હવે આથી અધિક શું પ્રિય કરવાનું છે તથાપિ ભારતવાક્ય સપ્રમાણ થવા આટલું થાવ—(રા)

શ્લોક.

સાંગોપાંગ સુરંગ વ્યંગ્ય અતિશે, ધારો ગિરા ગુર્જરી,
પાદેપાદ રસાળ ભૂષણવતી, થાઓ સખિ ઉપરી;
જે ગિર્વાણગિરા ગણાય ગણતાં, તે સ્થાન એ હ્યો વરી,
પાયે શ્રેય સહુ સખિજનપણી, એ આશ પરો હરિ ! ૧૦

સપ્તમાંક સમાપ્ત.

પ્રસ્તાવના પછી આખા નાટકમાં નટની ઉક્તિ હોતી નથી તેથી છેવટે પ્રેક્ષકોને નટ આ નિમિત્તે આશિર્વાદ આપે છે, અને તે પછી નાટક સંપૂર્ણ થયેલું મનાયછે.

૧૦ શ્લોક—શાર્દૂલવિક્રીડિત. સાંગોપાંગ ઈ૦—ગુર્જરીગિરા (ગુજરાતી ભાષા) અંગ સહિત અને ઉપાંગ સહિત અતિશય વ્યંગ્ય ધારો. શબ્દના વાચ્યાર્થ, લક્ષ્યાર્થ અને વ્યંગ્યાર્થ, એવા ત્રણ પ્રકારના અર્થ હોય છે, તેમાંથી વ્યગ્યાર્થમાં અતિ ગૂઢ અને પ્રૌઢ અર્થ રહેલા હોય છે તે રસજ્ઞના હૃદયને વેધે છે. એ વ્યંગ્યાર્થનાં અંગ તથા ઉપાંગ સાહિત્યગ્રંથોમાં વર્ણેલાં હોય છે, તે સઘળાં અંગ તથા ઉપાંગ સહિત સુરંગ (સારી રીતે રંજન કરનારાં) વ્યંગ્ય ગુજરાતી ભાષામાં પુષ્કળ થાઓ, એમ કવિની ઇચ્છા બતાવનારૂં આ વાક્ય છે! પાદેપાદ ઇ૦—વ્યંગ્યાર્થવાળી થાઓ એટલુંજ નહિ, પણ તે પાદેપાદ (શબ્દે-શબ્દ) રસાળ (રસવાળી) અને ભૂષણવતી (અલંકૃત) થાઓ. અને એ સઘળા સાહિત્યવડે તે પોતાની સખીઓ (હિંદી, મરાઠી, મારવાડી વગેરે) થી ઉપરી (ચઢિયાતી) થાઓ. કેટલે સુધી ચઢિયાતી થાઓ તે કહે છેઃ જે ઈ૦—ઉચ્ચમાં ઉચ્ચસ્થાન ગણતાં જે સ્થાન ગિર્વાણગિરા (સંસ્કૃતભાષા)એ પ્રાપ્ત કર્યું છે તે સ્થાન એ (ગુજરાતી ભાષા) વરી (પસંદ કરી) લ્યો. ગુજરાતી ભાષાની ઉત્તમતા થવા માટે કવિ ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરે છેઃ થાયે ઇ૦—હે હરિ! આ ભાષા પોતાની સહુ સખીજન (અન્ય સમાન પ્રાકૃત ભાષાઓ) થી શ્રેષ્ઠ થાય એટલી મારી આશા પૂરો. ગુજરાતી ભાષાનું શ્રેષ્ઠ થવાનું કવિએ આ શ્લોકમાં બે વાર કહ્યું છે તેથી કવિની તે વિષેની અતિશય ઉત્કંઠા ધ્વનિત થાયછે.

ગુજરાતીનો ઉત્કર્ષ કરવા માટે કવિએ પણ લીધું હતું એ વાત તેમના ચરિત્રમાં સૂચવી છે ભાષાનો પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે ઉત્કર્ષ થતા સુધી પાઘડી ન પહેરવાની તેમણે બાધા રાખી હતી અને ભાષા ખીલવવા યત્ન મરણ પર્યંત જારી રાખ્યો હતો. તેમની ઇચ્છા કેવી હતી તે આ શ્લોક બતાવી આપે છે. કેવી ઇચ્છા, કેવો ઉદ્યમ, ને કેવું દેશાભિમાન! અને તે પણ વળી ૧૭ મી સદીમાં કે જ્યારે દેશાભિમાન ને સ્વદેશપ્રીતિના ભાષણો નહોતાં થતાં, સુધારાનો બુઠો નહોતો ઉદયો અને ભાષા ખીલવવાના તો શું તથાપિ તે શીખવાના પણ ઉપાય નહોતા લેવાયા! શ્લોકમાં વ્યંગ્ય, રસ અને અલંકારનું કથન કર્યું છે માટે આ ગ્રંથમાં તથા પોતાના અન્ય ગ્રંથોમાં પણ કવિએ તેની ઉત્તમતા આણવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે એ ધ્વનિ છે. ગુજરાતી ભાષારૂપી વાણીદેવીની પ્રશંસા કરી છે માટે પ્રશસ્તિ નામે નિર્વહણસંધિનું અંગ વર્ણેવ્યું છે. તેનું લક્ષણ આદિભરતે કહ્યું છે કે—" देवद्विजनृपादीनां प्रशस्तिः स्यात्प्रशंसनम् ॥ " દેવ, બ્રાહ્મણ, રાજા વગેરેનાં વખાણ કરવાં તેને પ્રશસ્તિ નામે અંગ કહે છે. "